Т. CI. Р. 1911, кн. I. Рік XX.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСЇМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяцї під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. CI. 1911, I B. XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Закінчено 15/IV с. с. 1911.

Зміст CI тому.

Inhalt des CI Bandes.

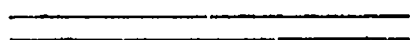

Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р.

Написав *Михайло Возняк.*

I.

Вже з самих початків письменства на Вкраїні і на Руси взагалї слїдна в рукописях боротьба живої народньої мови з церковнославянщиною. Сю боротьбу можна прослїдити на похибках переписчиків супроти правописи жерел, з яких у нас переписувано чи виписувано. Чим менше було переписчикове ухо чутке на прикмети староболгарської мови, чим слабше знав він сю мову та її правопись, тим густійше продирали ся у церковнославянський текст прикмети живого говору, яким говорив переписчик і його окруженне.

Ще вільнійший доступ до церковнославянщини був для поодиноких слів і цїлих висловів живої мови в перекладах, які робили ся безпосередньо, не при посередництві болгарсько-сербських текстів. В оригінальних творах, розуміеть ся, струя живої мови ще глубша й ширша, а глубина й ширина такої струї зростала в міру віддалення предмету від справ віри, в міру більшого чи меншого світського змісту. А вже найкраща побіда живої мови в таких оригінальних творах, як прим. Слово о Полку Ігоревім і споріднені поетичні памятники, які стояли в близшій чи дальшій звязи з народньою творчостию.

Основною причиною згаданої боротьби була близькість богослужебної і заразом книжної мови на Руси македонських Болгар до живої мови руських племен. Зазначена саме близькість й улекшувала витворенне так званої руської редакції церковнославянської мови.

Богатою у наслїдки стала боротьба живої народньої мови з церковнославянською в XVI в., специяльно в другій половинї того столїтя. Пособляв її реформаційний рух в українських і білоруських землях. Правда, піти слїдом Лютра й увести чисту народню мову в переклад святого письма не зважив ся нїодин український або білоруський перекладчик чи викладчик, але всетаки мові таких перекладів і пояснень зроблено так далеку уступку, що їх міг розуміти й „посполитий люд". Здобути ширші права в книжках, що подавали святе письмо, спинювало народню мову протидїлання протестантській пропаґандї. Як на думку Єзуїтів у Польщі мовою богослужебних книг можлива була тільки латинська мова, так на думку оборонцїв православія латинську мову в Польщі могла заступити в наших богослужебних книжках одинока церковнославянська мова, дарма, що знаменитий Єзуїт Скарґа виступав проти того, щоби святе письмо ширило ся на инших мовах крім латинської і грецької.

„Lecz v Rusi to znać, писав Скарґа 1577 р. в своїм творі „O iedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem", iż tym wszytka nauka vpadła, a popi zchłopieli, y nigdy z nich takiey, iakiey trzeba, pociechy owce mieć nie mogą. Ktemu wielce cię oszukali Grekowie, narodzie Ruski, iż ci, wiarę ś. podaiąc, ięzykać swego Greckiego nie podali. Aleć na tym Słowieńskim przestać kazali, abyś nigdy do prawego rozumienia y nauki nie przyszedł. Bo tylo ty dwa są ięzyki, Grecki a Łaciński, ktorymi wiara ś. po wszem świecie rozszerzona y szczepiona iest, okrom ktorych, nikt w żadney nauce, a zwłaszcza w duchowney, wiary ś. doskonałym być nie może. Nie tylo przeto iż inne ięzyki vstawicznie się mienią a w swey klubie vżywania ludzkiego stać nie mogą (bo swych grammatyk y kalepinow pewnych nie maią, ty dwa tylo zawżdy iednakie są, a nigdy się nie mienią), ale też y przeto iż w tych tylo dwu nauki vfundowane są a przełożyć się na inne ięzyki dostatecznie nie mogą. Y nie było ieszcze na świecie, ani będzie żadney akademiey, ani kollegium, gdzie by theologia, philozophia y inne wyzwolone nauki inszym się ięzykiem vczyły y rozumieć mogły. Z Słowieńskiego ięzyka nigdy żaden vczonym być nie może. A iuż go teraz prawie nikt doskonale nie rozumie. Bo tey na świecie nacyey nie masz, ktora by im tak, iako w księgach iest, mowiła; a swych też reguł, grammatyk i kalepinow do wykładu nie ma, ani iusz mieć może. Y stąd popi waszy, gdy co w Słowieńskim chcą rozumieć, do Polskiego się vdać po tłumactwo muszą; abo więc tylo vsty a w czytaniu doktormi są. Y inney szkoły chyba na czytanie nie maią. Y to ich wszytkiey nauki na wszytki duchowne stany doskonał-

stwo! Stąd nieumieiętność y błędy bez końca powstaią, gdy ślepi ślepe wodzą“ [1]).

Противно щасливим є римський костел, бо разом із вірою заводив також латинські школи, щоби в кождого народу процвитали науки та виходили вчені люди. Не навчили Греки Руси своєї мови давнїйше, а тепер і помогти не можуть, бо в них щезла наука, а дальше й „prze nieumienie... ięzykow, y Słowieńskiego y Ruskiego“. З другого боку на Руси „o tych, ktorzyby Grecki ięzyk, y stary, y ten nowy ich vmieli, ani słychać“ [2]).

Болючі були закиди Скарґи, але в більшости слушні. Зарадити лиху могла тільки школа. Вірно підмітив автор „Пересторогиˮ, що „то велми много зашкодило панству Рускому, же не могли школъ и наукъ посполитыхъ розширяти, и оныхъ не фундовано: бо коли бы были науку мѣли, тогды бы за невѣдомостію своею не пришли до таковые погибели“ [3]).

Поглядам Скарґи треба протиставити погляди Вишенського. Довідавши ся досить пізно о поглядах Скарґи в його знаменитім творі, писав ось що він до православних у цікавім посланію на Русь: „Євангелія и Апостола въ церкви на литургіи простымъ языкомъ не выворочайте: по литургіи же, для вырозумѣнья людского, попросту толкуйте и выкладайте. Книгы церковные всѣ и уставы Словенскимъ языкомъ друкуйте: сказую бо вамъ тайну великую, яко діаволъ толикую завистъ имаетъ на Словенскій языкъ, же ледво живъ отъ гнѣва; радъ бы его до щеты погубилъ, и всю борбу свою на тое двигнулъ, да его обмерзитъ и въ огиду и ненависть приведетъ; и што нѣкоторіе наши на Словенскій языкъ хулять и не любять — да знаешъ запевно, яко того майстра дѣйствомъ и рыганіемъ, духа его поднявши, творять. А то для того діаволъ на Словенскій языкъ борбу тую маетъ, занеже естъ плодоноснѣйшій отъ всѣхъ языковъ и Богу любимійшій: понеже безъ поганскихъ хитростей и руководствъ, се же есть, кграматикъ, риторикъ, діалектикъ и прочіихъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола вмѣстныхъ, простымъ прилѣжнымъ читаніемъ, безъ всякого ухищренія, къ Богу приводитъ, простоту и смиреніе будуетъ и Духа

---

[1]) Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Книга вторая. Спб. 1882. (Рус. Ист. Библ. изд. Археогр. Ком. т. седьмый), ст. 485—486.

[2]) ibidem

[3]) Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи собранные и изданные Археографическою Коммиссіею. Томъ четвертый. Спб. 1851, ст. 204.

святого подъемлетъ". Погляди Вишенського стають зрозумілими, коли з дальшого тексту довідуємо ся, що ті, які „на Латинскую и мірскую мудрость ся полакомили", „благочестіе страти(в)ши, въ вѣрѣ онемощили и поболѣли, и ереси породили и въ Него же крестихомся прогнѣвали". Отже „лѣпше... изучити часословецъ, псалтыръ, октоихъ, апостолъ и еvангеліе, съ иншими церкви свойственными, и быти простымъ богоугодникомъ и жизнь вѣчную получити, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философомъ мудрымъ ся въ жизни сей звати, и въ геену отъити", „лѣпше есть ани аза знати, только бы до Христа ся дотиснути". Загальний висновок такий: „Словенскій языкъ предъ Богомъ честнѣйшій есть и отъ Єллинскаго и Латинскаго — се же не басни суть" [1]).

Свій погляд на „словенську" мову підносить Вишенський кілька разів із натиском у своїх писаннях [2]). Одушевляв ся церковнославянською мовою і князь Андрій Курбський. „Языкъ Словенскій" для нього „вожделѣнный и любимый" [3]). В листї до князя Константина Острожського „противъ варвара нѣякого, мнящагося быти мудра, еже похулилъ словеса новопреложенныя Іоанна Златоустаго" писав Курбський про бесїди Івана Золотоуста о вірі, любві і надії: „Або пишешь, ваша милость, ажъ бы ихъ лѣпшаго ради выразумѣнія на Польщизну преложити далъ: вѣрь ми, ваша милость, если бы и не мало ученыхъ сошлось, Словенска языка кланяюще чины грамотическіе и прелагающе въ Польскую барбарію: изложити текстъ въ текстъ не возмогутъ, а не токмо Словенскія або Грецкія бесѣды, а нижъ слюбимыя ихъ Латинскія. Сенсъ быти нѣяко можетъ; но околичность слогней зѣло будетъ далека" [4]). Всетаки згоджував ся у дечім кн. Курбський і зі Скарґою, коли для перекладу книги Василія Великого (здаєть ся Шестоднева) мав надїю добути „Грецкимъ (роз. „языкомъ") умѣющаго, або Латинскимъ, но Словенскій не будутъ умѣти" [5]). Тому й не диво, що „ученіе святыхъ писаній зѣло оскудѣ, паче же Словенского Россійскаго языка, и вси человѣцы приложишася простому несъвершенному Лядскому писанію, и сего ради въ различныя ереси впадоша, не вѣдуще въ Богословіи силы съвершеннаго грамматическаго Сло-

---

[1]) Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. II. Спб. 1865, ст. 210.

[2]) Др. Ів. Франко, Іван Вишенський і єго твори. Львів, 1895, ст. 496.

[3]) Сказанія князя Курбскаго. Изданіе третье Н. Устрялова. Спб. 1868, ст. 222.

[4]) ibidem. [5]) ibidem, ст. 224.

венскаго языка". Колиж „Божіимъ благоволеніемъ приде во градъ Львовъ святѣйшій кvръ Іоакимъ, патріархъ Великіа Антіохіа Божіа града, и совѣтова устроити чинъ церковнаго братства, и школную грамматическую науку Еллинскаго и Словенскаго писанія, притомъ же и друкарню" [1]), київський митрополит Михайло Рагоза окружним посланієм з 20 січня 1592 р. заохотив своїх вірних прийти з підмогами львівському Ставропигійному братству на відновленнє погорілої Успенської церкви та грекославянської школи, друкарнї і инших закладів при нїй.

Видвигненій потребі піднесення і поширення знання церковнославянської мови мали вдоволити школи, передусїм братські, в яких на вивченнє церковнославянщини звернено значну увагу. Показала ся потреба зладження осібних підручників церковнославянської мови, а перший такий підручник вийшов у Вильнї 1586 р. з друкарнї Мамонїчів, отже небавком по заложенню Острожської академії.

II.

Два роки передтим заговорив про нашу мову та азбуку знаменитий Словінець у своїй граматицї „Arcticae horulae succissivae, de Latino- Carniolana Literatvra, ad Latinae lingvae analogiam accommodata, vnde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boemicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatica cognatio, facilè deprehenditur. Praemittvntvr his omnibus, tabellae aliquot, Cyrillicam & Glagoliticam, & in his Rutenicam & Moshoviticam Orthographiam continentes, Adami Bohorizh". Дальше подано девізу: „Всаки язикь спознати хоще бога" кирилицею, глаголицею, у словінській, латинській і грецькій мові (Witebergae, Anno M. D. LXXXIIII) [2]). У передмові жалуєть ся Богоріч: ‚Atque ita non solùm extant Ebraea, Chaldea, Graeca & Latina Biblia, quae magno cum totius Christianitatis commodo, cuius vel mediocris fortunae homini, tolerabili precio habere licet: sed prostant etiam nunc hoc saeculo sacra Biblia, Germanica, Hispanica, Gallica, Italica, Vngarica, Boemica, Polonica, Rutenica & Moshovitica lingua. Solis verô nostris hominibus Carniolanis seu Slavis in sua dialecto, hoc tantum beneficium, nondum licuit habere integrum' (5a). Що до азбуки, ‚retinent enim adhuc Mysi literaturam antiquam, cum Graecis, vtpotè vicinis, per omnia ferè congruentem & cum Moshovitis & Rutenis communem' (7a).

---

[1]) Акты Зап. Рос. т. IV. ст. 42.

[2]) Примірник віденської унїверситетської бібліотеки, ч. 241652.

При вичислюванню славяньских народів запримічує Богоріч: ‚Ad Arctum & sub Arcto ipso, sunt Moshi seu Moshovitae & Ruteni, omnesque illi, quos Ptolemus Venedicum Arcticum sinum occupasse scribit' (7б). Назву одних і других поясняє так: ‚Moshi, à Mosh, quod virum significat appellantur. Ruteni ceu potius Rußi, volunt, quasi Rossojeni, id est, disseminati dici' (8б).

Слова передмови Богоріча до граматики послужили при кінці першої четвертини 19 в. за мотто при писанню граматики Іванови Могильницькому: ‚Videbitur quidem quibusdam res & perfacilis nec magni ingenii. Ilis ego tantisper suis eius modi cogitationibus, vt indulgeant, libens permittam, donec ipsi quoque melius quid, vel in hac, vel in alia, nondum exculta lingua, & tentaverint & protulerint perfectius' (11 а).

Від першої сторони властивого граматичного тексту починаєть ся „Prima tabella de orthographia cyrillica, qva vtuntur hodie in aula Turcii imperatoris vel maximè praetoriani milites, quos Ianizaros appellant: Item Bossnenses omnes, Ruteni & Moschovitae". Назви поодиноких букв такі: as, boga, vidil, glagole, dobro, e, shivite, selo, semla, ishe, i, thita, iota, kako, ludi, mislite, nash, xi, on, pokoj, ἡ σκόπητα (nil nisi numerum significat), rczi, slovo (habet vim ש Ephraimitici), tèrdo, uk, fert, hir, psi, ot, shzha, ci, zherv, sha, ier, iad, ia, je, jo (syllabae seu abbreviationes) (ст. 1—5).

Про ь сказано: ‚Nihil per se significat, nisi quod in fine dictionum, in consonantes exeuntium, tum etiam, quoties durius coeunt consonantes, interponitur'; про ѣ ‚syllaba est, & est alias omnium vocalium capax, saepe ει graecam vel ei diphthongum notat antiquam' (ст. 4). Про ‚ius, iu' замічено що ‚in currente cyrilica scriptura, huius vsus existit'. Так отже всїх букв 39; кромі сїмох ‚manifestum fit reliqua omnia à graecis mutuari' (ст. 5).

Букви подїлені на ‚literae' і на ‚non nisi numerorum notae'. Зі співзвуків ща є ‚septuplex, quae duo x, & praeterea s, z habet in se'; черв є ‚quadruplex, habet in se z & x'; живіте ‚habet in se s & x'; ша ‚habet in se x vel ש h, c, sh'; живіте й ша є „triplices", а „duplices": з, ѳ (th), ф (ph), х (ch) і ѱ (ps) (ст. 5). „Per se sonantes, seu vocales" є подвійні: „diphthongi" і „simplices"; межи першими находять ся не тілько знаки на: ja, je, jo, ju, але й на u (оу). ‚Et ѣ Jad, quae & diphthongi Graecae ει & antiquae diphthongi ei vim habet: ac syllaba ja' (ст. 6).

Дальше є короткий роздїлець „de notis nvmeralibus Cyrilicis & earum propagatione" (ст. 6 і 7); а як „exemplum Cyrilicae scriptu-

rae, vnde lectionem addiscere licet, vbi singulis Cyrilicis, singuli, latinis literis, expreßi versus, adeoque literae literis, subiciuntur" подана „Молитва Недилна" (Отче наш, на ст. 8—10). В слїд за тим іде роздїлець „Secvnda Tabella de orthographia Rvtenica & Moshovitica", який наведу майже в цїлости: ‚De Orthographia Rutenica & Moshovitica, каже Богоріч, eram hinc subiuncturus, Tabellam: Verum quia illa per omnia cum Cyrilica, & figuris & potestate convenit, nisi qvod in componendis dictionibus & compendio scribendi, peculiaribus quibusdam vtatur notis. Quare ad praecedentem tabellam studiosos remitto. Ne tamen illis, qui vel in Rutenorum vel etiam Moshovitarum libris legendis, sese exercere volent, mea qvalicunque deessem opella. Adscripsi hinc qvasdam admonitiones, qvo expeditius, quilibet, vel mediocriter attentus, legere qveat.

De Apicvlis et Literis Qvibusdam.

‘ Gravis accentus nota, supra scribitur vocalibus, qvando syllaba debet deprimi.

′ Toni acuti nota; qvando syllaba sive initio, sive in fine elevari debet, vt: Ѻѡ́евы -i. nóevi.

ᷭ ҁ Hae notae supra literas positae, s. seu sigma graecum significant.

ⷨ Supra literas prosita, m significat (ст. 11).

ͽ Nota hac, vocales, initio in morem graecorum notantur, vt: є҆ди́номѹ id est, edinomu.

·|· Nota haec diaereseos est. Vbi vocales seiunctim efferuntur.

ⷯ Supraposita dictionib. X. i. ch significat.

ⷮ Nota literae T. supra literas posita: vt Ѿвра́гъ otvrag.

‿ Nota ὑφέν graeci, coniunctim nimirum efferendarum literarum, vt -i. k' vezhnoj, dissyl. est къвѣчной'.

По означенню надстрічного д і ж кінчить свої замітки Богоріч:

‚Et breviter, omnes ferè literas, quoties abbreviare volunt scripturas, vocalib. supraponunt. Quae omnia & similia in legendis libris Rutenicis & Moshoviticis, facile observabuntur' (ст. 11—12).

Хоч для Українцїв мав Богоріч термін „Rutenicus" а для Великоросів „Moshoviticus" чи „Moschoviticus", всетаки, говорячи про ортоґрафію одних і других, мав він на думцї спільну обом народам мову богослужебних книг. Вид поодиноких букв Богоріча нагадує в більшій части букви видань Франца Скорини.

Першу граматику церковнославянської мови на Руси надруковано 1586 р.[1]). Після граматичного тексту находить ся таке закінченне: Бга блгаго блгодатїю, а запрозкою жители столицы великаго кня°ства литóвъскаго града вильни. сиа кграматыка словеньска ѧзыка. З газодилакїи славного града ôстрога властное ѿчизны ѧснѣ вельможного кнжати и пна. пана константина константиновича кнжати на ôстрогꙋ, пана на дꙋбнѣ, воеводы кїевъскаго маршалька земли волынское и прочаѧ. Зщодробливое єго мти ласки выдана длѧ наꙋченьѧ и вырозꙋмѣньѧ бжтвеннаго писаѧ. а запомочью ѫвою на несмертнꙋю славꙋ народꙋ домꙋ єго кнжа°ско мти выдрꙋкована в мѣсте виленьскомъ. В рокꙋ нароженьѧ слова и бга и спса нашего іс ха ҂афпѕ. мца ôктѧврїа и днѧ, напамѧть пргдбныѧ мтре нашеѧ пелагей. а ѿ сотворенїа свѣта ҂зчего. В дрꙋкарни домꙋ Мамоничовъ[2]). Текст сеї граматики се текст псевдо-Дамаскинової граматики ô ѿсмйхь чáстѣхъ слóва, надрукований проф. Яґічем у „Разсужденіяхъ“ на стор. 335—342; проф. Яґіч дав також прегарну аналїзу сеї статї зі становища її ориґінальности (ст. 344—365) і вказав на ріжниці між нею і друкованим текстом 1586 р. (ст. 959—960). Своїм розбором добув проф. Яґіч сильні дані для висновку, ‚что статья о восьми частяхъ слова составлена по очень позднимъ греческимъ образцамъ гдѣ нибудь въ Сербіи въ теченіе XIV вѣка, скорѣе въ началѣ или въ первой половинѣ этого столѣтія, чѣмъ позднѣе. Изъ сербскихъ списковъ она перешла съ обыкновенною передѣлкою въ болгарскіе, въ особенности въ молдовалахійскіе списки, которые въ свою очередь послужили источникомъ для распространенія этой статьи въ литературѣ русской'. Проф. Яґіч склонюєть ся говорити скорше про початок або половину, ніж про кінець XIV століття тому, що при кінцї того століття жив і писав уже свою граматичну розвідку Константин Фільософ, якого дїяльність не має нїчого спільного зі змістом статї

[1]) Зразу були звісні тілько два примірники сеї граматики, один у крилошанській перемиській бібліотецї, другий в бібліотецї „Импер. Общ. любителей древней письменности“ в Петербурзї. Харлампович найшов іще третїй примірник у збірнику московської синодальної типографської бібліотеки N. 4217. Примірник дефектний, недостає трьох перших карток, але в петербурськім недостає чотирох карток (Кіевская Старина, т. 70, ст. 211).

[2]) И. В. Ягичъ, Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ (Изслѣдованія по русскому языку. Изданіе отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Н. т. I. Спб 1885-95), ст. 960. Хотячи мати сторони відбитки, треба від цифри, що означає сторону „Изслѣдованій“, відійняти 288.

„о восьми частяхъ слова“ (ст. 364—365). Хоч граматика Мамонїчів вийшла зі шкільного острожського середовища, всетаки вона через свою коротність, неповність (без фонетики) і деякий хаос не надавала ся до вивчення церковнославянської мови.

Найблизша граматика „*Ἀδελφοτης*“ (Львів, 1591), хоч у її титулї стояло також Граммматіка доброглаголиваго еллинословенскаго ѧзыка. Совершеннаго искуства осми частей слова. Конаказанію многоименитому Російскому роду, не могла усунути потреби шкільного підручника для церковнославянської мови, бо була властиво граматикою грецької мови [1]). За уложенне граматики церковнославянської мови в педаґоґічних цїлях узяв ся Лаврентій Зизаній, що в часї друку „Адельфотеса“ був дідаскалом Ставропиґійської братської школи, якої студеї під проводом Арсенїя мали уложити „Адельфотес“.

III.

Схарактеризував граматику Лаврентія Зизанія і подрібно перечислив його граматичні терміни вже М. Т. Каченовський у своїй статї „Историческій взглядъ на Грамматику Славянскихъ нарѣчій“ в „Трудахъ Москов. Общ. Любителей Россійской Словесности“ за 1817 р., IX, ст. 17—46 [2]). В рік опісля подав її змістовний опис митрополит Евгенїй в „Словарѣ историческомъ о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина греко-россійской церкви“ (Томъ II. Изданіе второе [3]), исправленное и умноженное. Спб. 1827). Тут навів він у цїлости й Лаврентієву епіґраму на граматику (ст. 1—2) та запримітив, що на подїлї Лаврентія самозвуків на довгі, короткі і „двовременні“ ‚основано у него и стихосложеніе, въ чемъ послѣдуетъ ему и Мелетій Смотрицкій въ своей грамматикѣ' (ст. 2). На описї

[1]) По коротких розвідках о. Он. Лепкого п. з. „Нѣсколько словъ о греческо-славянской грамматицѣ изданной во Львовѣ 1591 г.“ (Львів, 1872) й В. Заґурского п. з. „O grecko-sławiańskiej szkole we Lwowie“ (Muzeum, czasopismo towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, 1893, кн. 10—12) діждала ся граматика „Адельфотес“ дуже солїдної працї пера проф. К. Студинського п. з. „Адельфотес граматика видана у Львові в р. 1591. Студия лїтературно-язикова“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. VII).

[2]) С. К. Буличъ, Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи. Т. I. (Записки историко-филологическаго факультета Имп. С-Петерб. унив. часть LXXV) Спб. 1904, ст. 1166.

[3]) Перше видання появило ся 1818 р.

митрополита Евгенія опер свою згадку про граматику Лаврентія Зизанїя і Добровский [1]).

В „Опытѣ краткой исторіи русской литературы“ (Спб. 1822) здобув ся Ґреч що до Лаврентієвої граматики на замітку, що автор користав очивидно з грецьких взірцїв, хотїв писати по „славянськи“, але вічно впадає в польську мову [2]). Вірно завважив Ґреч розлам в Лаврентія межи теорією і практикою що до віршовання: В роздїлї про наголос радить наслїдувати грецьку поезію, але сам пише римовані вірші [3]). Огляд Ґреча послужив матеріялом для „Geschichte der slavischen Literatur nach allen Mundarten“ (Ofen, 1826) Шафаріка. Навівши заголовок граматики, обмежив ся Калайдович у своїм творі „Іоаннъ, ексархъ болгарскій“ (Москва, 1824) заміткою: ‚Сочинитель разположилъ свою Грамматику по вопросамъ и отвѣтамъ’ (ст. 119).

Сахаров, який препогано передрукував словарець Лаврентія Зизанїя, висказав ся ось як у передмові про жерела „Адельфотеса“ та граматик Лаврентія і Смотрицького: Новійші Византійцї, цар-городські вигнанцї, що розпросторонювали освіту в західнїй Европі, були взірцями для укладчиків граматик львівської, Зизанїя і Мелетія. Головними їх руководцями були: Мануїл Хрисольор, що вчив грецької мови Італїйцїв (умер в Венеції 1415 р.), Теодор Ґаза, що мав катедри в Феррарі, Римі і Неаполї (умер в Калябрії 1476 р.), Константин Ляскаріс, що написав грецьку граматику для Іполїта (умер в 1493 р.), Димитрій Халькоконділь і Еммануїл Мосхопул. Теодор Ґаза, що йшов за александрійським граматиком Апольонієм Діскулом, був принятий „за основаніе“ нашими граматиками [4]).

Історик польської лїтератури Вішневскі навів граматичні терміни з увагою, що ‚Zyzani nie pisał czysto po słowiańsku, często językiem białoruskim nadrabia [5]).

У переглядї старих граматик у „Предисловію къ новому изданію Россійской грамматики Михаила Ломоносова“ висловив Да-

---

[1]) Jos. Dobrowsky, Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris, Відень, 1822, ст. LVII.

[2]) Задля недостачі оригінала в львівських бібліотеках цитую польський переклад: Mikołaia Grecza ces. ross. radcy kolleg. Rys historyczny literatury rossyyskiey, z rossyyskiego przez Samuela Bogumiła Linde, Варшава, 1823, ст. 56.

[3]) ibidem, ст. 57.

[4]) Сказанія русскаго народа Сахарова, т. II, книга пятая, Спб. 1849, ст. XIX.

[5]) Michała Wiszniewskiego Historya literatury polskiéj, Краків, 1851, т. VIII, ст. 445.

видов думку, що граматика Зизанія „гораздо важнѣе для насъ“ від „Адельфотеса“. „Просодія, объясняющая надстрочные знаки, долгіе и короткіе слоги, строчные знаки, очевидно переведена съ Греческаго“. Дальше йде короткий зміст граматики, а з нагоди поділу дієслів у Зизанія на дві конюґації, що з них до першої зачислюють ся дієслова на аю, ѣю і яю, а до другої на у, ю і ую, замітка: ‚Это раздѣленіе, кромѣ послѣдняго окончанія, вѣрное‘ [1]).

В рік пізнійше повторив Дідицький погляд Ґреча, поклавши тілько в нім за прикладом Вішневского „білоруську“ мову намісць „польської“: ‚При составленіи грамматики Зизаній пользовался греческими образцями, и хотя имѣлъ желаніе писати славенорускимъ языкомъ, но безпрестанно сбиваеся на бѣлорускoе нарѣчіе‘ [2]). На Ґречови й Сахорові опер свої замітки Яків Головацький в статі „Начало и дѣйствованіе Ставропигійского братства въ Львовѣ по отношенію историко-литературному“ [3]). Нічого нового не сказали про граматику Зизанія ні харківський архієпископ Філярет в „Обзорѣ русской духовной литературы“ (862—1820), що обмежив ся на саме вичисленнє звісних тодї творів Зизанїя (Харків, 1859, N. 161, ст. 218—219), ні Буслаєв в „Исторической христоматіи церковно-славянскаго и древне-русскаго языковъ“, що передрукував епіґраму на граматику зі „Словаря“ митр. Евгенія (Москва, 1861, ст. 1292).

Не доторкнув ся граматики Зизанія і Данило Мордовець у статї „О русскихъ школьныхъ книгахъ XVII вѣка“, бо хоч нею, як і пізнійше граматикою Смотрицького, може й „руководствовались наши педагоги, но то были не учебники, не для школъ“, а для автора було цїкаво „знать, что именно узнавали дѣти на школьныхъ скамьяхъ, хотя послѣ они могли знать прекрасно и грамматику Зизанія и Смотрицкаго, и даже Греческую грамматику братьевъ Лихудіевъ“ [4]). Як погляд Мордовцева не правдивий і сам у собі суперечний, так теплий відзив криптонїмного автора С. Д. більше відчутий, нїж опертий на наукових даних: „Правда, каже він про граматику Зизанїя, в великій части переложена вона з грецької граматики й уложена на взорець сеї останньої, та мимо сього

[1]) Ученыя Записки втораго отдѣленія Имп. Ак. Наукъ. Кн. III. Спб. 1857, ст. VI.

[2]) Д. Середній періодъ рускои словесности. Урывокъ изъ исторіи рускои словесности. Вѣкъ XVI—XVIII. (Перемышлянинъ, Перемишль, 1858) ст. 32.

[3]) Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860, Львів, ст. 448—449 і 453—454.

[4]) Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Москов. унив. Москва, 1861, кн. 4, ст. 47.

вона мала дуже важне значінне як для науки славноруської мови, так передусім для південноруської освіти в тім часї. Під тим оглядом граматика Зизанїя мимо своєї недоконалости мала в свій час дуже важне значінне і чимало промовляє в хосен просвіченого й досвідного погляду її автора на сучасну йому долю українського народу; вона стала немаловажною підмогою для заховання і піддержання національности українського грамотного населення і для остереження його від шкідного впливу польонїзації, а заразом і для розширення православної освіти. В останнїм відношенню особливо корисним було се, що до таких уживаних книжок, як язбука та граматика, додано: короткий виклад православної віри й важнїйші молитви православної церкви з поясненнєм їх. Се була дуже вірна й удатна дорога розширення православних вірувань у народї. Нема сумнїву, що Зизанїй в тім випадку переймав методу польських пропаґандистів, які при таких потрібних і уживаних книжках, як підручники, містили католицькі молитви, короткі катихізми, біблїйну історію і пр." [1]).

Замітки про граматику Зизанїя Юлїяна Бартошевіча в 25 т. „Encyklopedyi powszechnej" оперті головно на Ґречови, від якого й запозичений погляд, що Зизанїй хотїв писати по старославянськи, але не вмів, „bo mu się wciąż nawijała mowa polska". З незнання річи приписав Лаврентієви витворенне славянської граматичної термінольоґії так, що від тодї „його граматика є підставою дослїдів мови". (Варшава, 1867, ст. 782).

В 1883 р. вийшла в Одесї праця Засадкевича про граматику Смотрицького п. з. „Мелетій Смотрицкій, какъ филологъ". Щоби дати виразний погляд на Смотрицького як на фільольоґа, Засадкевич повинен був основно перестудіювати, а бодай проаналїзувати граматичні працї до Смотрицького, отже й граматику Зизанїя. На жаль Засадкевич не зробив сього, тільки вдоволив ся компіляцією з того, що про даний предмет написали Каченовський у недоступній менї статї „Историческій взглядъ на Грамматику Славянскихъ нарѣчій", митр. Евгенїй, Ґреч і Давидов. Тому що граматика Зизанїя явила ся ‚въ то время, когда науки и словесность въ Польщѣ въ особенности процвѣтали', отож ‚была, слѣдовательно, плодомъ благотворной дѣятельности Польщи въ XVI вѣкѣ. Грамматика Зизанія —

---

[1]) С. Д. Стефанъ и Лаврентій Зизаніи, — защитники православія противъ католичества и уніи въ Литвѣ въ концѣ 16-го вѣка. (Руководство для сельскихъ пастырей. Журналъ, издавамый при Кіевской духовной семинаріи. Томъ второй. Київ, 1865) ст. 501—2.

опытъ довольно слабый и неполный; изъ многихъ мѣстъ грамматики видно, что авторъ ея слѣдовалъ греческой грамматикѣ; всѣ звуки и слова языка славянскаго онъ старается уложить въ готовыя формы греческой грамматики. Далѣе, не смотря на то, что авторъ старался писать чистымъ славянскимъ языкомъ, въ грамматикѣ его замѣтно вліяніе языка польскаго и бѣло-русскаго, и въ особенности въ истолкованіи молитвы Господней и въ лексисѣ' (ст. 77). Але ‚не смотря впрочемъ на всѣ эти недостатки' важне се, що ‚въ этой грамматикѣ для русской рѣчи указаны надлежащія формы; авторъ не рабски подражалъ подлиннику, но имѣлъ въ виду и отличительныя свойства языка славянскаго, — важно то, что авторъ заботился о правильности и чистотѣ русской рѣчи' (ст. 78). Вказавши на наслідуванне в епіграмі на граматику передмови до львівської граматики та навівши її за „Словарем" Евгенія, подав Засадкевич короткий зміст граматики. Тут підніс, що ‚ъ і ь находятся между согласными, хотя авторъ и замѣчаетъ, что они бываютъ и гласными и согласными'. Межи неправильними степенями порівнання находить ся форма незвісна в церковнославянській мові, а се: золъ, злѣйшій, паче злѣші. При відміні подибуєть ся богацько неправильностий, передусім при двійнім числї (ст. 79). Не могучи мати в такім провінціональнім місті, як Львів, усього того, що писало ся про граматику Зизанія, я і не в силї провірити, чи хоч одна думка Засадкевича в справі граматики Зизанія є самостійна а не повторена.

Не посунули справи наперед і два українські лінґвісти Омелян Огоновський і Павло Житецький. Огоновський подав короткий зміст за Евгенієм, Житецький висловив тільки загальну фразу, що для переведення наміченої цїли Зизанїєви ‚недоставало дара комбинаціи и нѣкоторой смѣлости въ установленіи славянскихъ формъ примѣнительно къ свойствамъ русскихъ нарѣчій', чим ‚въ полной мѣрѣ' відзначав ся Мелетій Смотрицький [2]).

Уваги професорів Ґолубєва та Владимірова про граматику Зизанія оперті на автопсії. Підчеркнувши вплив львівської грецької граматики на граматику Зизанія, вивів проф. Ґолубєв ‚отсюда довольно замѣтный ея недостатокъ: стремленіе автора облечь славянскій языкъ въ не всегда сродные ему формы языка греческаго. Но

---

[1]) Ом. Огоновський, Исторія литературы рускои, Частъ I, Львів, 1887, ст. 181—182.

[2]) П. Житецький, Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка. Київ, 1889, ст. 17.

грамматика Лаврентія значительно полнѣе Львовской, снабжена болѣе обстоятельными объясненіями и имѣетъ нѣкоторыя особенности въ самомъ планѣ'. Що до викладу, граматика уложена в формі питань і відповідий, при чім деякі з них ‚со славянскаго языка переведены на тоговременный разговорный, а иногда дополнены и особыми объясненіями'. В змісті граматики по вичисленню частий мови завважено, що вони виложені майже в тім самім порядку, що в „Адельфотесї". ‚Одну изъ крупныхъ особенностей грамматики Лаврентія въ сравненіи со Львовскою греческою составляютъ помѣщенныя въ ней краткія правила относительно сложенія стиховъ'. Правила зложені в приложенню до грецького віршовання. Виклад Господньої молитви короткий, ясний, зрозумілий, ‚каковое обстоятельство, безъ сомнѣнія, и послужило къ довольно широкому его распространенію въ юго-западной Руси'[1]). На основі того, що Зизаній зачислив ѕ, з до „сугубих" співзвуків, ико ѕ. ѿ с, и д, състависѧ и з, ѿ с, и д, такѡж (5 а), здогадував ся обережно проф. Владиміров: ‚Быть можетъ въ этомъ объясненіи скрывается интересное указаніе на бѣлорусское „дз"'. Взагалї ще більше, нїж у граматиці Мамонїчів і львівській, ‚встрѣчаемъ... замѣчательнаго для характеристики смѣшенія западно-русскихъ особенностей съ церковно-славянскими' в граматицї Зизанія[2]). Значну домішку в мові ‚элемента западно-русскаго, разговорнаго' підмітив і Архангельський[3]).

На скілько позволяли дотеперішнї описи граматики Зизанія і витяги з неї, виказав вплив львівської граматики на граматику Зизанія проф. К. Студинський. Заразом висловив ‚жаль великий, що граматики Зизанїя до сего часу не перепечатано, та що єї старопечатний примірник не так легко доступний', через що не було можливе близше порівнанне обох граматик[4]).

Зміст граматики подав і К. Харлампович[5]) у своїй прегарній працї про школи й стан освіти в українських і болоруських землях

[1]) С. Голубевъ, Исторія Кіевской Духовной Академіи. Выпускъ первый. I. Періодъ до — Могилянскій. Київ, 1888, ст. 199-200.

[2]) Докторъ Францискъ Скорина. Его переводы, печатныя изданія и языкъ. Изслѣдованіе П. В. Владимірова, 1888, ст. 249.

[3]) А. С. Архангельскій, Очерки изъ исторіи западнорусской литературы XVI—XVII вв., Москва, 1888, ст. 107.

[4]) Др. К. Студинський, „Адельфотес", граматика видана у Львові в р. 1591. Львів, 1895, ст. 35.

[5]) К. Харламповичъ, Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. Казань, 1898, ст, 446.

при кінції 16 й на початку 17 в. Теорію віршовання і її приложенне у практиці самим Лаврентієм розібрав проф. В. Перетц [1]).

Дещо нового про граматику Зизанія принесла велика праця проф. Булїча. Вірно замічено тут передусїм, що богацько граматичних термінів „Адельфотеса“ вживаєть ся і нинї і що сей факт указує на сильний білоруський й український вплив в данім випадку. Для слїдуючих граматиків (Зизанїя, Смотрицького) терміно-льоґія „Адельфотеса“ була очивидно взірцем наукової термінольоґії, який вони й наслїдували в своїх працях з деякими змінами, незначними в великій части. Що тикаєть ся граматики Зизанїя, ‚она еще носитъ слѣды вліянія извѣстной византійской теоріи о восьми частяхъ слова, доходившей до насъ въ указанныхъ выше южнославянскихъ передѣлкахъ, но въ то же время представляетъ попытку систематическаго изложенія славянской грамматики въ тѣхъ схемахъ, которыя уже сложились въ то время въ западной грамматической литературѣ’. В своїй граматичній термінольоґії і вчіннях стоїть вона в тїсній звязи з „Адельфотесом“ і тільки зрідка відбігає від нього. В ширшім змістї завважено, що ‚къ дифтонгамъ отнесены ȣ, ы, ю, ꙗ, очевидно за неимѣніемъ настоящихъ и въ подражаніе греческимъ дифтонгамъ. Ученіе о просодіяхъ, или припѣлѣ, цѣликомъ скопировано съ греческой теоріи и механическимъ образомъ приноровлено къ славянскому’. В порівнанню з „Адельфотесом“ новими є роздїли про титлу й точки, які одначе дотикають анальоґічних роздїлів в ріжних рукописних граматичних статях, схарактеризованих проф. Яґічем. Число прикмет імен збільшено о одну, число родів менше о один. Про „склоненіе“, яке приходить в „Адельфотесї“ як шеста прикмета заіменника, не згадав Зизанїй, а „значенія — зиждительное и указательное“ „Адельфотеса“ придані видам заіменника, але ті терміни є і в граматиці Зизанїя. ‚Представленіе свойствъ глагола отличается немногимъ: свойствъ этихъ у Зизанія девять, вмѣсто восьми Адельфотиса, но это увеличеніе произошло очевидно в слѣдствіе недосмотра позднѣйшаго грамматика, не замѣтившаго въ Адельфотисѣ частицы или, стоящей между словами: родъ или залогъ и насчитавшаго поэтому девять свойствъ глагола, причемъ о девятомъ родѣ ничего не говорится’. Прикмети дїеприкметника та роздїли про приіменник, прислівник і злучник пригадують також львівську граматику [2]).

[1]) В. Н. Перетцъ, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. I, ч. 1, Спб. 1900, ст. 7—12. Пор. також „Рецензію“ чл. — корр., проф. П. Житецкаго, Спб. 1903, ст. 5. Крім того Перетца: Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв. (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Н. 1899 г. кн. 4, ст. 1224-8).

[2]) С. К. Буличъ, op. cit. ст. 172—174.

В тім самім році, коли вийшла праця проф. Буліча, появив ся перший том „Бѣлоруссовъ" проф. Карського, де він зачислив граматику Зизанія до білоруських памятників [1]). Довші і коротші зміст и граматики Зизанія подали Криловський [2]), Огієнко [3]) й проф. Яґіч у своїй многолітній праці [4]). До змісту додав Криловський загальний висновок: ‚Вообще грамматика Л. Зизанія есть передѣлка (иногда удачная, а иногда и нѣтъ) грамматики „*Ἀδελφοτης*" примѣнительно къ потребностямъ славянскаго языка, и есть первая по времени церковно-славянская грамматика, бывшая около двадцати пяти лѣтъ въ постоянномъ употребленіи въ западно-русскихъ школахъ' [5]).

Дійсні здобутки всїх дотеперішнїх заміток і міркувань про граматику Лаврентія Зизанія обмежують ся до двох точок, а саме до подання змістового опису граматики, а властиво вичислення граматичних термінів, і до неповного порівнання її зі старшою львівською граматикою. Все инше, хоч часом і містить у собі зерно правди, повторюване пізнїйшими дослїдниками за попереднїми, потрібує совісної провірки на основі певних даних. Рідко який з тих, що робив висновки про граматику Лаврентія Зизанїя, видів її, хочби вже задля її великої рідкости. До того руська фільольоґія, нї тим більше славянська, не може досї виказати ся ніякою спеціяльною розвідкою про граматику Зизанія. Не дивні тому й помилки.

IV.

Заголовок граматики Лаврентія Зизанія: **ГРАММАТІКА СЛОВЕНСКА** Съвер'шен'на искуства осми частїй слова, и иных нужных. Новосъставлен'на Л. Z. В ВИЛНИ В друкар'ни Брат'ской. Ро бжго. ,афчѕ. а ѿ съз'данїя Міра, ,зрг. Мц, Фераля вı. На відворотній сторонї заголовної картки находить ся образок, що представляе неврозумленого чоловіка, який держить у лївій руцї ключ. Над образком уміщений двовірш:

---

[1]) Профессоръ Е. Ѳ. Карскій, Бѣлоруссы. Введеніе къ изученію языка и народной словесности. Вильна, 1904, ст. 403.

[2]) А. Крыловскій, Львовское Ставропигіальное Братство. (Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія). Київ, 1904, ст. 257-8.

[3]) Ів. Огієнко, Огляд українського язикознавства. (Відбитка з „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка", т. LXXIX), Львів, 1907, ст. 12—13.

[4]) И. В. Ягичъ, Исторія Славянской Филологіи (Энциклопедія Славянской Филологіи, Выпускъ 1.). Спб. 1910, ст. 27.

[5]) А. Крыловскій, op. cit. ст. 258.

Прож'ню тыса кꙋсишъ писмо ѹмѣти,
которїй нехочъ мене розꙋмѣти.

Далї іде Єпїграмма. На Граматікꙋ, яка розвиває ось які погляди на значіннє граматики:

Грамматіка писма всѣх наꙋчает,
чтырма частми латве ꙋразꙋмлѧет.
Ордографїею и просωдїею,
сѵнтаѯисом и етѵмологїею.
А предреченъное ей ωпаство,
подаетъ пѣное йскꙋство.
Которїи прагнꙋт быти доскнали,
впимѣ й в'словах абы не патали.
Але изъвѣстъню все познавали,
й чогоса оучат абы добре знали.
Ключем бо єстъ ωтворѧючи всѣм оумъ,
Къ познанїю въ препрaвк разꙋм.
Покоторо власне ꙗкъ по в'сходѣ подетъ,
Кажды єслй хочет всѣх наꙋк додет. (IIа).

На запозиченнє сих поглядів з передмови до грецько-славянської граматики „Адельфотеса“ з 1591 р. Правовѣрнымъ Оучєнїѧ любителем єдиныѧ, стыѧ, кадоличскїѧ, й апкїѧ црькве, многоименитомꙋ россїйскомꙋ родꙋ, братїи нашей ω господѣ радоватиса вказали вже Засадкевич [1]) і проф. К. Студинський [2]). У віршову форму вкладав Лаврентій Зизаній навіть тотожні вислови прозової передмови. Бога всесилнаго блгостїю, — так починали укладчики „Адельфотеса“ мотивувати появу книжки — йзобразйхомъ вамъ ω любоꙋчащїйса, христоименитый роде россїй, съ всѧкимъ опаствомъ єллинословенъским ꙗзыком зложенꙋю грамматикꙋ, йже йздаем въ обцꙋю вам ползꙋ, й вначалѣ ѹбо сїю начинающе, четырмаже єѧ частми предобꙋчаемъса, ꙗже сꙋтъ, ордографїѧ, просодїѧ, єтїмологїѧ, й синтаѯисъ, сирѣчъ, правописанїе, припѣванїе, правословїе, й съчиненїе. предреченноеже єѧ опаство йскꙋсна творитъ быти тщателѧ, вословесехъ й разсловїахъ творцевъ й ꙗже вѣтїй неꙋдобнѣйшаѧ. сїѧ бо єст перваѧ ключъ ωверзаѧй ѹмъ разꙋмѣти писанїѧ, ω неѧже ꙗко постепенехъ всй лѣствицꙋ, починꙋ ѹченїй трꙋдолюбивїй достизаютъ, дїалектики, рито-

[1]) Н. Засадкевичъ, Мелетій Смотрицкій, какъ филологъ, Одеса, 1883, ст. 78.

[2]) Др. К. Студинський, op. cit. ст. 5.

ри́ки, му́сики, арі́ѳметики, геоме́трі́и, и̂ астрономі́и. и̂ си́миже седми́, ꙗ̂коже нѣ́кими́ъ съсу́домъ разсуждені́ѧ почерпа́емъ и̂сто́чникъ філосо́фі́и, разуме́ва́ющеже и̂ вра́чевства, ко бл̃гои̂ску́ству превосходи́мъ все̂ соверше́ннаго бг̃осло́ві́ѧ (Ад. 2 а).

Що для укладчиків „Адельфотеса“ при формованню таких поглядів на значінне граматики міг послужити в великій мірі латинський вірш на вступі восьмого кольонського видання із 1579 р. грецької граматики Кленарда [1]), виказав також проф. Студинський у цитованій праці про граматику „Адельфотес“ [2]). Одначе безпосереднїм первовзором для Лаврентія був таки повищий цитат із передмови до „Адельфотеса“. Доказом сього й його Посла́ніе спудеωм и̂зрѧдъны̂м и̂ всѣ̂м любителе̂м доброглаголи́ваго и̂ простра́нънаго словéньскаго ꙗ̂зы́ка, е̂́же ѡ̂ Хрі́стѣ бра́ті́и на́ше̂, Є. ѡ̂госпо́дѣ ра́доватисѧ, яке поза подїлом граматики на чотири части являеть ся ширшим поясненнєм вірша. Два су́тъ конъцѣ вса́кои на́уки виисмѣ́, ꙗ̂ко філосо́фωве пи́шут, стоїть у сїм посланію, вѣда́ти што е̂́стъ потре́бное, и̂ ѡ̂повѣда́ти е̂, то е̂́стъ, недо́сыт нато́мъ а̂бы потре́бную ре́чъ то́лько зна́ти, а̂́ле потре́ба е̂́и и̂ и̂́ным о̂повѣда́ти. и̂ тыи су́тъ два̀ ску́тки на́уки, в̓ кото́рой и̂ ꙗ̂ працу́ючи розумѣ́лемъ заре́чъ пи́ню потребную, а̂ на́йбол̓ше ми́луючи бра́тію

[1]) Повний її заголовок: Institutiones linguae graecae N. Clenardo authore cum scholiis et praxi P. Antesignani Rapistacensis. Quibus nunc primum accessit absolutissima syntaxis.

[2]) Др. К. Студинський, op. cit., ст. 6. Сей вірш, який міг бути звісний і Лаврентієви Зизанїєви, представляє такі користи з вивчення граматики грецької мови:

Quisquis Grammaticam vis discere, discito graece.
Ut recte scribas non praue, discito graece,
Si graece nescis, corrumpis nomina rerum,
Si graece nescis, male profers nomina rerum.
Lingua Pelasga vetat vitiosos scribere versus.
Lectio quem Plinii delectat, discito graece,
Sique libros sacros vis ediscere, discito graece
Hyeronimum, ut teneas. vigilans tu discito graece,
Ne versus scribas vitiosos, discito graece,
Argumentari quisquis vis, discito graece,
Quisquis Rhetoricen vis discere, discito graece,
Scire Mathematicam quisquis vis, discito graece,
Artibus et medicis qui captus, discito graece,
Morbis nam cunctis sunt indita nomina graeca,
Argolicum nomen cunctis liquet esse figuris
Artes ingenuae Graio sermone loquuntur,
Non alio, quibus haud nomen dat lingua Latina.
Ad summam doctis debentur singula Graecis.

своѭ, важиⷮемсѧ вышше силы моеи, новѡ написати, изъ дрꙋкꙋ выдати любезнѣйшаго словенскаго нашего ѧзыка, перьвꙋю ѿ семи наꙋкъ кграммати кꙋ. которои кождый добресѧ наꙋчиши, можетъ книги словенскаго ѧзыка добре читати, и безъ вотпливости розꙋмѣти, и правѡ писати, поневажъ, она єсть ключемъ вырозꙋмѣнью, ѿтворѧючи, и ѡказꙋючи всѧкіи вꙋнтпливости, а пришѡвдоблѧючи и свѣтлый чинѧчи розꙋмъ чл҃чїй. черезъ ню риторіка, и словеница, вꙋкꙋпѣ чесной філософїи, и чрезъ єстественнои богословїи ѡказꙋетсѧ съю. безкоторого порѧдне жадной речи несправитъ. кꙋтомꙋ тыж безней єсли кто и читаєтъ, много кротъ вꙋтпѧчи вирозꙋмеѧ певе не бываєтъ. и длѧ тогож кождомꙋ зле єсть неꙋчившисѧ читати, кгдыж ѧкъ Катѡ пишетъ, то што читати а не розꙋмѣти єсть взгада и смѣхъ. до чого абыхмы зсебе причины не давали, за наꙋкꙋ моцносѧ имаймо, и єде дрогого (sic) добродѣтелною працею переходѣмо. пре зависть и ненависть ѿложивши, моѡ малꙋю працꙋ любезнѡ пріймѣте, и вꙋ хвалꙋ давши сами себе навꙋшꙋю, подвигнѣте. здравствꙋйте, но не колѣнꙋйте ѿ Дрꙋзи (Паб, Шаб).

Анальоґічним способом означена ціль граматики також у Базея: Inuenta autem est Grammatica propterea, ut recte scribamus, proferamus, ipsosque, qui scripserunt, recte interpretemur[1]) (9a). І в руськім граматичнім традиції, зібраній проф. Яґічем у „Разсужденіяхъ“, стрічаєть ся такіж погляди на граматику, як у Лаврентія і в передмові „Адельфотеса“. Маю на думці такі вискази, як той, що граматика ємоуже ключь в' рꙋцѣ имꙋщь и тѣмъ двѣрь разꙋмѣніѧ ѿверзаетъ (614 ст.). Єегѡ ради никтоже во ꙋмѣ своемъ блгo что ѡбрѧщетъ, аще не познавъ и не ꙋразꙋмѣвъ мене, говорить про себе граматика, азъ бо все оучдобнѡ и разꙋмнѡ глаголати, и писати наꙋчаю и быстрозрительнагѡ разꙋма постигнꙋти оумꙋдрѧю і т. д. (ст. 614—615). Тай не токмѡ ꙋбѡ мене древнїи философи возлюбиша, но и в' новой блгодати вси иже во ꙋченїихъ бжесвеныхъ писанїи и прочихъ філософъскихъ наказанїи оупражнѧющїисѧ, ни єдинъ кто иже в' сихъ пребывъ мене не непричастенъ бывъ (ст. 615). Граматика є ѿ седми началнаѧ и свободнаѧ моудрость. Дальше вичислює граматика ось які користи зі себе: Єегѡ ради вси иже разгибающїи книги и развивающїи свитки мною прочитающе и себе наꙋчающе и премоудростно сѧ

[1]) Alberti Basaei Scebresinensis Obseruationum Grammaticarum Libri quinque, quorum I de orthographia, II de etimologia, III de synthaxi, IIII de flgvris, V de prosodia. Краків, 1567 (Бібл. Оссол. ч. 847).

исполнѧющє, и дроугъ дроуга оудивлѧюще, и всеп҃ѣтѹю славѹ бг҃у возсылающе, и все єже оудобнѡ и лѣть человѣкѹ гл҃ати, то все мною глаголетъ. и кто что пишетъ, или книжнаѧ письмена оустраѧетъ или стихи сплетаєтъ или повѣсти изъѧвлѧетъ или посланїѧ посылаетъ или что таковыхъ составлѧє҃т, то все мною грамматікою снискаєтъ (ст. 616). Таких поглядів можна би навести більше.

Вже само адресованнє посланія спудеям свідчить про се, що граматика Лаврентія Зизанія писана для шкільного ужитку, була шкільним підручником. Виходячи з такого становища, що не тілько повинно ся знати се, що потрібне, але й ширити знаннє далї, зважив ся автор ‚ново написати' та друком видати свою граматику ‚любезнѣйшаго словенскаго нашего языка'. Крім граматики доброглаголиваго еллинословенскаго ꙗзыка себто „Адельфотеса" знав Лаврентій без сумнїву також граматику Мамонїчів, видану 1586 р. в Вильнї накладом князя Константина Острожського длѧ наоучєньѧ и вырозѹмѣньѧ бж҃твеннаго писаѧ; стверджує се його власний вислів про „новонаписаннє" граматики церковнославянської мови. Видно, що граматика з 1591 р. не вдоволяла шкільним вимогам в напрямі церковнославянщини, коли Лаврентій взяв ся за виданнє своєї граматики пять лїт пізнїйше, отже в часї, коли без сумнїву не розійшла ся львівська граматика, але могла розійти ся виленська граматика з 1586 р. Годить ся іще піднести характеристичні слова посланія ‚за науку моцно ся имаймо, и еден другого добродѣтел'ною працею переходѣмо', а до невдоволених його працею звертаєтъ ся Лаврентій зі словами: преч зависть и ненависть отложивши... сами себе на болшую подвигнѣте.

На четвертій картцї є замітка: Ѡ мєтрѣ, и ѡ рѵдмѣ. Пересторога хотѧчи҃м вѣ҃ршѣ складати. Въ мєтрѣ, стоїть тут, подобає҃т зрѣти качество и количество. слогѡ҃ и рєчєнїй, сирѣчъ аще издрѧ҃ное рєчєнїє єстъ, аще слогъ дол'гїй, или кра҃т'кїй єстъ. Въ рѵдмѣ же, нѣсть такѡ качество зрѣти, ꙗкоже множає количество.

По тих замітках ідуть:

Стихи.

Къ младє'цємъ въвъдѧщїй и҃х на дѣло
ѹже всѧкъ тщатисѧ въ граматїцѣ да начинаєтъ,
вѹ'ствлже др҃е'нѧго дєєлости же да забываєтъ.
Ибо готово хѹдожєство ѿ се҃хмй пе҃рвѣшее
бѹди же тщанїе ваше пе҃р'вого оусе҃рднѣ'шее.

На відворотнїй сторонї сеї картки надрукований привіт від друкаря:

Тѵ҆пограф младе҆цемъ.
Не про́стѡ кни҆ж҆кꙋ называ́йте тоу҆ю гра҆м҆маті́кꙋ,
а҆ле наста҆вницꙋ добрꙋ̑ слове҆ском ꙋ ѧ҆зы́кꙋ.
Наꙋча́етъ до́бре писа́ти и҆ до́бре чита́ти,
доскона́лы҆м и҆ пе҆ны҆м бы́ти а҆ нѣ҆ в҆ чо҆м не па҆р҆та́ти.
Тꙋ́ю вы ѿ спꙋде́н малы́мъ ко́ш҆то҆м собѣ҆ набыва́йте,
а҆ велі́когосѧ ро́зꙋмꙋ и҆ ростро́пности з҆ не́и҆ж наꙋча҆йте.
Гадки отсих двох віршів звісні вже з епіґрами та посланія.

V.

Дефініція граматики: Грамматі́ка є҆сть и҆з҆вѣ́ст҆ное вѣж҆ство, є҆же бл҃го гл҃ати и҆ писа́ти. Тут подане й тол҆кова́ніє: Гра҆м҆маті́ка є҆сть пе́в҆ное вѣда́е, жебы҆мы до҆ре мо́вили и҆ писа́ли (а҃а). Отся дефініція се майже дословний переклад латинської ‚Grammatica est certa quaedam loquendi et scribendi ratio' Доната й тих граматик, що опирають ся на Донатови [1]). Такуж дефініцію, тілько з пропу-

[1]) Граматик і бесїдник Елїй Донат, що навчав у Римі коло 355 р. по Хр. і видів межи своїми учениками отця церкви Єронїма, полишив по собі крім коментаря до Теренцієвих комедій більшу та меншу латинську граматику: „Donati Grammatici urbis Romae ars grammatica" та „Donati de partibus orationis pars minor" у питаннях і відповідях. Остання починаєть ся ‚Partes orationis quot sunt?' і обіймає виклад ‚de nomine, pronomine, verbo, adverbio, participio, coniunctione, praepositione, interiectione' себто має такийже зміст, тілько в скороченім і еротематичнім видї, як друга книжка більшої граматики, яка містить іще в першій книжцї виклад ‚de voce, litera, syllaba, pedibus, tonis, posituris', а в третій книжцї про похибки проти мови й її окраси.

Граматика Доната, а саме його ‚ars minor', була головним основним підручником середвїх віків. Лектурою і дословним вивченнєм його на память зачинало ся систематичне обучуваннє молодежи латинській мові. Ніодин із граматичних письменників, яких уживано в тих часах, не тїшив ся таким трівким улюбленнєм, як Донат; мало книжок коментовано й видавано стільки, що його; його імя стало заразом терміном для латинської шкільної граматики. Й майже всї граматики того часу, яких уживано замісць або побіч Доната, з виїмкою Прісціяна та його паризького коментатора Петра Гелія зі середини 12 в., опирають ся на Донатови та є в більшинї нїчим иншим, як менше чи більше обємистими а не методичними перерібками, повтореннями та поясненнями його змісту, якими мучено по найбільшій части учеників. Твори сього роду панували в 14 і 15 вв. аж до гуманїзму на унїверситетах і випирали часами не тілько Прісціяна, але й самого Доната.

По винайденню друкарської штуки належав Донат до перших книжок, які розширювано в численних виданнях, що нинї належать

щеннем слова ‚quaedam', мають граматики Люпуля [1]), Спанґенберґа [2]) (4б) та Відавского (2а) [3]). Мелянхтон додав до сеї дефініції ще поясненне: ‚Docet enim Grammatica, non solum qua ratione ac lege uerba inter se iuncta sententiam absoluant, aut quo discrimine casuum uel inclinationis sigillatim alia ab aliis differant, uerum etiam quibus quaque literis scripta, id cuius significandi gratia adhibentur exprimant, atque exponant. Estque hoc imprimis cauendum pueris, ne facile assuescant scribendi rationem negligere, aut literas alias pro aliis temere usurpare... Quare nequid tale usu ueniret, inuenta est Grammatica, quae traderet certum artificium tam scribendi, quam loquendi' (ст. 7) [4]). Відгомін сього пояснення Мелянхтона покажеть ся слїдний зараз при дефінїцїї правописи; тут треба ще замітити, що однакову з Лаврентієвою дефінїцію граматики має книжка Івана Урсінїя [5]), де

до першорядних і найдорозших бібліоґрафічних рідкостий. Гуманїзм і реформація не то що не усунули книжки, але противно задля її короткости та ясности признали її та завели навіть там, де виперло її „Doctrinale Alexandri". Ще коли підручники Мелянхтона, Коменїя і инших здобули собі повагу та поширенне, удержав ся Донат попри них. Щойно в серединї 18 в. щезав він щораз більше зі шкільних лавок, хоч іще 1865 р. вийшов в Італїї „Donato ad uso delle scuole secondarie". Пор. Joh. Müller, Literarische Notizen (Geschichte der Methodik des deutschen Volksschulunterrichtes. Unter Mitwirkung einer Anzahl Schulmänner herausgegeben von C. Kehr, K. Seminardirektor zu Halberstadt. IV. Band, Gotha, 1882, ст. 218—220).

[1]) Erotemata octo partium Orationis ad Tyronum literariorum vsum comportata concinnataque. Sigismvndo Lvpvlo collectore, et denuo recognita. Ad libelli calcem Calendarium iam recens editum, additum est. (2a) (Бібл. Оссол. ч. 9057). Rvdimenta Grammatices Sigismvndi Lvpuli, Ab autore nuper reuisa, magnaque accessione aucta. Cracoviae. Apud Viduam Hiero. Vieto. Anno Virginei partus. 1550 (2a) (Бібл. Ягайл. унїв. ч. 286, инше виданне з р. 1546 в тій самій бібліотецї під ч. 285).

[2]) Grammaticae Latinae partes, Orthographia, Prosodia, Etymologia & Syntaxis, ex Doctißimorum uirorum libris, in commodum & usum Iuuentutis Northvsianae congestae. Et in has pueriles quaestiones uersae, Per Ioannem Spangenbergium Herdeßianum, denuo recognitae & auctae. Anno MDXLIII. Mense Ianuario. (Віденська унїв. бібліотека ч. 184111).

[3]) Catechesis grammaticae latinae, Nunc demum diligentius recognitae & auctae. Cracoviae. Anno MDLXXXI. (Бібліотека Дзялиньских у Курнику, ч. 1165).

[4]) Grammatica Philippi Melanchthonis Latina, Iam denuo recognita, & plerisque in locis locupletata, Lvgdvni. 1554. (Цїсарська бібл. в Віднї, ч. 93445—A).

[5]) Ioannis Vrsinii Leopolien. Methodicae Grammaticae libri qvatvor. I. De orthographia. II. De prosodia. III. De analogia cum Appendice. IV. De syntaxi. Львів, 1592. (Бібл. Оссол. ч. 17750).

стоїть: ‚Grammatica Est bene loquendi & scribendi peritia' (ст. 1), хоч поза тим нема майже нічого спільного в обох граматиках.

Чотири частий граматики: ѻрѳографїа, просѡдїа, єтv̈мологїа, и̂ сѵнтаѯїсъ або правописанїе, припѣло, истинословїе, и̂ съчиненїе (а҃б) є спільні трохи не всім тодїшнїм граматикам. Дефінїція першої части граматики: Ѻрѳографїа єсть, вѣденїе писмена̀ пра́вѡ писа́ти — має по собі ширше пояснення: Ѻрѳографїа єсть пе́рвая ча́сть грамма́тїки, кото́рая на̑ оу҆чи́т а҆бы́мо ка́ждое писмо̀ на̀ є҆го̀ мѣсци писа́ли. (ꙗ҆ко, бы́ша. да̀ не въпи́шемъ вмѣсто є҆ры̂, и, и̂ бꙋ́детъ и҆́но, би́ша. и̂ богомъ. да̀ некопи́шемъ та́кожде вмѣсто о, ѡ, и҆бо и҆́но є҆стъ бо́гомъ, и҆́ноже богѡмъ, та́кождеже и̂ про́чая) (в҃а). Дефінїції Спанґенберґа й Відавского взяті з граматики Мелянхтона: Orthographia est, quae docet rectè scribere: ut, Fallo, per F, quando idem quod decipio significat: Vallo per V, quando idem quod circundo, ac munio. Item, Pareo, per E, quando idem quod obedio, siue obtempero, notat: Pario autem per I, quando idem quod gigno, siue procreo (ст. 8). Близька до Лаврентієвої й дефінїція Ромерія[1]): Orthographia est, quae recte scribendi rationem docet: docet enim singulas dictiones recte scribere (9а). Проф. Яґіч надрукував в „Разсужденіяхъ старины о церковно-славянскомъ языкѣ" одну статю, де на питаннє: Что̀ є҆сть ѻрѳогра́дия — зачинаєть ся відповідь також розрізненнєм она й омеґи: ѻрѳогра́дия є҆сть є҆же разꙋмѣти всякꙋю рѣчь писа́ти пра́во, є҆же бы не поста́вити ѻ҆страго ѻ҆на вмѣсто троеро́гаго в сицевы́ бо́гомъ, сы́номъ, но да̀ пи́шемъ бг҃омъ и̂ сн҃омъ (має бути: бг҃ѡмъ, сн҃ѡмъ (ст. 993). Букв (писменъ) 37: а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, з, ї, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ꙋ, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ь, ѣ, ж, ѡ, ѧ, ѯ, ѱ, ѳ, ѵ. Вони дїлять ся на: гла́сная и̂ съгла́сная. Самозвуками називають ся такі пи̑мена̀, которїи го́лосъ з' себе выдаютъ. А҆ съгла́сная, кото́рїи з' себе го́лосꙋ вы́дати не́могꙋтъ, ꙗ҆къ и̂ тѣло бе́з дш҃ѣ нѐ дѣ́йствоуетъ. И҆ тѣло оу҆бо бе́з дш҃но сꙋ́щее, ни́же движет'ся ни́же живетъ, дш҃а жѐ и̂ бе́з тѣла движе́тся, и̂ живе́тъ. Та́коже и̂ съгла́сная писмена̀, ни́же гла̑ даютъ, ни́же слогъ съста́вити мо́гꙋтъ ѿ себѣ, но̀ то́кмѡ съгла́сными. Гла́сная же писмена̀ и̂ гла́съ пода́ти мо́гꙋтъ самѝ ѿ себѣ, и̂ сло́гъ съста́вити (в҃б).

---

[1]) M. Adami Romerii Stezicensis de ratione recte eleganterque scribendi, ac loquendi libri tres. E praestantissimis ac diligentissimis, proprietatis Latinae linguae inquisitoribus, recens collecti. Non quam diu, sed quam bene. Cum Gratia & Priuilegio. Краків, 1590. (Бібл. Оссол. ч. 14335).

Цитована вище граматична статя на питанне, что̀ ра́ди о҇ва сꙋ́ть пи́смена согла́сна, о҇ва же гла́сна, відповідає так: Согла́снаѧ писмена̀ ꙗкоже пло́ть е҇сть не́ моцно и҆ми рещи̇ что̀ без прикла́дꙋ к ни́мъ пи́смене гла́снаго. ꙗкоже се̑ стоꙗ́тъ два̀ согла́сны[х] гл҃, и҆ли̇ бꙋ́де[т] согла́сны[х] четы́ре, ꙗкоже прест, (має бути: прст) и҆ бе[з] гла́снаго о҇ни̇ рещися не мо́гꙋ[т], но стоꙗ́тъ ꙗкоже без'дш҃и (ст. 993). Се порівнанне стрічаєть ся у кількох граматичних статях, надрукованих у „Разсудженіяхъ". Найблизше до Лаврентієвого порівнанне співзвуків зі стовпами й тілами; плоти ꙋбо и столпи нарицаютсѧ сего ра́ди, понеже безо ѡ҆дш҃евлены[х] прикладовъ не могꙋ[т] никоего[ж] гласа ниже вѣщаниѧ составити ѿ себѣ. ꙗко[ж] бо тѣло бе[з] дш҃и ни[ж] движетсѧ ни же живе[т], дш҃а же бо и҆ без тѣла и҆ движитсѧ и живет', но ничто[м] содѣиствꙋет' кромѣ телеси (ст. 702). Тай не руські граматики видумали се порівнанне. ‚*Τὰ μὲν φωνήεντα ἀναλογοῦσι τῇ ψυχῇ*[1]), писав у своїй граматиці ще Теодозій, *τὰ δὲ σύμφωνα τῷ σώματι*'[1]). В однім латинськім граматичнім тексті ось як поясняють ся назву „vocales" і „consonantes": ‚Vocales sunt sicut animae in corporibus, consonantes sicut ipsa corpora'. Тому так, ‚anima uero et se mouet et corpus: sic et istae uocales per se feruntur et per se sillabas faciunt. Corpus autem sine anima immobile est, sicut consonantes sine uocalibus. Nam illae per se scribi possunt, nomina uero uel potestatem habere sine uocalibus non possunt'[2]).

Самозвуків 11. Ділять ся вони на: до́л'гаѧ (и, ѣ, ѡ, ѧ), кра[т]каѧ (е, о, ꙋ), двовре́мен'наѧ (а, ї, ѫ, ѵ). Називають ся так тому, поне́же въ Тво́р'че҇ки[х] стї́сѣ[х] ѿ си[х] пи҃ме́нъ състави́вы̇сѧ сло́гъ, сло́гъ до́л'гїи̇ быва́етъ. Кра́[т]каѧ жѐ та́ко[ж]де нарица́ю[т]сѧ поне́же кра́т'кїи̇ сло́гъ быва́е[т]. Двовре́мен'наѧ жѐ нарица́ю[т]сѧ, поне[ж] нѣ́сꙋтъ е҆дина́го вре́мене, си́рѣчъ нѣ́сꙋтъ постоѧ́н'на, о҇вог'да бо̀ быва́ютъ кра́т'каѧ, о҇вог'да[ж] па́ки до҇лгаѧ прои[з]воле́нїе[м] Тво́р'ца (габ). Такий самий поділ самозвуків і букв взагалі є і в „Адельфотесі" (7 к.). Оснований він на грецьких граматиках, в яких також ‚*φωνήεντα*' розпадають ся на ‚*μακρά*, *βραχέα* і *δίχρονα*', прим.

---

[1]) *Θεοδοσιου γραμματικου περι γραμματικης*. Theodosii Alexandrini Grammatica. E codicibus manuscriptis edidit et notas adiecit Carolus Guilielmus Goettling profess. philos. p. e., in univers. litt. Jenensi, Липськ, 1822, ст. 16.

[2]) Grammatici Latini ex recensione Henrici Keilii. Supplementum continens Anecdota Helvetica ex recensione Hermanni Hageni, Липськ, 1870, ст. LIV.

Хрисольора[1]) (ст. 3), Халькоконділя[2]) (2 б), або на „longae, breves і ancipites', як стоїть у рівноряднім латинськім тексті поруч грецького в граматиці Ґази[3]) (ст. 5), Крузія[4]) (ст. 18); за грецьким взором ішли латинські граматики, прим. граматика Тухольця[5]) (5 б). Грецькі граматики взяли повищий поділ самозвуків із граматики Діонїзія, яка була широко розпросторонена в пізнїйших перерібках в питаннях і відповідях[6]).

Співзвуків 25 і єдинъ єръ, Глáсъныи жé и Сѫглáс'ный сы. Єгдà бывáєт въ начáлѣ речéніѧ слóгъ, тог'дà, ъ, Глáс'ныи слꙋчáєтсѧ, ꙗко съ чловéки. Єгдáже нá конци речéніѧ. тòдà сѫглáс'ный єстъ, ꙗко глáсъ. Співзвуки дїлять ся на: прóстаѧ і сꙋгꙋбаѧ. Назва перших походить відси, що ни ѿкиx иныx състóѧтсѧ, нò сами ѿ себѣ сꙋтъ, а других, понéже нè сами ѿ себѣ, нò ѿ иныx писмéнъ състóѧтсѧ (ѕ, з = сд, ѯ = кс, щ = шч, ѱ = пс) (д҃а). Вкінці є чотири діфтонґи (ꙋ, ы, ю, ꙗ), які сегорáди Двоглá'наѧ пи́мена нарицáютсѧ, понéже двѣ пи́мѣ глáсъныхъ съвокꙋпльшисѧ, състав'лѧют єдинò пи́мò. ꙗко, о и ѵ съвокꙋпши съставлѧют ꙋ. Тáкоже ь и і, ы, и і, и о, съвокꙋпшисѧ съставлѧют

---

1) *Ερωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ.* Emanuelis Chrysolorae Bysantini, viri doctißimi, Graecae Grammaticae Institutiones multis locis recèns et emendatae, et magna cura atque diligentia castigatae. Parisiis, Apud Christianum Wechelum, sub Pegaso, in vico Bellouacensi, Anno MDL. (Бібліотека віденського унїв. ч. 206839).

2) Demetrii Chalcondili Grammatica graeca. (Віденська Цїсарська бібліотека).

3) Theodori Gazae introdvctionis grammaticae libri qvatuor, unà cum Interpretatione Latina per uices Capitum disposita: Recognitione uero ex uetustis manuscriptis exemplaribus Italicis. Basileae ex officina Valderiana mense Martio, Anno 1541. Cum priuilegio Caesareo ad quinquennium. (Віденська унїв. бібліотека ч. 263967).

4) Martini Crvsii Grammaticae Graecae cum Latina congruentis, Pars prima. Basileae, 1573 (Берлїнська Королївська бібліотека, V e 690).

5) Institvtiones grammaticae Ioannis Cerui Tucholiensis, vna cum interpretatione nominum ex Nicolao Perotto, Laurentio Valla, Marco Varrone, C. Plinio Secundo, Festo Pompeio, Nonio Marcello succincte decerpta. Ad hęc idiomate Polonico & Germanico illustrata. Cracoviae, ex officina Vngleriana, mense Aprili, anno MDXXXIII. (Бібліотека ґр. Тарновских у Дикові).

6) Зібрав їх Еґенольф: Erotemata grammatica ex arte Dionysiana oriunda. Maximam partem nunc primum edidit Petrus Egenolff. (Als Beilage zum Programm des Grossherzoglichen Gymnasiums zu Mannhein für das Schuljahr 1879/80). Мангайм, 1880. Сей поділ на стор. 12, 13, 14 і 15.

ю. Таков i ѝ а, съставлѧют, ꙗ (д̃б). Про грецькі зложені співзвуки стоїть у граматиці Діонїзія: Ἔστι δὲ τῶν συμφώνων διπλᾶ μὲν ἔστι τρία· ζ ξ ψ. διπλᾶ δὲ εἴρηται, ὅτι ἓν ἕκαστον αὐτῶν ἐκ δύο συμφώνων σύγκειται, τὸ μὲν ζ ἐκ τοῦ σ καὶ δ, τὸ δὲ ξ ἐκ τοῦ κ καὶ σ, τὸ δὲ ψ ἐκ τοῦ π καὶ σ [1]). Про 'semivocales duplices' є мова також у цитованій грецькій граматиці Крузія (ст. 20) та в богатьох латинських граматиках, прим. Спанґенберґа (6а) та Люпуля (Erotemata, 3а). Звідки взяв Лаврентій термін „простий", не відомо; в граматичній традиції до нього в анальоґічнім розумінню я не стрітив такого терміну. За се в цитованій уже статї в „Разсужденіяхъ" проф. Яґіча є близьке Лаврентієвому поясненне двозвуків: Дв̃а пи́смене во̀ є̑дино реченїе сложены̀, то́ є̑сть по є̑ллински дифѳонга, а̑ по словенскꙋ двосло́жное, ꙗ̑коже се' Г' да а̑ совокꙋпле́ны сице ꙗ̑ нарица́ютсѧ є̑ди́нѣм и̑мене́м, ꙗ̑. И̑ паки о̃нъ да ї совокꙋплены гл̃ютсѧ ю̑. Є̑ще́же, є̑рь ї, присовокꙋплены дрꙋго́е дрꙋго́мꙋ, нарица́ютсѧ є̑ры̀. и̑ па́ки' два̀ ї совокꙋпле́ны, нарица́ютсѧ и̑же (ст. 995).

В граматиці Діонїзія 'φωνήεντα λέγεται, ὅτι φωνὴν ἀφ' ἑαυτῶν ἀποτελεῖ', 'σύμφωνα δὲ λέγεται, ὅτι αὐτὰ μὲν καθ' ἑαυτὰ φωνὴν οὐκ ἔχει' [2]). В Теодозія Александрійського 'λέγονται δὲ φωνήεντα, ὅτι ἀφ' ἑαυτῶν φωνὴν ἀποτελοῦσι, λέγονται δὲ σύμφωνα, ὅτι ἀφ' ἑαυτῶν φωνὴν οὐκ ἀποτελοῦσι, ἂν μὴ συντεθῶσι τοῖς φωνήεσιν' [3]). В „erotemata"-х Люпуля 'dicuntur vocales, quia per se uocem faciunt plenam', 'a consonantes, quia sonant cum aliis'. Термін 'діфтонґи' оправдуеть ся тим, що 'fiunt e duabus uocalibus' (2б). Подібне поясненне і в Базея: Diphthongus est, duarum Vocalium, uim suam retinentium, in eadem syllaba complexio (12 a).

VI.

Як у латинській граматиці Мелянхтона другою частиною граматики є прозодія, так і в Лаврентія. Просѡ́дїѧ є̃сть ѹ҆дарéнїе гла̃са писмéн'наго. Просодій шість: о̃зїѧ ('), карі́ѧ (`), ѡ҆б'лечен'наѧ (῀), крот'каѧ (᾿), до́лгаѧ (-) и крат'каѧ (˘). Бывáти слоѹчáет'сѧ просѡ́дїи — на̑д слѡ́ги, а слогъ є̃сть, снѝтїе гла́снаго съ съгла́сными, ꙗ̑ко, ба, и̑лѝ ѹ҆единéнїе Гла́с'наго, ꙗ̑ко а и о (е̃аб). Дефініція просодії згідна з початком дефініції Теодозія, в якого на питанне: 'τί ἔστι προσῳδία', починаеть ся відповідь так: ποιὰ τάσις

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 12 (14 і 15).
[2]) ibidem. [3]) Goettling, op. cit. ст. 16.

ἐγγραμμάτου φωνῆς[1]). Що тикаеть ся самого числа прозодій, грецькі граматики начислюють їх десять.

Близька до Лаврентієвої дефініція складу в „Адельфотесї": Слогъ єстъ сложенїе малыхъ двѡхъ писменъ, потребовательно жѐ и гласныѧ слоги глаголютсѧ (8 к.). Се переклад дефініції Ляскаріса[2]). І в Теодозія ‚*συλλαβὴ λέγεται σύλληψις τοὐλάχιστον δύο γραμμάτων, φωνήεντος δηλαδὴ καὶ συμφώνου, ἢ τὸ ἀνάπαλιν*'[3]). У граматиці Діонїзія ‚*συλλαβή ἐστι κυρίως σύλληψις συμφώνων μετὰ φωνήεντος ἢ φωνηέντων, οἷον καρ, βοῦς· καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἡ ἐξ ἑνὸς φωνήεντος, οἷον α η*'[4]). „Уединеніе" Лаврентія відповідає грецькому „*ἡ μονογράμματος*" в Теодозія і в одній перерібці граматики Діонїзія у питаннях і відповідях. Як ‚*συνέλευσις τοὐλάχιστον δύο γραμμάτων*' виступає дефініція складу в Хрисольора (ст. 4) та в Мосхопула[5]). Взагалї дефініція Мосхопула ще найблизша до Лаврентієвої, бо в нього склад се ‚*συνέλευσις τοῦ λάχιστον δύο γραμμάτων, καταχρηστικῶς δὲ καὶ αἱ μονογράμματοι συλλαβαὶ λέγονται, οἷον α, ε*'[6]).

Склад ѡупотрелѧетсѧ трищи: дол'гѡ, краткѡ, и двовремен'нѡ. Перший раз, єгда ѿдол'гих или двогла'сныхъ писменъ слогъ съставлѧет'сѧ, другий раз, єгда ѿдвовремен'ныхъ писмє слогъ дол'гїй, или крат'кїй, съставленъ бываєт, прои'воленїем творца (єб). На питанне: ‚*Εἰς πόσα διαιρεῖται ἡ συλλαβή*', відповідае одна перерібка граматики Діонїзія: *εἰς τρία· εἰς μακράν, εἰς βραχεῖαν καὶ εἰς*

---

1) Goettling, op. cit. ст. 61.

2) Constantini Lascaris Byzantini grammaticae compendium. Adiectis in fine quibusdam opusculis, ad graecae linguae scientiam aptissimis. Cum latina interpretatione è regione apposita, ut conferri quouis tyrone poßint, Венеція, 1557, к. 2 (Бібл. Оссолїньских, ч. 57563). Я мав також під руками: Constantini Lascaris Bizantini de octo orationis partibus vna cum eiusdem authoris & aliorum opusculis, atque additionibus tum ad graecam, tum ad hebraicam introductionem, quae hanc voluenti paginam statim se offerunt. atque ea quidem omnia cum interpretatione latina, & quam antea vnquam prodierint, emendatiora (Віденська унївер. бібл. I 184593; инше видание I 148599). В Ляскаріса, як і в Теодозія, ‚accentus est extensio vocis literatae' (De octo orat. part. 4б).

3) Goettling, op. cit. ст. 39. 4) Egenolff, op. cit. ст. 16.

5) Grammaticae artis Graecae methodvs Mauuele Moschopulo Authore. Eivsdem artis Theodori Gazae lib. II. Basileae. MDXL. (Віденська унїв. бібл. ч. 244038).

6) *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ μανοήλου τοῦ μοσχοπούλου διορθωθέντων ἐρωτημάτων περὶ προσῳδιῶν* (3б). (Цїсарська бібл. у Відні).

κοινήν [1]). Так само в инших грецьких граматиках, прим. у Мосхопула, де по розрізненню троякого складу наступає дефініція кождого. Довгий склад є ‚*ἡ ἔχουσα μακρὸν φωνῆεν... ἢ μίαν τῶν διφθόγγων*'. Короткий склад є ‚*ἡ ἔχουσα βραχὺ φωνῆεν*'... А ‚*κοινὴ συλλαβή*' є ‚*ἡ δυναμένη μακρὰ εἶναι ἢ αὐτὴ καὶ βραχεῖα*' (3б, 4а).

По вступі до прозодії дає Лаврентій його тол'кованїє себто говорить ѡ҃ припѣлѣ. Припѣло ѥсть, ймжє припѣваѥм читающєй, йли оударѧѥм гласом нанихжє трєбѣ слозѣхъ. При вичисленню прозодій переложені терміни: ѻ҆ξі́а і варі́а на: ѻстраѧ і тѧжкаѧ. Склад виясненяй ось як: Слогъ ѥсть кгдысѧ зыйдѹть двѣ писмѣ, ѥдино съгласноє а дрѹгоє гласноє, ꙗкъто, па. Ал'бо хот ѥдино писмо гласноє, йли двогласноє, ꙗкъто, лѹи. Про поодинокі роди складів сказано, що долгїй слогъ ѥсть, которїй ѿ долгих писмє, йли дїфѳогѡ съставлєн'ныи. А крат'кїй котрїй ѿкоротких писмєнъ бываєтъ. А двоврємєн'ный ѥсть, кгды ѿ двоврємєн'ныхъ писмє бываєт слогъ долгїй ал'бо короткїй (єб, ѕаб). Всї терміни на прозодію, яких уживає Лаврентій, приходять у граматичних статях, зібраних проф. Яґічем в „Разсужденіяхъ". Про шість прозодій, тих самих, що й у Лаврентія, говорить статя **О** ѥжє како просодїѧ достоит писати і глати на ст. 744—745.

Прозодія ділить ся на оударєнїѧ, кроткѹю і врємєна (ѕб). Грецькі граматики ділять прозодію на чотири части; одначе коли узглядпити Лаврентіїв розділ ѡ точкахъ, поділи прозодії в грецьких граматиках і в Лаврентія покриють ся. Наголосів три; перший із них — ѻстраѧ ѥсть, ꙗжє ѻс'трѡ творит оударѧти на мѣстѣ на нємжє єст (ѕб, ѕа). Один із чотирох складів може бути місцем сього наголосу: кочаємыи, прєдкочаємый, пропрєдкочаємый, и прєдпропрєдкон'чаємый (подокаиє) (ѕа). В статї „Грамматичество" в „Разсужденіяхъ" проф. Яґіча оксія може стояти й на пятім складї: ѻξѣ ' полагаєтсѧ в началє рѣчєй над пєршым слогом, полагаєт' жє сѧ и над вторым слогом, и над трєтім, и над чєтвєртым, и над пѧтым слогом (ст. 994).

Що до дефініції оксії, в граматиці Мосхопула на питанне: ‚*τί ἐστιν ὀξεῖα*', стоїть така відповідь: *ποιότης συλλαβῆς ἐπιτεταμένον ἔχουσα φθόγγον* (1б і ст. 2). В Прісціяна ‚acutus namque accentus ideo inventus est, quod acuat sive elevet syllabam' [2]). Не далека й дефініція Меляпхтона: acutus tonus est, quo syllaba pronuntiando attollitur (ст. 15).

---

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 16.
[2]) Grammatici Latini... Supplementum... ст. 520.

В трьох разах стоїть оксія на кінцевім складї: Пе́р'кый ѻ҆́бразъ є҆́стъ, є҆гда̀ слꙋчи́тсѧ рече́нїе є҆́же бꙋ́детъ и҆мѣ́ти сло́г' кон'ча́емь кра́ткїй, пре́дкон'ча́емы' жѐ ꙗ҆кі́йли бꙋ́детъ, надъ ни́м'же тре́бѣ бꙋ́детъ ꙋ҆дарє́нїѧ, є҆го́же нѣ́каѧ ѿ съгла́сныхъ пре́дварѧ́ютъ, тог'да̀ вы́нꙋ ѻ҆́с'траѧ полага́етсѧ, ꙗ҆́ко, но́жъ, мѧте́жъ, мꙋ́жет'ве́н'. Вто́рїй ѻ҆́бразъ, є҆г'да̀ кон'ча́емы до́г'лїй, и҆ по́л'ѣдꙋютъ є҆мꙋ̀ нѣ́каѧ ѿ съгла́сныхъ, пре́дкоча́емы' жѐ та́кожде до́гїй, ꙗ҆́ко, дрꙋгі́хъ, влагі́хъ. Тре́тїй ѻ҆́бразъ, є҆гда̀ двѣ̀ ча́сти снїйдꙋ́тсѧ и҆м'же тре́бѣ бꙋ́детъ двѡ́хъ ꙋ҆дарє́нїй, сею́же є҆ди́ною ꙋ҆дов'лѧ́ютсѧ, ꙗ҆́ко, сего́ же, спа́ти тѧ (зб).

В перерібцї граматики Діонїзія є правило, яке може бути вихідною точкою для першого Лаврентієвого правила ставлення оксії: *εἰ δὲ ἡ λήγουσα ἔνι βραχεῖα καὶ ἔχει ἐπάνω αὐτῆς τόνον, ὡς τὸ σοφός, ἐπὶ τὸ φος ὀξεῖαν γράφε* [1]). Друге правило, здаєть ся, се власна комбінація Зизанїя або вимагане довготи передостаннього складу хибно поставлене замісць короткого складу й тодї таке правило дало би зближити ся до грецького: *εἰ δὲ ἡ λήγουσα ἔνι μακρά, ὡς τὸ ὁ λέων τυχόν* (sic! *τυχών*), *ἡ δὲ παραλήγουσα ἔνι βραχεῖα, καὶ οὕτως ὀξεῖαν γράφε* [2]). Третє правило се звісне правило грецького наголошування, що оксітона задержують оксію перед односкладовими енклїтиками.

Передостаннїй склад приймає оксію, є҆гда̀ ꙋ҆дарє́нїѧ жела́етъ ѡ҆в'лече́но' жѐ не мо́щ'нѡ бы́ти. Тог'да̀ ѻ҆́с'траѧ наслѣж'да́етъ є҆го̀. ꙗ҆́ко, полага́ю. Никогда́ во до́лгїй до́л'гомꙋ послѣдꙋ́ющъ, ниже па́ки до́гїй до́гаго пре́дварѧ́ющ' ѡ҆в'лачи́тсѧ (иа). У статї „Грамматичество“ стоїть: полага́ет же ѻ҆́зъ и҆ над до́лгимъ сло́гом, є҆гда̀ слꙋчи́тсѧ до́лгомꙋ сло́гꙋ по до́лѕѣм, и҆лѝ пред до́лгимъ тре́бовати ꙋ҆дарє́нїѧ в си́цевых, взалка́шѧ и҆ пита́тисѧ (ст. 994). В еротематичнїй перерібцї граматики Діонїзія відповідає сьому правилу отсе місце: *Γίνωσκε ὅτι ἐὰν ἔνι ἡ λήγουσα καὶ ἡ παραλήγουσα καὶ αἱ δύο μακραὶ καὶ ἔχει εἰς τὴν παραλήγουσαν τὸν τόνον, ὡς τὸ ποιήσω, ὀξεῖαν ὀφείλει ἵνα ἔχῃ. λέγει γὰρ ὁ κανών· μακρὰ πρὸ μακρᾶς οὐ περισπᾶται* [3]). Також у грецькій граматицї Мелянхтона ‚vtraque longa prior acuitur‘ [4]).

На третім складї з кінця стоїть оксія, є҆гда̀ ѿ рече́нїе тре́бꙋетъ. Тре́бова́нїеж рече́нїѧ разсꙋжда́етсѧ съставле́нїем рече́нїй. ꙗ҆́ко, ѿ спаса́ю съставлѧ́ет'сѧ спасе́нїе. Подібно й на четвертім складї з кінця

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 5. [2]) ibidem. [3]) ibidem.
[4]) Integrae Graecae Grammatices institutiones a Philippo Melanchthone conscriptae, atque pluribus in locis auctae, Кольонїя, 1522. (Бібл. Оссолїньских, ч. 32143), 8a.

кладеть ся оксія, як що вік ѿ требуетъ имѣти. іако, свѧтителскима истиное. Тут і додав Лаврентій: Да знаменаетъ жеса, іако бываетъ и на чет'вертомъ слозѣ и на пѧтомъ ѿ кон'чаемаго іако, свѧщеничес'кима. мученичестіи (иб). Правила того роду не потребують пояснення, тим більше не найдуть собі анальоґії.

Другий наголосовий знак тѧжкаѧ єстъ, іаже тѧж'кѡ творитъ ударѧти на мѣстѣ на нем'же єстъ (ра). В Москопула означена варія як ‚ποιότης συλλαβῆς ἀνειμένον ἔχουσα φθόγγον' (1б і ст. 2). Близька до Лаврентієвої дефініція Меляхтона в латинській граматиці: Grauis est, quo syllaba grauiter, hoc est absque aliqua uocis eleuatione profertur (ст. 15). Варія стоїть, як у грецькій мові, тільки на кінцевім складі в двох випадках, які тотожні з першими двома правилами кладення оксії на кінцевім складі. Що до варії, ще додана замітка: Вѣдати же подобаетъ іако всѧко реченіе единосложъно крат'кими же писмены съставлено сущее, егоже ничтож ѿ съгласныx писменъ предваряет ѡтсѣчаетсѧ. іако, но же бо по (рб). Се правило підходить під навчанне Пріcціяна: Syllaba, quae correptam vocalem habet, acuto accentu pronuntiatur, ut páx [1]). У Мелянхтоновій латинській граматиці розтягнене се правило й на довгі склади: Nam quae monosyllabae sunt, in contextu graui tono ubique hodie efferuntur, siue eadem syllaba longa, siue breuis est. Quod non lege, aut ratione fit, sed consuetudine (ст. 306).

Ѡблечен'наѧ єст, іаже умин'нѡ или долгоглас'нѡ творит ударѧти на мѣстѣ на нем'же бываетъ (рб). В латинській граматиці Мелянхтона ‚circunflexus autem, is tonus à ueteribus dictus fuit, quo syllaba cum mora nonnulla, ac tractim efferretur' (ст. 5). Перша половина дефініції Мелянхтона в грецькій граматиці навязує до сучасної граматичної традиції, друга половина споріднена з дефініцією Зизанія: Circunflexus, etiamsi eleuare syllabam uideatur, tamen proprie non eleuat, sed tardat. Ideoque arcu, quasi mollioris pronunciationis notula, scribitur[2]) (5б).

На двох складах може стояти сей знак на останнім і передостаннім. На останнім складі стоїть він, егда предкончаемый єстъ крат'кі, кончаемый же долгій, и желаетъ ударенія егоже нѣкаѧ ѿ съгласныx или предварѧют или ни. тогда ниже ѡб'острѧет'сѧ ни-

[1]) Grammatici Latini... Supplementum, ст. 521.

[2]) Також: Grammatica Graeca Phil. Mel. iam denuo recognita, atque multis in locis locupletata. Nicol. Gerbellius. Hoc credo quondam, ut callerent graeca, libello Calliopen comites erudisse suas. Haganoae per Joh. Secerium. Anno MDXXVII. (Цїсарська бібліотека в Віднї, 73 W 117) 6аб.

же ѿта̑ча́етъса, но̀ ѿвлача́етса. ꙗ҆́ко, держи̑тъ, тебѣ. И҆лѝ бес прекоча́емаго, то̀мѡ а҆́ще сло́гъ до́лгїй е҆́стъ. ꙗ҆́ко, си̑ѣдь, бѣ. А прекоча́емый мѣ́сто быва́етъ ѿвлече́ныа, е҆гда̀ ко̑ча́емый кра́ткїй бꙋ́детъ, преконча́емый жѐ до̑лгїй, и҆ тре́бꙋетъ ꙋ҆дарє́нїа, пропреконча́емый жѐ та́кожде кра́ткїй ꙗ҆́ко жѐ конча́емый, тогда̀ ѿвлачи́тса. ꙗ҆́ко, ѿво́стрꙗет. И҆лѝ безпропреконча́ема̑, ꙗ҆́ко, бы́ша, бѧ́ше. Е҆гда́же пропреконча́емый сло́гъ до́лгїй бꙋ́детъ, тогда̀ ѿво́стрꙗетса. до́лгїй бо̀ сі́й възбранѧ́етъ ѿвлече́но̀ бы́ти, ꙗ҆́ко, дѣ́йствꙋетъ (г҃аб).

В перерібці граматики Діонїзія ‚*ἡ περισπωμένη ἔχει ὡς εἴρηται τόπους δύο. αὐτὴν τὴν λήγουσαν καὶ τὴν παραλήγουσαν. ἂν γοῦν ἔνι ἡ λήγουσα μακρὰ καὶ ἔχει ἐπάνω αὐτῆς τόνον, περισπωμένην ὀφείλει ἵνα ἔχῃ, εἴτε συνῃρημένη ἐστίν, ὡς τό ποιῶ, εἴτε οὐχί, ὡς τὸ ποῦ ἢ τὸ πῶς ἤ τι τοιοῦτον... εἰ δὲ ἡ λήγουσα ἔνι βραχεῖα, ἡ δὲ παραλήγουσα ἔνι μακρά, ὡς τὸ οὗτος, ἐκεῖνος καὶ ἔχει ἐπάνω τῆς παραληγούσης τόνον, περισπωμένην ὀφείλει ἵνα ἔχῃ*' [1]). В грецькій граматиці Меляихтона виразно зазначене тільки се правило: Penutlima, in dißyllaba, prior natura longa, posteriore breui, circunflectitur (9б).

Канон ѿ Ѿвлече́нной: На до́лгимъ сло́гомъ въі́нꙋ ѿвлече́ннаѧ быва́етъ, а҆ надъ кра́ткимъ никогда́же быва́ет (ѳб) — запозичений із грецького наголошування. У Крузія ‚nulla breuis, nec Positione longa, circumflectitur, sed tantum Syllaba natura longa' [2]). Здаеть ся, випливом спостереження практиковання при друкованню церковнославянськвх книжок є дальший текст Лаврентія: И҆ сѐ ѿ ѿвлече́нной. Подоба́етъ жѐ вѣ́дати ꙗ҆́ко въслове́скомъ писмѣ̀ ѿвлече́но̀ нѐ мо́щно бы́ти въ кꙋ́пѣ съ кро́ткою. но̀ въмѣ́сто ѿвлече́ныа полага́етса о҆ѯі́а и҆лѝ варі́а, ꙗ҆́ко, и҆́бо. и҆́же. а҆. и҆. ю҆ (ѳб, а҃іа).

На грецьке походження дальшого тексту вже вказано; себто, що потре́бно е҆́стъ вѣ́дати и҆ сѐ ꙗ҆́ко писмена́, е҆́же нарица́ютса до́лгаѧ и҆ двогла́снаѧ, въі́ноу быва́ют до́лгаѧ, або кра́ткаѧ жѐ писмена̀ въі́нꙋ быва́ютъ кра́ткаѧ (а҃іа). Довший виклад ѿ двовре́менных: Е҆гда̀ преддо́лгим и҆лѝ кра́ткимъ двовре́менное, то̑да̀ въі́нꙋ до́лгїй слꙋча́етса ꙗ҆́ко рабы́нѧ, а҆́ще. Е҆гда́ же по̀ до́лгом и҆ по кра́тком двовре́менное то̑да̀ въі́нꙋ кра́ткїй сло̑ быва́етъ, ꙗ҆́ко и҆́мам то̑да̀. Е҆гда́ же слꙋчи́тъса бы́ти двовре́менномꙋ по̀ двовре́меннѣмъ то̑да̀ пе́рвое оу҆бо до́лго Второе жѐ кра́тко слꙋча́етса ꙗ҆́ко,

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 5.

[2]) Martini Crvsii Grammaticae Graecae, cum Latina congruentis, Pars altera. Basileae 1585 (Королївська бібліотека в Берліні V с 690), ст. 984.

на̑ша. Єг'да́же ме́ж'д8 двовре́мѐными двовре́мен'ное слоучи́тся, на^д^ни^м^ жѐ тре́бѣ ѹ҆дарені́я; тог'да̀ ѡ҆б'острѧе^т^ся пе́р'ваго ра́ди двовре́мен'наго до́л'гаго соу҆щаго. ꙗ҆ко, воз'ѧ҆ка́ша. И҆ непостоѧ́ні́я є҆го̀ ра́ди поне́же пре^д^варѧ́емом8 оу҆бо кра́т'кїй сло̑ є҆́сть послѣдоу҆ємо-м8 жѐ до̑'гїй ка двовре́мен'но є҆́сть ме́ж'д8 двовреме́н'ныма а̑. пре^д^варѧ́емы̀ на̀ него́жѐ взира́ѧ ка двовре́мѐны сы̀ сл8ча́ет'ся кра^т^'-кїй, шажѐ послѣд8́емы̀ наие́го жѐ, в'зыра́ѧ ка, до́л'гїй сло́гъ бы-ва́е^т^. а̑ ша, кра́т'кїй. Рече́нїе жѐ є҆диносло́жно, ѿ двовре́мен'ныхъ жѐ писме́нъ съставле́н'но, сло́гъ нѐпостоѧ́не є҆́сть. о҆́вогда оу҆бо кра^т^'кїй о҆́вог^д^а жѐ до́л'гїй прои^з^воле́нїемъ. ꙗ҆́ко, да́, да̑ (а̑іаб, в̑іа) Жерело сеї партії не звісне менї.

Як партія „о двовременних“, так і дальша ѡ̑ кроткой запозичена з граматики грецької мови. Кро́т'кая є҆́сть, ла́годная. ꙗ҆́же кро́ткѡ и҆ нѐ ѹ҆дари́тѣнѣ вѣщает'ся сло́гъ є҆ѧ̑ ра́ди. по̀ дѣ́йств8 є҆ѧ̑ и҆ и҆мѧ̀ є҆ѧ̑. Кладеть ся на̀ всѣ^х^ рече́нїй нача̑ны^х^ слѡзѣ^х^, и҆же ѿ гла́сны^х^ и҆ли двогла̑'ныхъ быва́ю^т^. ꙗ҆ко, є҆гда̀. ю҆но́ша (в̑іаб). В цитованій уже статї „Разсужденій“ проф. Ягіча кро́ткая нари́четсѧ, поне́^ж^ а̑ще на^д^ кои^м^ писмо́^м^ о҆на̀ стой^т^, то̀ писмо̀ кро̀тко рещи̇. а̑ ста́витсѧ о҆на̀ то́чїю в нача́лѣ рѣ́чи и҆ в' концы̀ на^д^ си́ми писмены̀, а҆ є҆ и҆ ї ѹ҆ о҆ ѡ҆ є҆ ю҆ ꙗ҆ (ст. 745). В иншій статї п. з. Наказа́нїе ко 8чи́теле^м^ ка́ко и҆мъ ѹ҆чи́ти дѣте́й гра́мотѣ и҆ дѣте^м^ ѹ҆чи́т(и)сѧ бж҃твенном8 писа́нїю и҆ раз8мѣнїю нема вже мови про кладенне сього знаку на кінцї: Такоже и҆ кро́тк8ю, си́рѣчь ти́х8ю зна́ти, ка́ко станови́тсѧ в нача́лѣ на^д^ зва́тельными писмены̀, си́рѣчь, и҆ тебѐ, и҆ менѐ, а҆ми́нь, а҆ндре́й, и҆ про́чаѧ. сїѧ кро́ткаѧ зае́млет'ся ти́хи^м^ и҆ кро́тки^м^ гла́со^м^ (ст. 789). В граматицї Діонізія ,*ὁμοίως καὶ ἡ ψιλὴ τίθεται εἰς γράμμα φωνῆεν ψιλούμενον, οἷον ἔγραφον, ὄνομα καὶ εἰς τὰ ὅμοια*'[1]).

Як у грецькій граматицї, так і в Лаврентія време́нъ двѣ: До́лгая ¯, и҆ Кра^т^кая ˘. Всѧ̑ до́л'гїя оу҆бо слѡги до̑'гїя. кра́т'кїя жѐ кра^т^'кїя въ творце^х^ быва́ютъ. ꙗ҆ко, да̑лӗчӗ ѿт ме́нӗ ѿтста́ви̅ ра̑ни̅ твоѧ̅. До сього додано поученне: Єгда̀ же ѹ҆вѣ́си ху̑дожество̀, тогда̀ и҆з'вѣ́стнѡ ѹ҆вѣ́си ѡ҆ времена́хъ. и҆ є҆гда̀ начне́ши съшива́ти ра^з^лично плете̑'ныѧ стї́хи Тво́р'ческїѧ. Крім того: Вѣдати жѐ потре́ба ꙗ҆ко кра^т^'кая вы́н8 полага́ет'ся на̀ нѣ́кихъ рече́нїяхъ и҆ нѐ в'числѣ̀ с8́щихъ. ꙗ҆ко, на̀, тво́й, мо́й, гл҃ю́щей, прїйдо́ша (в̑іб, г̑іа). І в грецьких граматиках ,*χρόνοι*' ,*δύο*': *ἡ μακρὰ καὶ ἡ βραχεῖα*. Про ставленне короткої над и говорило ся у грама-

---

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 3.

тичній традиції, прим.: Краткаѧ полагаетсѧ въ сих рѣчех: пойдꙋ, дойдꙋ, поимꙋ, ай несетъ, айнененайни, свойство, пойте, и в' подобныхъ сим, ꙗкож се мой, сей, твой, той, як стоїть у „Разсужденіяхъ“ проф. Ягіча (ст. 745).

Про титлу сказано, що тітла же такѡ пишетсѧ. Свойствен'но же єй єсть паче сꙋщихъ написан'ных писменъ значити. ꙗко, Бъ, Ѿцъ, снъ, дхъ, стый (гїа) Перша половина відступу про титлу „Грамматичества“ в „Разсужденіяхъ“ має ті самі приміри: Титла полагаетсѧ над бжтвеными, и стыми и над осщенными и над чтнѣйшими имены и рѣчми, сице: Гдь, Бгъ, Ѿць, Снъ, Дхъ, Стыи (ст. 995). В виданню Камерарія латинської граматики Мелянхтона під титулом, ‚de scriptvrae brevitate' написано: Sed breuitas & veluti correptio consistit in omißione aliquarum literarum, uel contractis figuris [1]).

Точок шість: запѧтаѧ (,), срока (·), двосрочїе (:), подстолїѧ (;), съединителнаѧ (‿) и точка (.). Ділять ся на: въ еже раздѣлѧти, въ еже съединѧти и въ еже съвершати (гїб). По два знаки за чергою припадає на кожду ґрупу. Першою раздѣлѧем, єгда слово творѧщей, и не съвер'шен'нꙋ рѣчь из'рек'шей, пишемъ ю; другою і третїм, єгда глющей, несъвершен'нꙋ рѣчь из'речемъ, ѡбаче же съвершен'шꙋ ѿ ꙗже за запѧтою; вкінці четвертою, єгда въпрошеніе дѣющей, пишем ю, ниже такѡ раздѣлѧем ꙗкѡ запѧтою, или срокою, ниже съвершаемъ нею понеже въпроса ждетъ (дїаб). Знаком лучби є съединител'наѧ, яку внегда пишемъ въстроцѣ, и въкон'цꙋ пишꙋщей идеже не вмѣщаетсѧ реченїе, тогда на коци єдиноѧ строки реченїю по соуцꙋ, в'началѣ же дрꙋгїѧ дрꙋгомꙋ полъ. Тогда съединител'наѧ съединѧетъ оно реченїе раздѣлен'ное. ꙗко, хлѣбъ аггель-скїй ꙗде члкъ (дїб). Останньою — точкою съвершаемъ, єгда съвершен'ное слово изрекше съвершаемъ нею (еїа).

В одній із цитованих статий „Разсужденій“ відступ про точки має заголовок о Єтимологїи: Єтимологїѧ толкꙋетсѧ истинословїе, а истинословїе се есть еж разꙋмѣти гдѣ достоитъ поставити в' писанїи запѧтаѧ їли срока їли двосрочїе ї подстолїѧ, и син'таѯисъ и слогїѧ ї точка. Раздѣлѧет же єтимологїа в' трѡѧ

[1]) Grammatica Philippi Melanchthonis Latina, Iam denuo recognita et plerisque in locis locvpletata, et avtoris volvntate edita. Accesservnt et annotationes recentes, de consilio Joachimi Camerarii utiles futurae tam Magistris quam Discipulis. Item Tractatus de Orthographia, recens. Липськ, 1560, ст. 498 (Віденська Цісарська бібліотека, 102734—A).

сна. во еже раздѣлати і во е҃ж соединати і во е҃ж совершати (ст. 747—748). Як запинка, так і грецька ‚*ὑποστιγμὴ δὲ διανοίας μηδέπω ἀπηρτισμένης, ἀλλ' ἔτι ἐνδεούσης σημεῖον*'[1]). Дефініція Базея на дальші два знаки нагадує Лаврентієву, але не покриваєть ся із нею: Colon siue Membrum, est pars Periodi habens Syntaxim perfectam, sensum uero nondum perfecte absolutum (19б).

Що тикаєть ся знаку питання, „Сказаніе о знакахъ книжныхъ" знає про сей знак ось що: А гдѣ пишутся бесѣды, або словеса по вопросу и отвѣту, або гаданія нѣякія, албо со еретики прѣніе; тогды знаки тамо таковые поставляются;;;[2]). В Базея означуєть ся сей знак як ‚Interrogationis seu Erotematis nota' (20 б). Передостанній знак відповідає грецькому ‚*ὑποδιαστολή*', а останній – точка грецькій ‚*στιγμή*' (*ἐστι διανοίας ἀπηρτισμένης σημεῖον*)[3]). В Крузія означуєть ся „Hypodiastole" як ‚syllabarum, quae disiunctae esse debeant, separandarum nota'[4]). Що до точки, в Ляскаріса ‚Perfectum punctum est, quando sententia perfecta est' (85б). В Базея ‚Periodus est absoluta oratio, Syntaxim & sensum perfectum habens' (20а). Згадуване вже „сказаніе о знакахъ" велить ставити точку там, ‚гдѣ разумъ въ бесѣдѣ раздѣленъ быти потреба, то есть на статьи, лѣпшаго ради вырозумѣнія; тамо не токмо стати мало со отдохновеніемъ, но и гласъ отмѣнити, индѣ полехку, а индѣ и велегласно, ижъ бы было не варварско: бо риторски, або философски сложенныя письма, риторски читаемы быти хотятъ, а не варварски, не калицки, якъ строемъ у вратъ и подъ окны воспѣвати обычай'[5]).

Увагами про знаки перепинання кінчить ся друга часть граматики Зизанїя. Хоч назв шість, але значінь пять, бо „срока" й „двосрочіе" покривають ся що до свойого призначення.

(*Кінець буде*).

---

[1]) Egenolff, op. cit. ст. 11.
[2]) Сказанія князя Курбскаго, ст. 277.
[3]) Egenolff, op. cit. ст. 11.
[4]) Martini Crvsii Grammaticae Graecae, cum Latina congruentis, Pars altera, Basileae, 1573, ст. 18 (Цїсарська бібл. в Віднї, 73W. 121).
[5]) Сказанія князя Курбскаго, ст. 277—278.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXIII. Хмельнищина (думи, піснї та вірші).

(Далї).

Точки 5—9 можна вважати головною piéce de resistence „Руської достовірної лїтописи“. Вони говорять про Сагайдачного і його заслуги коло відновленя руської єрархії 1620 та в хотинській битві 1621 р. і про його смерть. Те, що говорить наш лїтописець (точка 6) про ролю Сагайдачного в справі відновленя православної української єрархії, на основі найновійших дослїдів проф. Жуковича і проф. М. Грушевського можна вважати зовсїм правдивим. Натомісь досить просторе оповіданє про те, що стало ся по закінченю хотинської кампанії, являєть ся одиноким історичним жерелом власне для сього моменту тої історичної події. На жаль се свідоцтво так просторе і докладне, що тяжко йому дати віри в такім зглядно пізнім жерелї, особливо супроти цїлковитої мовчанки сучасних, що правда, польських жерел. Не диво отже, що найновійші історики сеї події глянули скептично на се оповіданє, і хоча прим. І. Третяк передрукував його в польськім перекладї в додатку до своєї моноґрафії, то все таки анї він, анї проф. Жукович, анї проф. Грушевський не вважали потрібним користувати ся ним хоч по части. Одначе деяке потвердженє оповіданя нашого лїтопису про співчутє королївського двора, в першій мірі, розуміеть ся, королевича Владислава до хороби Сагайдачного, маємо в цитованих проф. Грушевським (op. cit. ст. 486) словах Саковича, що Сагайдачний „На докторы отъ кроля самого коштъ мѣвалъ“. Треба під-

нести ще одну дрібницю, яка могла збудити підозріне новійших істориків що до вірности сеї реляції, а власне уступ про те, як королевич Владислав допустив Сагайдачного до цілованя своєї руки, „и при томъ такъ его гетмана, какъ и все войско козацкое, подъ Хотеномъ и на Черномъ морѣ бившее тѣмъ обнадежилъ“, що випросить для них королївську заплату. Згадка про козацьке військо, що було на Чорнім морі рівночасно з хотинською кампанією, вставлена правдоподібно самим Лукомським і не належала до первісного тексту „Руської достовірної лїтописи“. Про се переконує мене маленький фальсіфікат, пришпилений тимже Лукомським до реляції Титловського, саме перед оповіданем „Руської достовірної лїтописи“ про зносини королевича Владислава з Сагайдачним. Читаємо там: „А донскихъ козаковъ 20.000 тогда уже къ полскому обозу пришли, когда уже Поляки съ Турками почали мирити ся, и не были они ни на одномъ съ Турками сраженіи“. Доси очевидно текст Титловського, а далї читаємо додаток очевидно Лукомського: „Особливожъ подъ предводительствомъ Богдана Зѣновія Хмелницкаго было на Черномъ морѣ козаковъ 10.000, кои суденъ турецкихъ пушками и розними припасами наполненихъ болше 20 на томъ же морѣ потопили. Здѣсь кончит ся исторія Титловскаго“[1]). Не треба, здаєть ся, й порівнювати друкованого тексту Титловського з перекладом Лукомського, щоб бути певним, що сеї зовсім фантастичної подробиці у нього нема. А раз переконавши ся, що Лукомський підсунув сю відомість Титловському, можемо бути певні, що він на тій основі вставив згадку про неї в реляцію „Руської достовірної лїтописи“ в точцї 7 і другий раз у переповіди королївських листів у точках 8 і 9.

Для історії сего питаня варто зазначити, що Максимович у своїх „Письмахъ о Богданѣ Хмельницкомъ“, писаних у роках 1859—60 з приводу появи моноґрафії Костомарова, обстоював за історичністю морської побіди козаків над Турками в р. 1621, і задля того готов був факт дволїтнього полону Хмельницького посунути в зад перед р. 1620. Він опирав ся головно на листї запорожського кошового Сірка до кримського хана, поміщенім у другім томі лїтопису Величка[2]). Поминаючи одначе те, що Сірко в тім листї згадуючи про морську побіду Запорожців над Турками в р. 1621 не називає виразно Хмельницького як їх

[1]) С. Величко, Лѣтопись, т. IV, ст. 174.
[2]) М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, ст. 452—459.

проводиря, сам лист Сірка, як і загалом майже всї документи, поміщені в лїтописї Величка, підлягають закидови фальсіфікатів.

Точка 8 містить між иншим ніби то свобідний переказ листу короля Жигмонта III до Сагайдачного. Сей переказ не має ніякої історичної вартости, і коли не був скомпонований Лукомським на основі пізнійшої козацької традиції, то міг опирати ся на дійсно виданім Сагайдачному королем Жигмонтом III похвальнім листї з р. 1619, хоч своїм змістом він зовсім неподібний до нього [1]).

Точка 9 містить знов зміст листу короля Жигмонта до запорожського війська, в якім найкраще буде бачити фальсіфікат самого Лукомського, власне задля згадки про побіду Хмельницького над Турками на Чорнім морі. Натомісь дальше оповідане сеї точки про зажаленя Сагайдачного, подані перед його смертю до короля Жигмонта III, заслугують на близшу увагу істориків, бо можуть бути відгуком дійсно написаних Сагайдачним жалів.

Може не зайвим буде тут згадати про два польські віршовані оповіданя про хотинську війну 1621 р., що правда, оба писані не очевидцями, але письменниками з другої половини XVII в., та про те оба варті згадки не лише з історико-лїтературного, але також із історичного погляду. Першу з них написав Самуїл Твардовский п. з. „Władysław IV. król polski y szwedzki, Samuela z Skrzypny Twardowskiego. W Lesznie, u Daniela Vetterusa roku MDCL (1650) fol. str. 275“. В ній коротко описана була війна з Москвою і хотинська, в яких обох брав участь Владислав IV, але задля образливих слів про московського царя ся книжка була спалена в Варшаві наслїдком домаганя московських послів із наказу корола Яна Казимира, не вважаючи на те, що автор власне йому присвятив її [2]). Другий твір, присвячений спеціяльно хотинській війнї, належить до найкрасших оздоб старо-польського письменства і може вважати ся найкрасшим поетичним твором у Польщі XVII в., не вважаючи на те, що не був друкований у своїм часї. Се була тілько що цитована поема „Wojna Chocimska“, видана у перве 1850 р. вченим бібліотекарем закладу Оссолїньских у Львові Ст. Пши-

---

[1]) Пор. М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VII, ст. 379—80.

[2]) Wojna Chocimska, poemat bohatyrski w dziesięciu częściach przez Andrzeja Lipskiego, podwojewodzego Sandeckiego, podczaszego Chełmskiego z rękopismu współczesnego wydał Stanisław Przyłęcki. Nakładem Xięcia Henryka Lubomirskiego, kuratora Zakładu narodowego Ossolińskich. We Lwowie 1850, ст. 30.

ленцким під назвою Андрія Ліпского, але автором її швидко опісля загально признано Вацлава Потоцкого, коли не найвизначнійшого, то певно найплоднійшого польського віршописа другої половини XVII в.

Свій твір він написав десь незабаром по р. 1673, у часї панованя короля Михайла Вишневецкого. Не вважаючи на так пізний час написаня автор виявляє дуже докладну знайомість із подіями війни 1621 р. Йому без сумніву були відомі найважнійші реляції про сю війну Якова Собеского та Любомірского, та можливо, що він мав у руках матеріяли невідомі нам тепер або устні перекази, що позволяли йому описати дещо докладнійше від відомих нам польських реляцій.

Твір Вацлава Потоцкого крім віршованої та прозової дедікації Янови Ліпскому, що обіймає 51 сторін друку, складає ся з 10 частий (427 ст. 8⁰), із яких перша знов після просторого вступу містить оповіданє про пораженє Поляків на Цоцорі 1620 р., друга опис подій з кінця 1620 і початку 1621 р., третя опис подій від весни 1621 р. до злученя козаків з Поляками під Хотином, четверта до десятої просторий опис кампанії день за днем аж до заключеня мира. Автор оповідає дуже незвичайним, крутим, субєктивно забарвленим стилем, сипле натяками та порівнанями, допускає ся що крок відскоків та рефлексій, а його мова незвичайно богата та повна неольоґізмів та провінціоналізмів, так що вчений видавець не пожалував труду додати до поеми словарець, що обіймає 14 сторін друку. Не маючи наміру вдавати ся в подрібний розбір сеї поеми та оцінку її літературної й історичної вартости, подаю тут для проби деякі виписки, головно про Сагайдачного, про якого сучасна історіоґрафія розпоряджає досить скупим запасом відомостий.

Ось поперед усього характеристика Татар і козаків (часть I, ст. 69—71):

Ordy naprzód tatarskie, posiadłszy te kraje,
Gdzie przedtym Tauryka, dziś Krym i Nahaje,
Urywczy wiodąc żywot, o kobylim zdoju,
Ani chcą ani mogą posiedzieć w pokoju.
Ani handlow prowadzą lądem albo wiosłem,
Ani się pospolitem parają rzemiosłem,
Ani ci wsi budują, ani wprzągłszy wołu
Pługiem w ziemi ludzkiego szukają żywiołu.

Dom — talaga pleciona, strój — futro baranie,
Bankiet — źrebię, w bachmacie ukontentowanie.
Żon co trzeba któremu, z niewolników sługi,
W domu zabawa — derhy, uzdeczki, kańczugi.
Więc czego nie dostaje, jakby słusznem prawem,
Jeśli ukraść nie mogą, bojem biorą krwawym.
Ta przeklęta szarańcza tak się w Polskę wpasła,
Że dotąd tamta ściana nigdy nie wygasła;
Bo lada dzień, w bok koniom włożywszy ostrogi,
Świeżym dymem, świeżemi kopcą ją pożogi.
Tak giną wsi i miasta, a za każdym razem
Sto tysięcy dusz weźmie, sto zgładzi żelazem.
O, jako bardzo często kwiat koronnej młodzi
Wpośród ziemi ojczystej w tej tonął powodzi!
A dziewek krwie szlacheckiej — ciężki żal bez miary! —
Pełne i dziś pogańskich przekupniów bazary;
Z niemowlątek zaś owych, z których bite szlaki
Za nimi, w kilku leciech widzim poturnaki,
Którzy drogą krwie Pańskiej opłaceni ceną,
Sprosnego Mahometa uspieni Syreną,
Onę myśl chrześciańską jako paraliżem
Masłokiem [1]) zaraziwszy, świętym gardzą krzyżem,
Starłszy z czół chrześciańskich charakterów cechy,
Krwią własną przez obrzezkę wpisani do Mechy.[2])
Takieć w Polsce rabieży robiły i mordy
Tatarskie pod skrzydłami tureckiemi hordy.

Z drugiej strony kozacy, naród także ludny,
Spadłszy mskłemi [3]) z porohów swego Dniepru sudny,
Oświecą Czarne morze, i tej, co Podole,
Orda, trwogi nabawią Konstantynopole.
Ci pobrzeżne fortece i portowe zamki,
Których podziśdzień sterczą okropne ułamki,
Głębiej, niźli na pięć mil w krąg zapadłszy w ziemię,
Ogniem i mieczem niszczą bisurmańskie plemię.
Często po swych dzardynach,[4]) gdzie się Flora poci
Balsamem, gdzie rozkoszne pomarańcze złoci,
Częstokroć po zwierzyńcach przechodząc się hardy

[1]) Напій із ріжних трав, що опяняє і доводить до одуру.
[2]) Мека, центральна святиня ісляму.
[3]) гнучкий. [4]) огород.

Sułtan, gdy patrząc na lwy cieszy się i pardy,
Razem ognie kozackie urażą go w oczy.
Których flota, jeżeli na morzu zaskoczy
Ładowane okręty, zwłaszcza po swym plecu,
Część ich Neptun ma na dnie, a część Wulkan w piecu.
Aleć i w samych portach, kiedy insperacie [1])
Zbiegną kozacy, toż ich spotka na Gałacie,
A woda krwią rumieni. O hańba, o wzgarda!
Pełne dział arsenały, pełna kortygarda [2])
Ustrzępionych janczarów; odlewani z miedzi
Ryczą smocy, po wieżach wyją hodże bledzi,
Wre miasto, ziemia jęczy, a pomorskie skały
Szkaradnych kajthaonów [3]) echem rozlegały.
Darmo, bo zaporożec mając to za bajki,
Sunie chyżo ku Dniepru obciążone czajki.
I jeżeli za sobą pobaczy pościgi,
Tak z bliska, jak z daleka pokaże im figi.

Takieć się w Polsce rzeczy, także w Turczech działy,
A przecie mir zostawał na papierach cały.
Była wojna obroną tej i owej stronie,
Częściej jednak Tatarów gromiono w Koronie,
Gdzie koń konia, chłop chłopa, na morskiej zaś głębi
Okręt czółnów dogania, ni kania gołębi.
Dobrzem rzekł, że mir cały, ale na papierze.
Ktoby był chciał w obiedwie serca wejrzeć szczerze,
I Turczyn na kozaki, i Polak na ordy
Za pierwszą okazyą wecowali kordy,[4])
Żeby ich w ichże gniazdach i w własnym popiele
Jako szkodliwe wyrżnąć do korzenia ziele.
Turków to osobliwie korciło bez miary,
Gdy nasi porażali na nogę Tatary,
Naród udzielny, bitny, który dotąd głosem
Wolnym pana obierał, a im ci pod nosem
Bez wszelkiej pomsty kurzą, co Dniepru porohy
Osiedli, wzgardzonego pospólstwa motłochy.

Ось із третьої части характеристика положеня польського війська за Дністром у ожиданю з одного боку приходу козаків

[1]) несподївано.
[2]) З французького corps de garde, поміщенє сторожі.
[3]) шайтан, так прозивали козаків. [4]) острили шаблї.

на підмогу, а з другого турецьких і татарських сил. Гетьман Ходкевич одержав відомість, що султан Осман зі своєю армією переправив ся через Дунай.

Kiedy takie hetmana dochodzą awizy,
Rad by wojska sprowadził, rad by wprawił w ryzy,[1])
I choć cera wesoła, ale serce w ciszy
Korci, że o kozakach nic dotąd nie słyszy.
Nie bliżu Konaszewski, rotmistrz lekkiej roty,
Szedł przeciw nim, i o tem żadnej nie masz noty.
Lwów bawi królewicza, król w Warszawie siedzi,
Szlachta się domów trzyma, ni kot gołoledzi;
Słucha jak zając bębna, rychło wicie trzecie
Każą zbrojno każdemu w swym stawać powiecie,
I na one Tatary, — niechaj ich Bóg skarze! —
O samej ciągnąć wodzie i twardym sucharze.
Cóż, niźli się król ruszy, niż się szlachta zcedzi,
Tymczasem spadnie orda, przeprawy uprzedzi,
Pasy pozastępuje, że Władysław ani
Król przejdzie, i mają z kim co począć pogani!
Tego hetman z starszyzną kiedy gryzie mola,
Aleć poseł kozacki, który był u króla,
Wyprawion z Zaporoża, pomyślnej odprawy
Dostawszy, prosto w obóz przyjeżdża z Warszawy.
Tuszy, że swych kozaków już pod Chodkiewiczem
Na tem zastanie miejscu, których pewnie niczem
O łasce i królewskiej przeciw sobie chęci,
Dlaczego był posłany od nich, nie zasmęci.
Konaszewskim się przedtym, teraz od armaty
Sajdacznym między swymi zowie się pobraty.
Ten to przy znacznym wielkiej dzielności dowodzie
Dotrzymał wiary, rzadkiej w kozackim narodzie;
Dał słuszny kontest[2]) siły i swojego męstwa,
Gdy go nieraz pogaństwa otoczyła gęstwa;
Z ich trupów groble robił, a chociaż na susze,
Kąpiel sobie i swoim naprawiał w ich jusze.
I teraz, gdy się hetman, gdy się rada miesza,
Wszystkich prawie ożywia, wszystkich jak rozgrzesza,
Upewniając, że wojsko z Dnieprowego progu
Nie omieszka przysługi ojczyźnie i Bogu,

---

[1]) **запровадив дисциплїну.** [2]) **свідоцтво.**

Zwłaszcza mając od królu na to przywileje,
Że nie darmo dla polskiej korony krew leje.
Siła przytym o pańskiej powiedział dobrocie,
Siła o swych kozaków wierze i ochocie,
U których, gdy lat kilka szczęśliwie hetmani,
Że im doma surowie ich zuchwalstwa gani,
Zsadzili go z urzędu, a na jego ławce
Dali miejsce marnemu pijaku Brodawce.
Kędyż bez ambicyi — dla Boga! — na ziemi,
Gdy między kozakami znajdzie się biednemi!
Pod którego buławą przeto i leniwo
I rozsypką szli na to wiecznej sławy żniwo.
Aleć prędko fortuna obruciła wiosłem:
Sajdaczny, który dzisiaj do króla był posłem,
Otrzymał zaś buławę i dał się znać światu,
Brodawka za niecnoty swe szedł pod miecz katu.
Już świat znał Sajdacznego i łodzią i koniem,
Już go widał oczyma, nierzkąc słychał o niem
Wielki cesarz turecki, gdy znalazłszy przeście
Przez Dnieprowe porohy, palił mu przedmieście
Pysznego Carogrodu, któremi pożogi
Pogańskie zabobony, brzydkie synagogi
Płonęły kopcąc dymem Bramę onę jasną,
I tylko muzułmańską krwią te ognie gasną.
Tak gdy obaj Azyej i Europy klucze
Wiotchym perzem okurzy i w sadzach obrucze,
Skoro w głąb na mil kilka wszystkie brzegi zmaca,
Do swoich się porohów z korzyścią powraca.

To tak Turkom wyrządzał na pojezdnej czajce,
Koniem zasię Krymczuki gromił i Nahajce:
Albo im plon odbijał, gdy szli z ziemi naszej,
Albo im stada czatą zajmował na paszy;
Częstokroć więc bachmaty, bawoły i skopy
Pod samemi ich prawie bierał Perekopy.
Często z takiej nowiny u samego hana
Chociaż w Bakczysaraju, zadrżały kolana.
Napatrzył się Oczaków, choć nie bardzo smacznej
Krotofile,[1]) gdy nieraz odważny Sajdaczny,
Opędziwszy ich w mieście i zamknąwszy w skrzynce,

[1]) розривка, забава.

Słał trupem równe pola i długie gościńce.
Aleć nie tylko z Turków i ordy miał serca;
Doznał go i stokrotny Moskal przeniewierca;
Gdy prawa swego mieczem Władysław dochodził,
Lekką rotę Sajdaczny w jego wojsku wodził.[1])

Тому що „Руська достовірна літопись“ широко оповідає про дружні зносини королевича Владислава з Сагайдачним по закінченю війни, а проф. Грушевський відкидаючи се оповіданє як видумку Величка збуває се закінченє дуже коротко, не знаходячи в польських реляціях нічого докладнїйшого про відхід козаків і Поляків з під Хотина, наведу з поеми Потоцкого уступ із стор. 425—6, що може троха доповнить наші відомости про сей історичний момент. Королевич Владислав, про якого Потоцкий не без їдкости в передмові каже: „Władysław jako wszedł w obóz, tak z łóżka nie wstał i razu, podobien owemu królowi, co go Węgry z sobą na wojnę w kolebce wozili“, (op. cit. **ст. 31) зі своїм підчашим**

Sobieskiego z Lesniowskim wyślą Matyaszem
Do kozaków, bo i tym wiedzieć należało,
Co za postanowienie z Turkami się stało.
Dziękują im imieniem Rzeczy Pospolitej
Za prace, które na jej podjęli zaszczyty,
Za krew chustem przelaną, ślubują, że żadną
Miarą te ich fatygi bez płacy nie padną,
Że prócz tego, na co już w ręku oblig mają,
Wszelakiej po Koronie wdzięczności doznają.
Powiedzą potym, jako poganie się byli
Na ich zgubę, swą pomstę bardzo zasadzili,
Ale by naszy raczej tu traktaty ıwali,
A pociechy hardemu pogaństwu nie dali.
Więc Rzeczy Pospolitej imieniem to cały
Rozkazują, porohy żeby pokój miały;
Bowiem na tym dzisiejszy mir gruncie zawisnął,
Żeby się ani kozak na morze nie cisnął,
Ani Tatar w Podole. To przyczyna zwady,
To waśni okazyja już między sąsiady.
A potym Sajdacznego Sobieski napomni
Imieniem króla pana, żeby jak najskromniej

---

[1]) Wojna Chocimska, ст. 138—140.

W ciągnieniu się zachował i szkody nikomu
Nie czynił do swojego wracając się domu.
Toż każe od hetmana, aby nasze przodem
Wojska się przeprawiły, on został odwodem.

Nazajutrz, skoro się wzbił Febus złotopióry
Na niebo i objaśnił świata posiury,
Nim podczaszy piechoty, nim przeprawi działa,
Drugi raz słońce zaszło i noc zaczarniała.
Toż we wtorek rum w drogę, kędy się kto zmieści.
Ale nam tu Sajdaczny uszedł w rękojeści.
Albowiem hetmańskiego nie słuchając zdania,
Swą haramzę kozacką najpierwej przegania
Przez Dniestr mostem tureckim, czym uraził siłu,
Że się wydarł na czoło ten, co miał strzedz tyłu.

Подаю на закінчене згадку про Хмельницького, поміщену в дедікації Ліпскому, що брав участь у війні 1648 р.

I szedłeś, kędy na kieł wziąwszy Rusin gruby,
Zniosłszy naszych kilka kroć, do tej przyszedł chluby,
Że się xięstwem oderżnąć od Korony śmiele
Odważył, panów miawszy zą nieprzyjaciele.
Kędy chłop nałożony cepom, pługu, bronie,
Zwątpiwszy za niecnoty swoje o pardonie,
Do tej przyszedł rozpaczy: woli, niźli robić
Pługiem albo cepami, dać się śmierci dobić.
Najgorsza z takim wojna, który za swe zbrodnie
Żyć nie może, bić może. Takiemu śmierć słodnie.
Taki na cudzy żywot tym bezpieczniej jedzie,
Gdy się przy swym opiera, jako kot na ledzie.

Не можна сказати, щоб сей погляд на повстане Хмельницького був зовсім вірний; важне тілько те, що й він зазначує первісний намір Хмельницького відірвати Україну від Польщі і утворити з неї окрему державну орґанїзацію.

Точка 10, де згадано про смерть і похорон Сагайдачного, вповні згідна з історичною правдою. Так само точка 11, в якій піднесено в загальних нарисах громадну апостазію руської шляхти від православя і зріст натиску польської военної сили на українську людність у 30-их рр. XVII в., вповні відповідає історичній дійсности.

Точка 12 „Руської достовірної літописи“ вяже ся безпо-

середно з 14 і оповідає факт загально відомий із Шевченкової поеми „Тарасова ніч“, датуючи його роком 1628. Варто зазначити, що автор літопису не знає про нічний напад козаків на сонний польський табор, а навпаки говорить про формальну битву, „баталію“, в якій козаки побили Поляків. Дальші репресії польські на Україну в початку 30-их років автор літопису вважає пімстою Поляків за переяславський погром.

Відомість подана в точці 13 про захоплене Хмельницьким двох Кантемировичів і переслане їх польському королеви, була вже предметом наукової діскусії, яка доси, скільки знаю, не вичерпала всего предмету. Тому, що Костомарів помістив сю відомість у своїй моноґрафії, опираючи ся на літописі Грабянки, Максимович уже 1859 р. звернув увагу на те, що відомість Грабянки полягає на помилці, і що факт, приписаний ним Хмельницькому, властиво належав до Степана Хмелецкого (op. cit. ст. 411—12), а в слідуючім році у 15-ім письмі присвятив сему питаню окрему розвідку. Полемізуючи з Костомаровом, який у окремій статї боронив свойого твердженя, Максимович покликає ся на свідоцтво сучасника, надруковане в книжцї Амброзія Ґрабовского „Starożytności historyczne polskie“, яке цитую далї, а головно на свідоцтво Єрліча, який у своїм „Літописцї“ подав (op. cit. I, ст. 35—38) дві згадки про Стефана Хмелецкого, які наводжу тут у дословнім перекладї.

„Року 1626 П. Стефан Хмелецкий, полковник, якому гетьман Конецпольский, ідучи з королем до Прус, поручив коменду разом із козацьким гетьманом Дорошенком і козацьким військом, аби пильнували Україну від Татар і від усякого ворога, побив Татар під Білою Церквою, де на місцї полягло їх 11.000 окрім узятих до неволї.

„Р. 1630 дня 10 лютого вмер у містї Барі Стефан Хмелецкий, київський воєвода, який одержавши воєводство не доїхав до нього, але зараз зійшов із сего світа. Його тїло поховали тамже (в Барі), і по нїм був великий жаль многим воєводствам, шляхтї, панам і простим людям. Бувши рейментарем квартяного війська в неприсутности короля і гетьманів, занятих війною з Ґуставом, королем шведським, він державкоменду не малий час (із повисшого виходить, що від 1626 до кінця 1629 р.). Він сильно розгромлював і нївечив татарські відділи та табори, побивав на голову не тілько їх, але й самих ханів, царів татарських, страшив раз під Тернополем, другий раз під Білою Церквою, третїй раз під Бурштином, а четвертий за Дніпром, де й

синови Кантемировому відтявши голову віддано в дарі королеви, а другого з иншими вязнями-мурзами живого відіслано до королївського двора".

Пропускаю дальшу характеристику Хмелецкого, яку дає Єрлїч, і зазначую тілько, що на початку сеї уваги стоїть очевидно наслїдком друкарської помилки замісь Хмелецкого „P. Stefan Chmielnicki". Єрлїч, що служив військово від молодих лїт і брав участь у битві під Хотином 1621 р., міг знати Хмелецкого особисто; але не можна сказати, щоб його оповідане про сего майже лише титулярного київського воєводу вповнї відповідало історичній правдї. Маємо про Хмелецкого близше що до часу (Єрлїч писав свій Лїтописець коло р. 1660) історичне свідоцтво в проповіди домінїканського монаха Фабіяна Бірковского, виголошеній у Варшаві 1632 р., адресованій до п. Казановського, але присвяченій памяти Стефана Хмелецкого[1]). Проповідь звичаєм того часу повна реторичних фраз і біблїйних цитатів, і між иншими екстраваґанціями містить простору христіянську притчу про однорога, з яким порівнюєть ся Хмелецкий. Варто завважити, що ся христіянська притча про однорога, зовсім відмінна від буддійської, мабуть із сеї проповіди Бірковского була перероблена Ґалятовським у його книзї „Ключъ разумѣнія".

Про житє й дїла Стефана Хмелецкого Бірковский знав дуже мало і скрізь допомагає собі загальниками. Хмелецкий був нелїнивий шляхтич, „żył w wierze katolickiey, bronił Ukrainy y z paszczek wilków bisurmańskich wydzierał dusze chrześciańskie. Żył bogoboynie, y na tym był wszytek, aby szlacheckie córy u psów pogańskich nałożnicami nie były" (ст. 6). Хвалячи його як невтомного войовника проповідник підносить шкідливість лїнощів тодїшньої польської шляхти. „Wiedział on o tym, co umie to spanie; wiedział, co więc głupiey szlachcie hordyniec mówi, gdy ich w spiączki zastawa: „Ty spisz, a moia horuiesz". (Ти спиш, а я труджу ся гірко). Із воєнних дїл Хмелецкого Бірковский згадує особливо те, що він 1626 р. увільнив із татарської неволї богато бранців, і самих дрібних

[1]) Stefan Chmielecki albo Nagrobek Jaśnie Wielmożnego Jego Mći Pana P. Stephana Chmieleckiego, Woiewody Kiiowskiego, pobożnego, rycerskiego, szczęśliwego, pamięcią pogrzebną wspomniony przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego z zakonu Dominika Sw. W Warszawie. R. P. 1632. 4⁰, ст. 22, в тих 8 ненумерованих, а 14 нумерованих. Примірник у Бібл. Оссол. ч. 1345.

дітий вивезено кілька драбинних возів зі Львова, щоб їх розпізнавали родичі. В р. 1629 у днях 4—7 жовтня він побив Татар під Мартиновом, і тут убито татарського ватажка, Кантемирового сина, якого голову разом зі зброєю здобутою козаками Хмелецкий вислав до Варшави. Хто саме вбив молодого Кантемира? Проповідник згадавши про похвалки старого Кантемира, який висилаючи свойого сина на війну велїв йому не щадити невірних і купати ся в їх крови, говорить далї про упокорене тої татарської гордости: „a móy sułtan Kantymir iusz był padł umarły do nóg kozackich, leżał we krwi swoiey zbroczony posoką poganstwa swego, iusz bez duszy, a nędzny barzo“ (ст. 6). Значить, із двох полонених Хмелецким Кантемировичів робить ся один, убитий союзними з ним козаками. Та найважнїйша річ, Бірковский нїчого не знає про битву з Татарами під Білою Церквою 1626 р., про яку згадує Єрлїч і яка вже задля величезного числа 11.000 убитих Татар являєть ся історично дуже підозреною. Спеціяльно про битву під Мартиновом, що мала місце не 1629, а 1624 р. в днях від 13—23 червня, говорив Бірковский у Львові тогож року проповідь, яку незабаром по тім опублїкував у Варшаві [1]). В тій битві мав провід Станїслав Конецпольский. Хмелецкий відіграв у ній досить видну, та все таки підрядну ролю. Досить докладну реляцію про неї опублїкував ще в р. 1840 Амброзій Грабовский [2]). Бірковский у своїй проповіди величає тілько гетьмана Конецпольского і не подає про битву майже ніяких подробиць, згадує лише про факт, який пізнїйше приписав Хмелецкому, що по тій битві привезено до Львова богато християнських дітий, „na wozów kilkadziesiąt pozbieranych“, яких у білих убранях заведено до костела і про яких проповідник на проповіди

[1]) Kantymir Basza porażony, albo o zwycięstwie z Tatar, przez Jego M. Pana P. Stanisława Koniecpolskiego, hetmana polnego koronnego w roku 1624. dnia 20. miesiąca czerwca w octawę s. Antoniego z Padwi, między Haliczem a Bołszowcem otrzymanym. Kazanie przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego, zakonu kaznodzieyskiego s. Dominika napisane. W Warszawie r. p. 1624. 4°, карток ненумерованих 12.

[2]) Ambroży Grabowski, Starożytności historyczne polskie. W Krakowie, 1840, т. I, ст. 129—130. Nowiny o niesłychanem zbiciu Polaków pod Cecorą r. 1620. Обік Станїслава Жолкевского були там Станїслав Конецпольский, князь Корецкий, Калиновский, староста каменецький і Струс, староста хмельницький; сей остатнїй належав до 1800 людий увятих до неволї. Пор. Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1620 dostatecznie wypisany (ст. 134—146).

озвав ся ось якими словами: „Nuże, nuże, rozbierzcie między się ręce białychgłów miłosiernych te osierociałe, te nędzne dziateczki, od matek swych obłąkane, a wychowaycie na chwałę bożą“ (к. 4). Було в тім незвичайнім факті, про який Бірковский згадує аж два рази, щось немов польоване польських вояків на руські діти, які потім везено до Львова, аби там одержали польське та католицьке виховане, бож тяжко припустити, щоб Татари з Кантемирової орди спеціяльно охотили ся за руськими дітьми, які треба було тодішніми дорогами везти на возах від Галича в Крим і годувати, щоб не померли з голоду. Зазначу в тій проповіди Бірковского ще одну особливість, а власне наведені на остатній стороні польською мовою слова, які 1639 р. мав Хмельницький сказати гетьманови Конецпольскому при оглядинах Кудака: „Co ręka zbudowała, ręka zepsowała“ (по латинї: Manu facta manus destruit).

До брошури Бірковского про Стефана Хмелецкого додана була на остатній картцї польська пісня, якої одначе нема в примірнику бібліотеки Оссолїньских; удїлене її тексту завдячую дру Василю Щуратови, який зробив для мене її копію зі свойого примірника брошури Бірковского. З огляду, що Войціцкий у передмові до свойого видання лїтописця Єрлїча (ст. XXXI) ставить високо її вартість („cudna historyczna pieśń“), подаю тут її текст.

Pieśn o Chmieleckim, dzielnym a nieśmiertelney pamięci godnym mężu.

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego czas nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Jako drzewa w okrąg świata
Cicho rosną w swoie lata,
Tak twe dzieła znamienite
Poydą w głosy pospolite.

Jako rzeki nabieraią,
Im się daley oddalaią,
Tak odważne twe posługi
Czas pamięci wezmą długi.

Nie vstaną twoiey siły
Opowiadać te mogiły,

Ktorych barzo gęste kupy
Bisurmańskie cisną trupy.

Z tychże trupow krwawe wały
Miasto kopcow przez cie wstały,
Żeby za nie Turek srogi
Nie zanosił swoiey nogi.

Krew, ktora się z trupow lała,
W regestr wieczny napisała
Twe zwycięstwa y pogromy,
Żeby ich był świat wiadomy.

Przeciw mnostwu z tobą Polska
Posyłała małe woyska;
Przecie zawsze przy wygraney
Sławę miała otrzymaney.

Szczęśliwieś ty granic bronił,
Mężnie Turki w polach gromił,
Śmiele wielkie kosze znosił,
Słusznie cię też każdy głosił.

Twe Europa chwali męstwa
Y dziękuieć za zwycięstwa,
Te y ktora cnotę dusi,
Sama zazdrość przyznać musi.

Takie ludzi wszystkich głosy
Staną tobie za kolosy,
Stanieć to za pyramidy,
Żeś tureckie łamał dzidy.

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego swiat nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Як бачимо одначе з сього тексту, пісня задоволяє ся самими загальниками, не визначаючи виразнійше анї одного факту, анї одної місцевости. Про те, а може власне задля того вона в своїм часї була досить популярна, коли визначний польський поет Станїслав Ґроховский свою власну пісню про смерть Ґабрієля Кадлубка, що поляг у битві під Бичиною, супроводив увагою: „Nuta iako o Chmieleckim“. Др. Щурат додає до сих уваг іще одну, що того самого 1632 р. в Кракові вийшла инша пісня про Хмелецкого, друкована на окремій картцї.

В додатку до сих звісток, що вяжуть ся з помилкою „Руської достовірної літописи“, варто додати ще деякі подробиці про Кантемира, що в перших двох десятиліттях XVII в. був незвичайною, можна сказати, геройською появою серед Татар і певно не малим пострахом українського народа та польської шляхти. В своїх „Collectanea-х“ Сенковский у виписках із літопису турецького письменника Наїма Еффенді про хотинську війну 1621 р. кілька разів підносить незвичайну хоробрість Кантемира (пор. т. I, ст. 162, 169, 171). На остатньому місці автор пише: „Мирза Кантемир, що служив у тій війні з незвичайним завзятєм, проливав хоробро кров за справу ісляму. В часї нічного нападу ворогів він сам один здержав їх напір і змусив їх до відвороту. Скілько невірних він погубив, скілько нечистих козацьких душ зіпхнув у пекольну безодню!“ А в описї битви на Цоцорі р. 1620, коли говорить ся про нараду Турків над пропозиціями Поляків що до перемиря, і коли всї турецькі проводирі хилили ся вже до заключеня мира, „до шатра війшов Кантемир весь у залїзній зброї з величезним шоломом на голові, лицар безмірної постави на подобу слона, що сіяв пострах самим своїм поглядом. Своїм звичаєм поздоровивши насамперед присутного везира громовим „Selám aleykium!“ і не оглядаючи ся на инших присутних достойників заняв найвисше місце обік сердара. На вид того Татарина польський посол пронятий страхом мимо волї встав з місця і змішаний усїв знов, а Кантемир міречи його острим поглядом запитав везиря: „Чого хоче сей недовірок?“ — „Се посол — відповів Ієкендер — що приходить просити мира, обіцяє данину і дарунки, але жадає закладників тебе та Гусейн-пашу, поки їх військо не перейде Днїстра“. При тих словах очи Кантемира запалали шаленим огнем; вибухаючи диким гнївом він сердито крикнув до везира: „Як то, чи для жадоби паскудного золота й ти сам зробив ся недовірком? Я трицять лїт уже своїм залїзом різавши їх батьків та синів маю сьогоднї віддати себе в їх руки, щоб мене живого посадили на паль? Се поганцї, з якими нема жадного мира, жадної умови, крім кінжалів“. По сих словах він скочив як розлючений лев і скванно вийшов із шатра, весь почорнїлий від гніву та лютости“ (op. cit. ст. 141—142). Сей виступ Кантемира розбив дальші переговори; польського післанця увязнено, а волоського посередника вбито на паль.

В р. 1624 спіткало одначе Кантемира дуже прикре пораженє, в якому він сам був ранений. В р. 1629, знов над Днї-

строи між Монастирисками, Устем та Галичем татарський загін був розбитий Степаном Хмелецким, при чім один син Кантемира був убитий, а його сестрінець із кількома мурзами взятий до неволї [1]). Наведу на закінчене сього екскурса невеличке оповідане Бірковского про Кантемира, подане в його проповіди по битві під Мартиновом 1624 р. „Usiadł tyran bezecny pod baldachinem, który z iednego kościoła porwany był ręką świętokradzką iego hordyńców, rozkazał do siebie przyprowadzić brańca świętego, zakonnika karmelitańskiego, chcąc tego, aby iako Bogu ziemskiemu czołem przed nim uderzył człowiek zakonny. Mężnie się oparł tyranowi y czci, która pod tym baldachinem bywała Chrystusowi Panu, nie chciał oddać Tatarze plugawemu, który podawał mu boty swe krwią niewinnych chrześcian zbroczone do pocałowania. Ale on odpowiedział: „Chrystus móy, którego chwalę, może mię wyrwać z ręku twych, tyranie; co ieśli nie zechce, wiedz o tym baszo, iż ciebie za Boga chwalić nie będę ani ia nóg twoich prędkich na wylewanie krwi chrześcianskiej całować będe“. Na które słowa rozgniewany Kantymir sam szablą swoią dwie ranie mu zadał, w głowę iednę, drugą w ramię, od których on ś. zakonnik umarł szczęśliwie“ (к. 5).

Точка 14 подає, хоч у загальній формі подробицю, на мою думку важну для означеня часу написаня „Руської достовірної лїтописи“. Сказано там, що в 30 і певно також пізнійших роках Ляхи крім податкових тягарів, накладаних на вбогу людність, „козаковъ знатнѣйшихъ тайно, а началнѣйшихъ явно захватывая различними смертьми убивали“. Се може відносити ся до тих козацьких старшин, що в часї польсько-козацьких війн дїставали ся в руки Полякам і бували карані ріжними, іноді дуже жорстокими родами смерти, але правдоподібнійше натякає на інтриґу, якої жертвою мав упасти Хмельницький, якого в часї спокою, тілько на основі ріжних підозрінь та доносів гетьман Потоцкий велїв полковникови Кречовському арештувати і навіть самовладно умертвити. Се стверджувало би догад висловлений уже висше, що ся памятка козацького лїтописаня була зложена не ранїйше, але й не дуже пізнїйше 1648 року.

Точка 15, в якій автор під р. 1631 зазначує смерть митрополита Іова Борецького і настане на митрополію молдав-

---

[1]) Реляцію про сю битву див. Ambroży Grabowski, op. cit. I, ст. 241—2.

ського воєводича Петра Могили, який відібрав від уніятів київський Софійський собор, свідчить про те, що автор крім козацьких інтересів цікавив ся також справами православної церкви.

В точці 16 під р. 1633 оповідає автор про похід козацького гетьмана Сулими на Азовське море. Відомість у тій формі, як її маємо у нашого літописця, о стілько недокладна, що Сулима після походу на Азовське море 1633 р. напав на свіжо збудовану польську твердиню Кудак, і вирізав у ній польську залогу, що не надіяла ся нападу, та виданий опісля гетьманови Конєцпольскому власне за се був покараний смертю в Варшаві.

В точці 17 автор оповідає коротко про повстанє Павлюка і битву під Кумейками 1637 р., не зазначуючи, що в тій війні брав участь також Богдан Хмельницький у числї тих реєстрових козаків, що тоді станули проти польського війська, і що під Боровицею написаний був від імени козаків, але певно не самими козаками капітуляційний акт, під яким містить ся підпис Богдана Хмельницького як писаря військового [1]).

Цікаво, що „Руська достовірна літопись“ нічого не згадує про війну Поляків з Острянином і Гунею 1638 р. Коли на основі висше цитованої реляції Окольского можна припустити, що Хмельницький 1637 р. разом із чигиринськими реєстровими козаками, як їх сотник, брав участь у війні і то по стороні Павлюка проти польського війська, то в війні з Острянином і Гунею він правдоподібно не брав уділу, і в другій брошурі Окольского п. з. „Kontynuacya ekspedycyey woienney Imci panów hetmanów z kozaki odprawioney w r. 1638“, виданій у Кракові 1639 р., імя Хмельницького стрічаємо два рази, а власне раз під днем 9 вересня 1638 р. в числї депутатів

[1]) Diariusz transactiey wojenney między woyskiem koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia, przez Jasnie Wielmożnego I. Mci pana Mikołaja z Potoka Potockiego, woiewodę Bracławskiego, hetmana polnego Koronnego, generała Podolskiego, Kamienieckiego, Laticzowskiego, Nizińskiego &c. &c. Starostę szczęśliwie zaczętey y dokończoney. Za dozwoleniem Starszych wydany przez W. Oyca Simona Okolskiego, Zakon. Dom. S. Kaznodzieię Woyskowego. Jędrzey Jastrzębski, roku pańskiego 1638 (Оссол. Бібл. старі друки, ч. 11.431). На карті 15 г. згадано козацьких полковників у Білій Церкві, старого Ячиненка і молодого Клишу; к. 16 v. подає відозву Карпа Павловича Скидана, полковника війська запорожського, з дати з Чигирина 24 жовтня 1637, яку підписує власноручно Роман Попович, писар полковий. К. 44—46 містить акт піддання і присяги козаків, підписаний Богданом Хмельницьким іменем цілого війська як писаря військового, під Боровицею в навечеріє Різдва 1637 р.

реєстрового козацтва до короля (С. Величко, op. cit. IV, ст. 275), а другий раз у числї старшини в ранзї чигиринського сотника (тамже ст. 283). Коли під капітуляційним актом 1637 р. Хмельницький підписав ся „іменем запорожського війська писар військовий“, то се не значить, як коли-б він був колись постійним військовим писарем у Січи, а тілько значить, що моментально заступав місце писаря в збунтованій армії. Таким самим військовим писарем у капітуляційнім актї 1638 р. виступає Мартин Незнанський, „писар на той час войсковій“ (С. Величко, op. cit. ст. 270). Постійна назва, якою наділяють Хмельницького думи, „козак лейстровий, писар військовий“, полягає на непорозуміню, бо в рядї реєстрових козаків Хмельницький був сотником. На такім самім непорозуміню полягає також оречене Коховского, який подає, що Хмельницький у своїй промові до козаків перед утекою на Запороже зимою 1647 р. між иншими своїми заслугами покликав ся також на те, що був давнійше „notarius exercitus Zaporoviensis“.

В точцї 18 „Руська достовірна лїтопись“ подає досить просторе оповідане про похід 4000 козаків на Дон і здобуте ними в спілцї з донськими козаками Азова в р. 1637, епізод сам собою цікавий, якого історичности нема інтересу тут справджувати.

Остатня відомість „Руської достовірної лїтописи“, яку Лукомський подає у своїм доповненю до руського перекладу дневника Окольского про війну Поляків з Острянином і Гунею 1638 р., датована р. 1639 і оповідає епізод про оглядини Конєцпольским відновленої твердинї Кудака і про слова Хмельницького сказані при тій нагодї польському гетьманови. З того, що знаємо від Бопляна про збудоване Кудака і його пізнїйше відновлене та укріплене по нападї Сулими, можемо спростувати сю дату на р. 1636, коли Конєцпольский зі значним числом свойого війська протягом чотирьох місяців працював над укріпленем Кудака, поки не довів його до кінця.

Із пізнїйших козацьких лїтописцїв користував ся „Руською достовірною лїтописю“ головно Грабянка, якого твір був писаний у першім десятилїтю XVIII в. і докінчений в р. 1710. Виписки з „Руської достовірної лїтописи“ містять ся у нього на ст. 25—31 київського виданя 1854 р. Грабянка користує ся тим старшим лїтописцем досить свобідно, плутаючи иноді зовсїм безцеремонно. І так, виписавши на ст. 25 відомість про похід Сагайдачного на Кафу з р. 1606, він додає ось яку істо-

ричну нісенітницю: „Также року 1608 за Жигмонта, короля полского, не требуючи уже къ себѣ въ помощъ войска Запорожского, собра зъ Украини козаковъ и потягъ гетьманъ коронный Жолковскій на Цоцору зъ Ляхами и козаками. Между же ими бѣ въ то время и Михайло Хмелницкій, сотникъ надъ козаками“. Розуміє ся, се відгук оповіданя про битву на Цоцорі з р. 1620, яке Грабянка подає зараз-же на ст. 26, не дбаючи на хронольоґічну суперечність з попереднїм. Так само некритично користує ся він тим лїтописцем і далї, подаючи пр. на ст. 30, що твердиня Кудак збудована була аж 1639 р., чого „Руська достовірна лїтопись“ не каже так виразно.

Пізнїйший о десять лїт козацький лїтописець Величко очевидно не мав під руками „Руської достовірної лїтописи“, але з двох уступів його оповіданя про Хмельницького видно, що традиція „Руської достовірної лїтописи“ дійшла до нього мабуть в устнїй передачі. І так на самім початку свойого оповіданя він подає зовсїм белєтристичну перерібку історичної анекдоти про обзорини Кудака. Подаю сю перерібку в повнім текстї в перекладї на нашу мову.

„Не міг я дійти того і дослїдити з книжкових історій, якого власне року оснований і докінчений у Польщі славний і сильний замок бродський. Того тілько дійшов я з оповіданя деяких польських шляхтичів, що Зиновій Богдан Хмельницький, свобідний і значний син шляхти руської, пробував у Польщі в урядї конюшого у вельможного пана Потоцкого, фундатора брідського замку, в ту пору, коли той замок був зовсїм на укінченю. І коли той Потоцкий з многими і високими, рівними собі особами з польської шляхти прибув до Бродів, щоб оглянути ту свою фундацію брідського замку, тодї з тим своїм товариством ходячи по брідських валах тїшив ся дуже, що його старанєм і коштом здвигнена така значна і велика твердиня. Чуючи від своїх товаришів многи похвали собі і захвалюваня тої твердинї, яку всї називали нездобутою, він обернув ся також до свойого конюшого, Богдана Хмельницького, що недалеко від нього ходив по тих же валах, а задля своєї природної чемности, розсудливости й науки мав у свойого пана велику прихильність, і запитав його такими словами: „Пане Хмельницький, як видає ся тобі ся твердиня? Бо я вважаю, і всї признають се, що вона нездобута“. Тодї Хмельницький, забуваючи про лиху, о скілько в підпитім станї, фантазію свойого пана, дав на панське слово необережно таку відповідь: „Ясневельможний пане добродїю, що

рука людська зробить, те й зопсувати може". Що хоч було правда, одначе та відповідь Хмельницького дуже вразила пана Потоцкого. Хмельницький зразу не завважив того, але перестережений від своїх товаришів, а особливо від слуг, найблизших до панського боку, з якими мав добрі відносини і приязнь, дізнав ся від них, що ще сего самого дня від панського меча мав стратити свою голову. Тодї не дожидаючи тої смертної чашї, коли почали приготовляти панський обід у новозбудованих замкових будинках, він, Хмельницький, вийшов із замку на свою кватиру в містї Броди; тут забравши свої найлїпші конї і зложивши на них, що було тодї при нїм рухомого добра, рушив зі своєю челядю поспішно і без оповіди в намірену дорогу. Поки прийшло до половини панського обіду в брідськім замку, Хмельницький тим часом вдужав улузати три або чотири милї. В половинї обіду, коли пан Потоцкий уже добре загрів чуба вином, велить свойому покойовому винести собі з кімнати палаш, а другому слузї велів покликати конюшого Хмельницького. Той слуга не знайшовши Хмельницького в усїм замку, побіг на його кватиру і там від домашнїх одержав таку відомість, що Хмельницький посїдлавши та навючивши свої конї рушив поспішно з кватири, не сказавши нїкому, куди. Коли слуга приніс пану Потоцкому сю звістку про виїзд Хмельницького з Бродів, тодї всякий догадав ся, що Хмельницький на віки покинув свою службу уходячи від панського гнїву. Пан Потоцкий почувши сю вість про виїзд Хмельницького тим дужше розсердив ся і зараз велів своїм слугам найлїпшими своїми кіньми гнати за Хмельницьким і завернути його до себе. Ся погоня за Хмельницьким, хоч і була, але на дармо, бо Хмельницький недігнаний без нїякої перешкоди щасливо з Бродів прибув на Вкраїну. Де проживши якийсь час і обізнавши ся з добрими козацькими молодцями заїхав з ними на Низ до Запорожської Січи. А там пробуваючи кілька лїт набирав потрібних собі відомостий працею і трудами военними, ходячи з запорожськими козаками полем і морем за военним промислом під бісурманські оселї і в военних пригодах не жмурячи свого ока перед ворогом. За те мав особливу честь і повагу у запорожського війська. А коли нарештї затоскував у Запорожській Січи, відїхав до міст українських малоросійських і осївши в чигиринськім повітї оженив ся з панною Анною Сомківною, з якою сплодив двох синів, Тимоша і Юрія, і третю дочку Єлену. Але що був письменний і в службі реєстрових козаків визначний,

а в военних пригодах проти бісурман (особливо на Чорнім морі з 10.000 козацького війська р. 1621 за пановання в Польщі Жигмонта III і його сина королевича Владислава, в часї війни польської під Хотином і з Османом, царем турецьким, і в инших часах та випадках) завсїди оказував королеви польському і Річи посполитій дуже значні і всякої надгороди гідні прислуги та заслуги, задля того від короля Жигмонта і його сина королевича Владислава та від Річи посполитої одержав певну часть ґрунтів і земель у чигиринськім повітї в Суботові собі надану і вічним привілеєм королївського мандату стверджену, і живучи на тих своїх добрах осадив слободу Суботівську і почав доробляти ся на ній значного маєтку. Тому позавидів ворог людського добра, і через свій знаряд, Чаплїньского, вигнав Хмельницького на якийсь час із дому та маєтности на Запороже" (Величко, op. cit. I, 11—14).

Вже Максимович при кінцї 1860 р. підніс повну неісторичність оповіданя Величка про втеку Хмельницького з Бродів (Собраніе сочиненій, т. I, ст. 450—452) вказуючи на жерело сеї вигадки, а власне наказ гетьмана Миколи Потоцкого, даний при кінцї 1647 р. переяславському полковникови Кречовському як найшвидше арештувати або й умертвити Хмельницького, про який наказ Кречовський повідомив Хмельницького листовно, і тим остаточно спонукав його до втеки на Запороже. Друга складова часть оповіданя Величка, се очевидно анекдота про оглядини Кудака, яку Величко, як сам запевняє, взяв із оповіданя якогось шляхтича.

Другий слїд впливу „Руської достовірної лїтописи" у Величка, се його натяк на морську побіду Хмельницького над Турками в 1621 р. Коли не вважати той натяк пізнїйшою інтерполяцією в лїтопис Величка, то можна припустити також, що він дійшов до нього через устну передачу. Основувати на оповіданю Величка твердженє про довголїтній побут Хмельницького в Запорожській Січи, про який нїчого не знає анї „Руська достовірна лїтопись", анї жадне з найстарших жерел, нема найменшої підстави. Так само безпідставними треба вважати всї пізнїйші відомости про кількоразовий побут Хмельницького в Варшаві, а особливо в справі його спору з Чаплїньским. Безсумнївним історичним фактом треба вважати одноразовий побут Хмельницького в Варшаві при кінцї 1638 р. по закінченю війни з Острянином і Гунею, в якій він, тодї чигиринський сотник,

певно не брав участи, а тілько був одним із депутатів реєстрових козаків, вибраним спеціяльною комісією в Київі.

Для характеристики пізнійшого козацького літописаня, а особливо Самійла Величка, вважаю не зайвим навести тут у дословнім перекладі признане самого Величка про головне жерело його відомостий про Хмельницького — поденні записи та матеріяли Самійла Зорки, буцім то секретаря Хмельницького від самого першого його побуту в Січи в грудні 1647 р. Ось що читаємо у Величка т. I, ст. 54:

„В той час, коли Хмельницький із Чигирина прибув до Січи, були на Кошу два писарі дуже добрі і в писарських ділах славянською та польською мовою добре вправлені: один старший Степан Брацлавський, а другий молодший Самійло Зорка з Волиня. З них старший лишив ся на Кошу, а молодшого пустили з Січи з Хмельницьким, з яким був також у Криму. І весь дальший час протягом війни козаків з Поляками той Зорка зістаючи писарем і секретарем при Хмельницькім знав дуже добре всї діла та розмови і описував їх докладно і просторо в своїм дневнику. Той дневник був у мойого товариша, Сильвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько, Іван Биховець, був канцеляристом при тогобічних (т. зн. правобічних) чигиринських гетьманах і там переписав був собі той дневник подій Хмельницького. І з нього-ж і я, діставши його від названого його сина, а мойого товариша, дуже скорочено вичерпавши і винотувавши потрібнійші та важнійші военні діла Хмельницького, потрудив ся виложити і висловити їх у отсїй книзї. А що в тім дневнику висше названого Самійла Зорки були дословно переписані (в оріґ. ретелне положени) листовні кореспонденції Хмельницького про тодішні справи та події до посторонніх монархів та володарів, але я їх, хоч і дуже були менї потрібні, лишив без переписаня, раз для короткости оповіданя, а по друге для браку свобідного на се часу, бувши раз-у-раз занятий та обтяжений ненастанними і щоденними писарськими ділами в військовій канцелярії“.

А про те той сам Величко майже на кождім кроці діяльности Хмельницького подає просторі листи та універсали, в яких аж надто виразно пробиває ся стиль і тенденція радше Мазепинщини, як Хмельнищини. Що одначе той сам Величко, хоч без сумніву талановитий белетрист, умів критично глянути на історичне жерело, бачимо з його дописки до перекладу „Kontynuacyi“ Окольского про війну 1638 р. з Гунею й Остряниним,

яку я тут цитував замісь польського оріґіналу. „Увидѣвши и вычитавши, чителнику ласкавый, тотъ Окольского Діаріушъ зъ печатного польского на славянскій языкъ переведеный, увидѣлемъ въ немъ много непотребныхъ, панагиричныхъ речей и несправный переводъ неискусного переводчика. Для чого намѣрилемъ былъ и переводъ тотъ лучше исправити, и панагиричніи викинути речи. Лечъ розсмотрѣвши ся, абимъ тимъ не укривдилъ чителника, ничого не дерзнулемъ въ ономъ перемѣнити, развѣ мало що на мѣсцахъ приличнихъ приложилемъ зъ лѣтописца козацкого“ (С. Величко, op. cit. IV, ст. 290). З того „козацького літописця“, в якім треба бачити жерело окреме від „Руської достовірної літописи“, Величко наводить досить просторе оповідане про прихід Филоненка до козацького табору над Старцем, далї про посольство Хмельницького до короля, про напад козаків із Запорожя на Чорне море 1638 р., про татарський напад на околиці Корсуня та Переяслава в р. 1640, про вступлене на престол у Росії царя Алексія Михайловича в р. 1644, про велику саранчу на Вкраїні в р. 1645, про польський авантурний похід на козацького ватажка Півтора Кожуха в тім же роцї зимою і про смерть Петра Могили в початку марта 1647 р.

Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.

Написав *Іван Джиджора.*

(Далї.)

Переходимо до питання, хто приймав активну участь в українській торговлї. Вивозом волів, як вже зазначено, займали ся передовсїм ті, у кого сей товар водив ся, себто старшинсько-державські круги, одначе і тут в початках XVIII ст. зачинають виділяти ся з тих кругів гуртівники, так сказати спеціялїсти в сїй торговлї, що торгують волами не тільки вигодуваними у власних маєтках, але очевидно займають ся скуплею сього товару на Українї, щоб опісля перепродати його з зиском на европейських ринках. Такими напр. були в ніжинськім полку конотопський сотник Андрій Кандиба, його наступники на тімже сотенім урядї, батько і син Костенецькі[1]), які з сього приводу виробили собі широку репутацію на Українї, так що як ми бачили, виступали перед чужими, як представники тої галузи торговлї. Одначе само собою, що в сїм часї, про який йде мова, такі гуртівники не вспіли захопити цїлої торговлї волами в свої руки. Крім торговлї волами старшина не помітує й иншими родами това-

[1]) Костенецькі (Григорій конотопський сотник 1707—1716, 1716—1727, його син Осип теж сотник, 1727—1750) з приводу тієї торговлї були відомі в народї під прозвищем Вольоватих. Осипови крім згаданих доручень гетьмана Апостола в торговельних дїлах, давало і російське правительство доручення для закуплення волів так для армії, як і для продажі ітд. на значні суми. (Про них див. Лазаревського: Описаніе Старой Малороссіи, II, с. 198—203).

рів в торговлї і тут теж помічаємо певне змаганнє до концентрації в певнім окрузї торговлї в кількох руках при помочи скуповування товарів на місци а потім перепродування їх або приїзжим заграничним купцям або вивоження самим за границю. Притім для сього нерідко уживано сили адмінїстративної власти, на скільки вона була в руках даної одиниці, як військового урядника. І так в 1711—1713 рр. напр. сам гетьман Скоропадський через свойого фактора Самусенка займав ся на широку скалю скуповуваннєм пеньки в стародубськім полку експортуючи її опісля за границю[1]); те саме робила управа маєтностей Меншикова, про що дальше. В 1710-х рр. в Чернїгівщинї особливу діяльність в сім напрямі розвинув відомий полковник Полуботок. Так напр. на його жалував ся згаданий в горі комерсант Цибульский, що коли він (Цибульский) сторгував в Борковських більшу скількість збіжа то Полуботок прикликавши його до себе мав йому заявити, що збіжа не позволить з свойого полку вивозити загра-ницю, одначе коли Цибульский купить в його 100 куф горілки, то може вивозити збіжа скільки схоче[2]). Полуботок тому запеpечив, але сама скарга, як вона була висказана, позволяє допускати можливість таких фактів. Бунчуковий тов. Андрій Гудович скуповує пеньки, напр. у Стародубовського міщанина Галенбовського 150 берковців, щоб опісля перепродати великоруським купцям і т. д.[3]) Очевидно, що найважнійшу і найширшу участь в заграничній торговлї т. є в експорті з України заграницю товарів і спроваджуваню з відтіля инших товарів на Україну приймала частина суспільства, звана купецтвом, і яка дійсно в тім часї зачала виділяти ся в окрему професіональну верству. Се були передовсїм міщане Київа, Стародуба, Чернїгова, Ніжина по части з Полтави, але в дальшій лінїї загалом ся мешканцї так инших городів згаданих північних полків, як також і сіл, що скромно називали себе „гендльовими людьми і крамарями“. Документи доволї ясно розріжняють тут купців і „гендльових людей і крамарів“, при чім належність до першої чи до обох других катеґорій залежала від скількости капіталу, який міг бути вложений в торговлю, а від сього знова були залежні роди товарів і місце їх збуту. І так в кілька разів вже цитованім „реєстрі“ купців чернїгівського полку в 1714 р. можемо вповні ствердити висше сказане: „Я Өеодоръ

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.

[2]) Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросс. актовъ № 300. „Екстрактъ в челобитє стародубовских мѣщанъ...“

[3]) Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросс. актовъ № 45.

Лопата, войтъ чернѣговскій, ходылъ прошлого року з юхтою и воскомъ до Шліонска" — читаємо тут; „мы купцѣ, жителѣ чернѣговскіє, Скоквѣдъ, бурмистръ, Євсѣй Озвѣръ, Трофимъ Матвѣєвичъ, Стефанъ Лопата і т. д. (усего 6 люда) ...ходыли прошлихъ роковъ з юхтою, воскомъ, лоємъ, олѣємъ и щетиною до Шліонска и Ґданска и Кролевца пруского"; „мы купцѣ, жителѣ березинскыє, Семенъ Скурбѣда, Лаврѣнъ Марченко і т. д. (7 люда) ...ходыли прошлих роковъ з юхтою, воскомъ и лоємъ до Шліонска, до Кгданска и до Кролевца пруского..."[1]). Як бачимо, купцями казивають себе ті, що ходять з юхтом, воском, лоєм, щітиною до Шлезка, Ґданська і Королевця. А ось і друга ґрупа: „мы крамарѣ и гендліовніє люде, жителѣ чернѣговскіє, Іванъ Єнковичъ, бурмистръ з синами, Гаврило Канѣтинскій, — крамарѣ Левонъ Речкуцкій, Демянъ Давидовичъ... (11 осіб) ходили прошлихъ роковъ з тютюнами, ганушомъ, вовною и горѣлкою до Слуцка, до Хвойникъ и до иньхъ (!) городовъ державы лядскои..."; „мы гендліовыє люде и крамарѣ, жителѣ березинскыє, Артемъ Михненко, Карпъ Максимовичъ... (усего 17 осіб) ходыли прошлыхъ годовъ з тютюнамы, ганышомъ, вовною, пшономъ і горѣлкою до Кролевца пруского, до Выляя, до Столпцовъ і Пристаны, до Слуцка, а крамарѣ до Хвойныкъ и до Злобина и до иншыхъ державы лядской городовъ..."; „мы гендліовіє люде, жителі менскыє, Карпъ Семеновичъ, Іванъ Соломяныкъ... (6 люда) хожували прошлыхъ роковъ с тютюнамы, рибою и горѣлкою до Быхова, до Могилева и до иныхъ городовъ державы лядскои". Те саме зізнають і „гендльові люде" киселівські, олександровські і т. д.[2]), при чім на 74 усіх купців і крамарів сі останні становлять більш 70%. Значить „гендльові люде і крамарі" вивозили зовсім инші товари, і треба думати, товари набуті власним хозяйством а не скуплені в инших і коли „гендльові люде" часами заходять до Королевця то крамарі обмежують ся на пограничних литовсько-білоруських містах. Врешті треба додати, що крім купців, з торговлї користали й ширші верстви народні, то продаючи свої рільничі продукти на місци так своїм як і заграничним купцям (напр. збіже) то наймаючи себе як хурщики для перевозу закуплених товарів; як ми бачимо в 1716 р. оден з заграничних аґентів найняв лишень в чернїговськім полку 400 підвод для перевозу закупленого ним збіжа і горілки до Слуцка[3]), так само в Стародубщинї наймали

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 3216 „Реєстръ купцовъ..."
[2]) Ibid. [3]) Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросс. актовъ № 300.

ся для перевозу товарів до бішенковецької пристані[1]) горілки, до Брянська і т. д.[2]). Маємо звістки про торговельні зносини українських купців з Голяндією і Францією, але сї звістки поки що на стільки скупі, що крім самого факту таких зносин трудно щось в тій справі сказати[3]).

Досї ми говорили про одну сторону заграничної торговлї, про експорт. Тепер прийдеть ся сказати декілька слів про орґанічно звязану з першою другу сторону — імпорт заграничних товарів на Україну. Кажемо орґанічно звязану через те, що українська торговля мала в тих часах в високій степени характер обміну, який знова був викликаний браком фабричного промислу на Україні а через те і потребою заграничних фабрикатів, які Україна добувала з заграниці се раз, а по друге такий обмін улекшував торговельний оборот не даючи дуже відчувати доволї значного браку монети в торговельнім обороті і усував недогідности з причини ріжних монетарних систем.

І так коли прийдемо до ввозу товарів на Україну, то побачимо, що спис імпортованих товарів потрібних так для домашньої обстанови а передовсім для хозяйських цілий, представляєть ся теж дуже поважно. По словам згадуваного меморіялу шлезських купців. Шлезк торгував з Україною: „шлезськими, голяндськими і анґлійськими сукнами, всякими білими і фарбованими полотнами, всякими шовковими товарами, ріжними ручними виробами домашнього промислу, косами, різаками, серпами, норимберськими ручними виробами, теж ріжного рода шлезськими, саксонськими і берлїнськими вовняними парчами, шлезською кисеєю а нарештї всякого рода стирийськими товарами“[4]). Сей спис в дечім доповнюють а в дечому деталїзують українські купцї в своїх зізнанях; і так привожено ще з Шлезська гарус, ленти, „стамеди“ (рід вовняної ткани), срібну і хрустальну посуду, червоні єфимки, ігли, шила, ножі, всяке корінне[5]). Очевидно анальоґічні товари вивожено з Ґданська, особливо сукна і ріжні люксусові предмети, як напр. дорогу збрую[6]), а також ріжні „медикаменти“. Розумієть ся передовсім важне місце займали між ввоженими на Україну товарами, крім сукон, ріжні або готові вже предмети для хазяйства, як зелїзні вироби коси, серпи і т. д.

---

[1]) Ibid. № 5763. [2]) Х. И. А. Д. М. К. № 1351.

[3]) И. Лучицкій, Къ исторіи торговли въ Малороссіи XVIII в. Кіевск. Стар. 1894, кн. IV, с. 155—8.

[4]) М. Г. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1722, № 6.

[5]) Ibid. [6]) Судіенко, Матеріалы, I, Журналъ. с. 62.

або також матеріял для них, як напр. мідь, про котру через щось незгадано в тих „реєстрах“. Напр. в 1704 р. київський купець Роман Якимович віз з Вроцлава 9 возів кіс, різаків, серпів на суму 15.000 єфимків, в 1705 р. тойже купець віз звідтіля на 20.000 єфим. тих самих товарів[1]).

Що до міди, то вона була потрібна для фабрикації дзвонів (ліярня дзвонів була напр. в Києві і в Глухові)[2]), а ще більше для виробу всякого рода котлів, казанів, „алембиків“ і т. д., на які в тім часї був величезний попит з огляду на горівчаний промисл, що при загальнім куреню горівки в незвичайно інтензивнім темпі розвивав ся. І так в 1715 р. напр. кілька разів вже згадуваний Цибульский продає київським дзвінникам 200 пудів міди по 6 р. за пуд. Полуботок прочувши, що у Цибульского єсть такий товар, продає йому тютюн а потім і 100 куф горілки, кажучи собі виплатити мідю, якої Цибульский заготовив ще 600 пудів для привозу на Україну[3]). Пізнїйше чуємо про якусь скаргу вільковського старости Юрія Сапіги, на Полуботків з приводу забраної ними (мабуть у того таки Цибульского, фактора Сапіги) 1.000 пудів міди[4]).

На жаль цифр, по яких би можна подати менше більше докладно скількість ввозу так поодиноких родів тих товарів як загалом усіх разом — ми поки що не маємо. Дані, якими розпоряджаємо, позволяють лишень догадувати ся про вартість ввозу, яка була доволї значна і мало мусїла уступати цїнности вивозови. І так, крім згаданого висше київського купця Якимовича, знаємо, що напр. в 1710-х рр. українські купцї Іван Карпіка і Василь Лаврук вертаючи з Вроцлава везли з собою товару більш як на 8.000 золотих „доброй монети“, Максим Грудина ніжинський купець, вертаючи з відтїля-ж заставив у острожських жидів лишень частину товару свого на 6000 зол., а київський „знатній“ купець Роман Якимович „з Вроцлавя з товарами на килко сотъ тисячей золотихъ, тамъ покупленними, ворочалъ ся“[5]). Думаємо, що наведені цифри хоч і як вони фраґментаричні, дають доволї ясне понятє про те, на яку

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. по малоросс. эксп. кн. № 7/1734 к. 722—772.

[2]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сената до раздѣл на департ. № 3568.

[3]) Румянцевскій Музей, Архивъ Малоросс. актовъ, № 300. „Екстрактъ в чолобитє стародуб. мѣщанъ“. [4]) Ibid. № 124.

[5]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сената до раздѣл. на департам. № 3568, лл. 183—185. „Вѣденіє кривдъ купцамъ малороссійскимъ“.

широку скалю вів ся українськими купцями торговельний оборот між гетьманщиною а заграницею. Нарешті для вияснення того, як тісно гетьманщина була звязана з західними краями а особливо з Польщею торговельно грошевими інтересами треба підкреслити ще одну характеристичну сторону тієї торговлї, а власне, що вона була в значній мірі заснована на обопільнім кредиті по більшій части довготерміновім, причім до речі сказати, що на скілько се дотичило Польщі, то тут українські купцї були звязані кредитом з тою ґрупою тутешньої людности, яка і мала гроші і сама займала ся торговельними операціями, себто з жидами. І так напр. тойже „знатній купець“ Якимович „єдучи з Украини до Шлїонска позичилъ на дорозѣ в мѣстѣ полскомъ Острозѣ нѣсколко сумми у жидовъ тамошнихъ“, Максим Грудина купець з Ніжина „єдучи з Шлїонска взялъ мало що з сумми у жидовъ Острозских“[1]), витебський воєвода Потій рахує претенсію свого арендаря жида Кадзїньского до чернигівського полковника Полуботка на 40.000 золот.[2]) а крім того жид сей мав претенсію на значну суму до полкового ніжинського осаула[3]). І на відворот київський купець Палладій має довг у острожських жидів, а „мѣщане города литовского Могилева должни на килкадесят тисяч обивателем малороссійским певной и правдивой сумми, именно Миклашевским, полковника стародубовского сынам, Малаху Өоминичу, Симону Маслаку... и протчіимъ“ і т. д.[4])

Очевидно, що торговля з заграницею серед таких умов і устроєна на таких основах, як обмін і кредит вимагала доброї орґанїзації а особливо опіки, і то опіки, якої не могла дати орґанїзація самих безпосередно заінтересованих т. є купецтва а більше засібної в ріжні способи інституції в данім випадку держави. Се було особливо потрібне в сих часах, коли наслїдком деяких причин для української торговлї зачав витворювати ся цілий ряд перешкод, які грозили сю торговлю звести нї нащо. Як сказано головною дорогою для української торговлї з західними краями була Польща. Ся держава, як відомо нїколи не відзначала ся особливою орґанїзацією т. зв. „публичного безпеченства“, а тепер по довгім періоді північної війни і викликаних нею таких же внутрішних партийних межиусобиць, конфеде-

---

[1]) А. М. Ю. Дѣла прав. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183—185. „Вѣденіе кривдъ купцамъ“.

[2]) Румянцевскій Музей, Архивъ малоросс. Актовъ № 300 і 164.

[3]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183—185. [4]) Ibid.

рацій, боротьби сторонництв за кандидатів до польського престола і т. д., появило ся богато неспокійних елементів навіть серед шляхти, якої шумовини пускали ся просто на розбої і грабіжі, а предметом таких нападів були очевидно передовсім купці, при яких можна було поживити ся. Ще більш доводило ся терпіти торговлї від систематичних шикан, на які було постійно наражене купецтво від арендаторів цлових комор, які майже виключно держали всюди жиди. Пошкодсваним купцям надзвичайно трудно було добити ся на леґальній судовій дорозї справедливости а ще труднїйше хочби і присудженого відшкодованя з причини слабости або і браку екзекуційних властей в Польщі. Українські уряди в часї гетьманования Скоропадського і правлїння Малороссийської колеґії були завалені скаргами українських купців з приводу втрат і перешкод торговлї в Польщі. Навіть доволї добре, як ми бачили, зорґанізована що до опіки торговля волами не все була забезпечена, з тої причини, що покликані для її охорони орґани не все відповідали свойому завданню. Притім не обходило ся без таких куріозів, як те, що часами власне занадто дбайливий конвій був причиною грабіжей українських товарів з боку... самих скарбових польських властей. Для прикладу сказаного, наведемо кілька таких скарг, що дають доволї повну картину тих митарств, на які було наражене українське купецтво в Польщі. І так в „1711 году панъ Пребендовскій, подскарбій коронній, полковника миргородского, обивателей опошнянскихъ и лубенских осмъ сотъ и килкадесятъ воловъ, яких тогда гнано до Gданска велѣлъ забрати даючи тую причину, будто многіе малороссійскіе купци прежде прошедшими годами удавали ся в протекцію пана Любомирского, подкоморого коронного, гонили воловъ за конвоемъ егож пана Любомирского и належной до скарбу коронного не платили квоти. В якомъ заборѣ самому ...е.-і.-в. на тот часъ в Ризѣ били чоломъ шкодуючіи купци. И хочай... писано о возвращеніи тихъ воловъ или награжденіи за оніе до помянутого пана подскарбіего коронного, тилкож по тому жадной доселѣ (до 1729 р.) не учинено сатисфакціи“[1]). „Прошлого 1719 году возвращаючись (!) з Вроцлавя розних купцовъ здешнихъ украинских конвоевали надворніи пана Пребендовского, подскарбія коронного, жолнѣре,

[1]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сената до раздѣл. на департ. № 3568, л. 183. Див теж лист Ґоловкіна до Скоропадського в сїй справі з 7/12 1711 р. (М. Судіенко. Матеріалы для отечественной исторіи, т. II. Кіевъ 1855, с. 202—203).

которіє не тилко жадной имъ купцамъ от вимислних здирствъ не чинили оборони але єще и сами оних обтяжали; надто з тих же жолнѣровъ окказіи под Соколовкою, маєтностю пана Ревуцкого, рейтарей (?) напавши на помянутих купцовъ и єдного з них, конотопского жителя Клима Лесенка, на смерть з фузіи застрелили. Панъ гетманъ Скоропадскій черезъ листи о справедливость у пана подскарбіого коронного упоминалъ ся и до князя Григорія Өедоровича Долгорукова писалъ, но сатисфакція не учинена доселѣ"[1]). Як бачимо в однім випадку каже грабити купців представник польського правительства можливо справді за те, що „протектор" купців не допустив платити мито до скарбу воліючи собі забрати ті гроші, хоч не виключено й те, що підскарбій скористав з якого небудь претексту, щоб таким радикальним способом відбити в купців охоту вдавати ся замісь його до инших в протекцію. Як би там не було, досить що така страта могла купців зруйнувати а спосіб екзекуції незаплаченого мита, ужитий членом правительства, давав дуже поганий приклад для других витворюючи тим способом небезпечний для купців прецедент. За те в пругім випадку справа як раз мала ся навпаки: протекція підскарбія була приводом до грабіжі купців иншому невдоволеному панови, при чім інцідент закінчив ся далеко траґічнійше. Грабив підскарбій офіціяльно, грабила і розбійнича шляхта вже на власну руку. „1718 году Өедора Іосифовича и Никифора Ігнатовича, жителей и купцовъ лохвицких, поворочаючихъ ся з острожского ярмарку нѣкоторіє шляхта между Острогомъ и Заславямъ разбойнически нападши двохъ чоловѣковъ з онихъ на смерть забили, грошей полпяти тисячей золотихъ доброй монети взяли, конѣ и многіє дробніє рѣчи в возахъ побрали. Которих разбойниковъ на завтрешній день заразъ со всѣмъ поймалъ шляхтичъ Яловѣцкій, староста гуляницкій и самихъ ихъ одпустивши тилко гроши у купцовъ розбоємъ взятіє, також конѣ и вещи у себе удержалъ. А когда тієж купци до єго прибыли и упоминали ся о разбойниковъ и о всѣ свои рѣчи, онъ Яловѣцкій нѣчимъ ихъ збувъ. О чомъ заносили они купци лохвицкіє до мене (гетьмана) апелляцію, по которой писалъ я до воєводи руского пана Яблоновского и до пана Любомирского старости сандомѣрского, до князя ...Долгорукова, полномощного посла у королевского величества тогда бывшого и до пана Пребендовского подскарбія коронного черезъ тих же куп-

[1]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 184.

цовъ. Лечъ ихъ недопустивши нѣкоторий Нагорецкій, староста котелнѣцкій, до Варшави тіе мои писма у нихъ поодбиравъ. З которимъ любо ониж... на трибуналѣ в Лублинѣ (!) правовали ся и на сейми в Варшавѣ заносили апелляцію, однакъ нѣ з Яловѣцкого гроши ихъ купецкіе у разбойниковъ поодбиравшого нѣ з Нагорецкого не тилко належитой справедливости не учинено, лечъ еще в проездахъ особливе двѣ тисячи двѣстѣ сѣмдесят золотих своихъ они купци утратили"[1]). Та на тім не скінчила ся справа для нещасливих купців; пiймані вже розбійники продовжали бути для них причиною втрат, а для шляхтичів жерелом доходів. Бо ось „другій шляхтичъ Карчевскій в Берестечку тихъ же разбойниковъ поймавши држалъ черезъ нѣсколко часу в вязеню, а когда они купци лохвицкіе туди прибыли и своихъ опознали шкодцовъ, теди онъ Карчевскій заарештовавши ихъ (купців) поти не випустилъ з Берестечка, поки они купци не дали писменной на себе ассекураціи, же ему Карчевскому будто на кормъ тих разбойниковъ виложенніе триста вусѣмъдесят золотих возвратит(и) должни. По якой ассекураціи насиліемъ у ихъ купцовъ взятой онъ же Карчевскій заарештовалъ Өедора Остаповича купца лохвицкого зо всѣмъ товаромъ и держалъ чрез цѣлій тиждень тамже в Берестечку, покамист(ь) тих триста осмъдесятъ золотихъ ему не виплатилъ. А чрез удержанне шкодует тот же купецъ Остаповичъ на золотих тисячу"[1]). Сей останнїй випадок справдї характеристичний для тодїшних відносин в Польщі. Побіч такого радикального способу обдирання купців були у шляхти и инші далеко „тонші". Ось напр. „Марко Тарасович, житель и купецъ нѣжинскій поворочаючись з Бихова на дорозѣ под Гомлемъ в селѣ от тамошней шляхти понеслъ немалую шкоду в томъ, же они назвавши ся писарами коморними будто за промиту (!), где пред тим цла не брано, взяли у него до тисячи золотих, о чомъ онъ на сеймиках и на рочках в Рогачевѣ на тих обидящих ускаржалъ ся и не мало понеслъ утрати, лечъ там жадной не давши управи нѣ з чим его назад отправлено". Загалом шукання юстіції мабуть найдорожше обходило ся купцям, особливо на скільки в гру входили жиди, що стояли в тїснім порозумінню з місцевою польською адмінїстрацією. Для прикладу наведемо хочби такі випадки, як і попередні, стверджені

---

[1]) А. М. Ю. Дѣла прав. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 184. Се очивидно ті самі купцї, за якими вставляеть ся у гетьмана лубенський полковник Андрій Маркович в 1718 р, коли їх пограблено, при чім подає число убитих людей на 3. — Х. И. А. Д. М. К. № 25895.

офіціяльно з боку гетьманського правлїння. „В прошлихъ годѣхъ — пише гетьман дальше в згаданім „Вѣденію кривд“ — Романъ Якимовичъ, знатній купець кієвскій, єдучи з Украини до Шлїонска позичилъ на дорозѣ в мѣстѣ полскомъ Острозѣ нѣсколко суммы у жидовъ тамошнихъ“. Отже коли вертав назад з накупленими на кілька сот тисяч зол. товарами, „тіє жиди єго со всѣмъ в Острозѣ заарештовали, и хочай онъ давалъ по собѣ поруку, же должную сумму з провизією вскорѣ имъ з дому грошми уплатит спродавши тіє в Малороссіи товари, лечъ єго не випущено з под арешту. Под которимъ онъ же чрез килка лѣтъ найдуючис(ь) челядь, коней и себе мусѣлъ содержовати, а на остатокъ тамже одстрадавъ и житія. Жиди зась кредитори за помянутую должную себѣ сумму причинивши еще в двоє или в троє інтересу всѣ на килка сотъ тисячей товари єго Якимовичеви, на которіє онъ у братовъ своихъ и у другихъ великороссійскихъ и малороссійскихъ (купцовъ) значніє суммы бралъ и многимъ зоставалъ ся долженъ, безправне между собою попаjовали“. Жидам очевидно розходило ся головно про те, щоб замісь „нѣсколко суммы грошей“ дістати в свої руки товари, за які можна було виручити далеко більше, і в тім прийшла їм в поміч місцева адміністрація заарештувавши купця і держачи його літами в тюрмі. Явне потурання польської адміністрації жидам в їх „промислах“ на українських купцях, як не мож краще, показуєть і в сім випадку. „Максимъ Грудина, житель и купець нѣжинскій, єдучи з Шлїонска взялъ мало що суммы у жидовъ Острозских и товаровъ своихъ на шест(ь) тисячей золотих нѣбы в заклад у них положилъ. Потом когда по тіє свои товари з Украини уже поехалъ и подлугъ уговору юхти, єще тогда незаповѣдной[1]), имъ кредиторамъ своимъ за долгъ у нихъ затягненній припровадилъ, они начавши єго до суду перед губернатора острожского потягати, поти з нимъ правовалы ся, поки всѣ помянутіє в закладъ данніє товари за свою малую позиченную сумму за рененніє тамже в Острозѣ на судѣ утрати себѣ отстояли. Чрезъ що оній Грудина вовся раззорилъ ся“. Наскільки трудно було українським купцям сплатити свої довги затягнені в жидів в Польщі, на стільки ще труднійше було

[1]) Т. є до 1714 р.

[2]) Всї наведені випадки виписані в поданім гетьманом Апостолом в колеґію заграничних справ в 1729 р. 29. червня при окремім донесенню „Вѣденію кривдъ купцамъ малороссійским“. А. М. Ю. Дѣла прав. Сен. до разд. на департ. № 3568, л. 183—185.

відібрати від них позичені свої гроші. „Андрій Безручко, житель нѣжинскій, будучи Палладія жителя и купца кіевского факторомъ поехалъ до Острога у жидовъ тамошнихъ по их рукоданних облѣѕахъ доправляти грошей, котрихъ они неуистивши еще похваляли ся на него. И когда онъ же з Острога виехалъ, тіе жиди наняли райтар чоловѣка скилка и послали за нимъ, и в недалеком разстояніи от Острога в селѣ помянутіе райтари его Безручка взявши за учененную будто имъ нѣякую шкоду до ѕубернатора острожского на суд попровадили“. Попровадили але очевидно не довели, бо „Безручка в килька дней уже люде в лѣсѣ неживого до дерева привязанного знайшли, якому и ротъ былъ паперами напханъ“. Остаточно дотепер наведені випадки належали можна сказати до катеґорії незвичайних, хоч і як вони часто лучали ся і кінчили ся для дотичних купців чи купецьких компаній по більшій части руїною. Та для купецтва загалом далеко гірші були надужитя арендаторів цлових комор, які самовільно після вподоби накладали на купців мита, що з кінцем 1710-х і початком 1720-х рр. увійшли в систему стали правдивою язвою купецтва і на стільки підрізували торговлю, що на се постійно жалували ся і українські власти. Як сказано на се найбільше скаржили ся купці гетьманам. „Многократне — пише Апостол российському правительству в 1729 р. — было от всѣхъ малороссійскихъ купцовъ доношеніе о многих от полских и литовскихъ обывателей различно над ними доказуемих убитках, особливе вимаганіем всюди новоуставленних митъ приватнихъ и протчіихъ вимислних здирствъ; и о томъ всемъ просилъ... покойній антецессоръ мой гетманъ Скоропадскій в государственной коллегіи іностранныхъ дѣлъ рѣшенія и указу Є. і. в.“[1]). „Оны жиди — ще раніш пише тойже гетьман — во всей Полщи от старшин и владѣлцовъ тамошних имѣют в закупах мита и комори, где у купечества з товаровъ берут ся пошлины; когда купци малороссійскіе ходят в Шлѣонскъ и в Кгданскъ через Полщу брали у них лишніе вратки и задержуют бывало их Малороссіянъ на митах не без трудности и не без шкоди“[2]). Що так дійсно було се мусїло признати офіціяльно само польське правительство обіцюючи на інтервенцію австрійського посла при заключуваню з ним в 1727 р. трактату в справі української торговлї приняти проти сього міри.

---

[1]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до разд. на департам. № 3568, л. 182. [2]) Ibid. л. 28.

Нарешті, щоб по змозї вичерпати ті типічні перепони, які гальмували правильний хід української заграничної торговлї через Польщу, скажемо ще про одну, яка на рівнї зі здирствами на цлових коморах найбільш давала себе в знаки впроваджуючи в торговельні відносини почутє непевности, замішаннє, а опісля відбиваючи ся численними процесами в внутрішнім житю гетьманщини. Тією перепоною був погубний з погляду торговельного обороту звичай пошукування шкід, вирівнювання претенсій, яким би способом вони не повстали, грабленнєм в границях своєї держави першого стрічного купця. Мав напр. хто небудь з польської шляхти а головно опять таки жидів які небудь не вирівнані рахунки з ким небудь на Українї, або вважав себе, по формально переведенім процесї перед судом з приводу якихсь спорів, недостаточно заспокоєним, так тодї арештував першого лїпшого українського купця забирав йому чи то товари чи хочби гроші, і продержавши нерідко довший час під арештом самого купця, відсилав його пошукувати свою шкоду перед судом свого краю на своїм земляку „заводци, которій єсть причиною той справи“ — як звичайно говорить ся в документах з приводу таких процесів. Наслїдком самоволї в Польщі, де кожний був сам собі судя особливо проти безборонних чужоземців, сей sit venia verbo прінціп так широко ввійшов в практику, що доведені до крайности Українцї і собі стали його уживати в часах Скоропадського, заховуючи одначе при тім деякі правні формальности, а власне випрошуючи від гетьмана унїверсал з позволеннєм на заарештованє чужих купців. Так кінець кінцем звичай обопільного граблення піднесено, можна сказати, урядово до ролї реґулятора міжнародних відносин. На часте уживаннє сього способу вказують численні документи — результати процесів з сього приводу, при чім, до речі сказати, згадані процеси розростали ся звичайно до монструальних розмірів і тягнули ся нераз не лїтами а десятками лїт; се очевидно через те, що в таких справах було замішаних одночасно по кілька сторін (той хто пограбив, пограблений, гіпотетичний повід до грабленя іт.д.) з ріжнородними інтересами, причім з огляду на чужоземців надзвичайно було трудно установити по чиїм боцї вина і мати певність, що заграничга сторона піддасть ся присудови. Про деякі, голосні в своїм часї, того рода процеси буде мова дальше, тут же наведемо кілька випадків такого роблення собі справедливости при помочи грабіжі. „У Івана Карпенка и Василя Лаврука — читаємо в „Вѣденію кривдъ“ — єдучих з Вроцлавя в Рубе-

шовѣ (!) з позволеня старости тамошнего пана Потоцкого, стражника литовского, арендаръ пана Поцея, воєводи витепского, Кадзѣнскій забралъ товару на осмъ тисячей золотих доброй монети безъ жадной причини уформовавши тилко яковуюс(ь) претенсію без фундаменту до асаула полкового нѣжинского. Якого забору они купци при листах моихъ (гетьмана) доходячи не тилко тих своих товаровъ не поискали, але єще в проєздах на двѣстѣ и килькадесят рублей стратили; а особливе за тимъ же заборомъ на нарочних до Варшави и до Литви посланцовъ не мало пошло кошту, а нѣчого не могли справити...“ „У Іова Івановича и Михайла Дейнеки, жителей и купцовъ стародубовских, панъ Поцей воєвода витепскій, сто чтири червоних золотих, триста и двадцят талярей битих, килкадесят рублей копѣйками, коней чтири и иншіє рѣчи забралъ по нѣякойсь до бывшого полковника чернѣговского Полуботка змишленной претенсіи, о чом до суду нашого жадной не чинилъ апелляціи. Якіє забори жеби купцамъ нѣжинскимъ от жида Кадзѣньского а стародубовскимъ от пана воєводи витепского повернулись, былъ от королевского величества листовній до єго, воєводи, указъ по гетманскимъ до князя ...Долгорукова одозвў исправленній, но онъ воєвода и потому листу ничого не учинилъ а купци черезъ тоє в крайнеє приходят раззореніє. Знову тих же Іова и Михайла, купцовъ стародубовских, в мѣстѣ Борисовѣ жидъ тамошній заарештовавши держалъ в желѣзах и коней двоє взялъ за долгъ будто другого обивателя стародубовского“ [1]). В 1719 р. Скоропадський писав, що „уже

---

[1]) А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. до раздѣл. па департ. № 3568, л. 184. Документ про процес, який повстав з приводу пограблення Івановича і Дейнеки ми вже кілька разів цитували, бо в йому крім предмету самого спору, подано богато інтересних звісток для торговлї між гетьманщиною а литовсько-білоруськими землями так дотично товарів, що були в тім торговельнім обороті, як що до самої, сказатиб, технїки торговлї. Коротко справа мала ся так. Потїй, котрого староста Неклюд пограбив стародубських купцїв, подав в листї до Скоропадського (Румянцевскій Музей, Арх. малоросс. актовъ, № 164) причиною грабіжі те, що шляхтич Цибульский (аґент Юрія Сапіги) набрав в спілцї з чернїгівським полковником Полуботком у арендара Потїя жида Кадзїньского на 40000 зол. товарів і недав за них анї грошей анї обіцяних товарів (збіжа). Не можучи нїчого вдіяти з Цибульским очевидно через те, що сей не представляв сам собою жадної фінансової сили, Потїй чи радше його жид, направив свої претенсії до Полуботка, який буцїм то в спілцї з Цибульским і держав його „під своєю протекцією“, отже пограбив стародубських купцїв, котрим заявив, що грабить їх за П-ка, „щоби по їх чолобитю справу скорше полагоджено“. Купцї подали скаргу гетьманови, про-

килка лѣтъ дѣетъ ся, якъ зосталъ (ніжинський купець Максим Тимофієвич) отъ жидовъ дубновскихъ и острозскихъ изъ всеей своей худоби ограбленъ", очевидно за якусь „змишленную претенсію"[1]), в 1716 р. скаржать ся гетьманови прилучане Михайло з товаришами, що їх пограбив жид Мисан в каменській волости пана Білозора в Польщі, куди вони їздили як хурщики з закупленим на Україні тимже жидом тютюном — забравши в них ріжної „худоби" більш як на 500 зол.[2])

Як вже сказано пошкодовані українські купці чи лишень хочби хурщики доведені тими грабіжами до крайности, як зна-

сячи, щоб гетьман наказав Полуботкови нагородити їх, бо їх пограбовано „за його причиною". Заки справа прийшла перед суд, до гетьмана прибув з рекомендацийним листом від росийського посла в Варшаві Долгорукова инший шляхтич, витебський підстолій Лукаржевский, з претенсіями теж до Цибульского, а власне кажучи до Полуботка буцїмто спільника Цуб. Гетьман нарядив суд в тій справі, на якому Полуботок доказав свою непричастність в операціях Цибульского з Кадзїньским і Лукаржевским. Та тут в свою чергу сам Цибульский подав скаргу на Полуботка о відшкодованнє більш як 2000 зол., які стратив через те, що Полуботок перешкодив йому в торговельних операціях, недозволив вивезти за границю закупленого збіжа, недоставив закуплених волів а нарешті заарештував його фактора лоївського жида Нухима. (Арештовано його справді на інтервенцію черніговського епископа Стаховського, як підозрілого крадїжи дукатів з образа дегтярівської Пречистої. Х. И. А. Д. М. К. № 9821). Суд виправдав Полуботка і звільнив його від усяких претенсій, та се не мало жадних реальних наслїдків. Купцї, яким Потій не звернув пограбленого, доходили дальше своєї шкоди на Полуботку перед Малоросийського Колеґією, якій се була на руку ковінька, хоч остаточно ніякої вини Полуботка не могла в сїй справі установити, а по смерти Полуботка на його синах, і на жаданнє купців в 1729 р. була заряджена ревізія цїлого процесу, для чого виготовлено і згаданий „екстракт", з котрого ми по більшій части беремо отсї звістки. (Румянцевский Музей, Архивъ малоросс. актовъ, № 300). Одначе паралельно з сим окремо вів процес з синами Полуботка Цибульский з Сапігою, який удавав ся в сїй справі аж до росийського правительства, що наказало в 1731 р. гетьманови і Шаховскому розглянути се діло (див. лист Шах-го до Апостола з 6/5 1731 р. Румянц. Муз. Арх. мал. акт. № 124). Одначе й тодї справи не покінчено, бо в 1737 р. бачимо Цибульского в Петербурзї, де він робить заходи проти Полуботків переписуючи ся з своїми знайомими на Україні. З приводу тої кореспонденції мало не вийшло „секретне діло", бо тодїшний правитель України кн. Борятинский перехопивши один з таких листів до Олександра Левицького побачив в йому, деякі на його погляд „скрытые" місця і доніс про се сенатови. Сенат одначе показав ся розумнійший від Борятинского (М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. по малоросс. жен. кн. № 66/1793, л. 455—460). [1]) Х. И. А. Д. М. К. № 17148. [2]) Ibid. № 3671.

ведених випадків можна бачити, не можучи иншою дорогою повернути своїх втрат зачали й собі хапати ся того способу одначе лишень за дозволом властей. Інтересно при тім не стілько те, що такі дозволи, хоч мабуть лишень за гетьманства Скоропадського, видавали ся, але що видавали ся вони за попереднім порозумінєм з польськими панами, так чи инакше заінтересованими в такій справі. А ті згоду свою давали длятого, що просто їм нехотіло ся клопотати собі голови такими справами і даючи свою згоду на арештоване товарів в польських купців вони позбували ся клопоту нічим притім не звязуючи себе. Так напр. згадані вже прилучане пограблені жидом Мисаном просять Скоропадського, щоби вони „невинніє будучи, яко и по урядовому писанню лубенскому а найпаче по висоцеповажному вельможности вашей панскому указу по милости вашой могли мизериею своею обрѣсти поважное писаніе до всяких началовъ, ижби где ли кольвекъ могли винайти людей тамобочних ис тоей держави, по указу велможности вашой панской незапрещене било заарештовати и заграбити, аби ми убогіе худоби своей незбули“. На се була резолюція: „написати унѣверсалъ“[1]). Такогож універсалу просив у гетьмана і ніжинський купець Тимофієвич і універсал був йому даний. Для характеристики наводимо його в цілости: „Всей обще старшинѣ и чернѣ войскового и посполитого чина под рейментомъ нашимъ в городахъ и селахъ обрѣтаючимъ ся, особливе высланнимъ по ярмаркахъ будучимъ и каждому, кому кольвекъ о томъ вѣдати будетъ надлежало, симъ нашимъ ознаймуемъ унѣверсаломъ, ижъ Максимъ Тимофѣевичъ, купчинъ нѣжинскій, уже килька лѣтъ дѣетъ ся, якъ зосталъ отъ жидовъ дубновскихъ и острозскихъ изъ всеей своей худоби ограбленъ. И любо писалисмо по занесенной его жалобы (!) до ихъ милостей пановъ коронного Синявского и Любомирского старости сандомирского, жебы ему была з помянутихъ жидовъ учинена справедливость, однакъ панъ Синявский одказалъ, что не его подданства тие суть жиди, а панъ Любомирский отвѣтовалъ, иж бы оних за указомъ нашимъ рейментарскимъ велѣли на Украинѣ заарештовати, о чомъ и листъ од его, пана Любомирского, до насъ писаний получилисмо перед симъ. Чего ради превеченний Максимъ Тимофѣевичъ будучи на всей худоби своей от жидовъ дубновских и острозских крайне разоренний просилъ нашого таковогo унѣверсалу, за котории бы, где кольвекъ ихъ моглъ вынайти, вза-

[1]) Ibid.

ємнимъ способом и изграбити. Теди пилно чрезъ оний приказуємъ, абы вшелякая старшина рейменту нашего городовая и сѣлская, а особливе высланніи по ярмаркахъ будучи, єму Тимофѣєвичу в заграбленю выш реченнихъ жидовъ дубновскихъ и острозских чинили помощъ"[1]). До сього гетьманського наказу старшині Андрій Гудович, „началнѣйшій управитель и комендантъ Александрополя и Почепа" (маєтностей Меншикова, у якого Тимофієвич, він же Грудина, якимсь способом опинив ся в підданстві) — додав від себе просьбу до старшини в тій справі допускаючи при тім доволі прозору погрозу, що наколиб хто з старшини по вказівкам Тимофієвича не дав відповідної помочі і не заарештував жидів, „то неоставит єго свѣтлость (Меншиков) претендоват(и) на началствующомъ того города"[2]). Крім сеї обставини що таке арештованнє чужих купців на Україні відбувало ся, так сказати, леґально (за дозволом власти) ми бачимо тут ще одну характеристичну рису: дозвіл дасть ся на „заграбленнє" не першого стрічного купця „з того боку", а лишень самих винуватців і то за попереднім дозволом, без якого місцева адміністрація не тільки не далаб жадної помочі пошкодованому, але просто не допустилаб до такого арештовання і „граблення". Тимчасом, коли польські шляхтичі арештували українських купців з причини мнимих чи хочби і дійсних фактів з сфери чисто внутрішних українських справ, які не стояли в жаднім звязку з торговлею[3]), то українські власти дуже рідко хапали ся таких

[1]) Ibid. № 17148. [2]) Ibid.

[3]) Напр. в 1724 р. річицький мечник Ян Мусіц пограбував ніжинського купця Ониська Хильченка ось з якого приводу: Кілька літ перед тим в Новомлинській сотні (ніж. полку) жили на хуторі через довший час у Карпа Лазченка на заробітках „наволочниє литвяки" піддані (de facto втікачі) Мусіца. Литвячка по смерти свого чоловіка почала жити з його братом і результатом того у неї була дитина. Сотенна старшина в особі сотника Шишкевича і городового отамана вважаючи, що такого неморального вчинку не можна пустити безкарно на загальне згіршеннє, покарала литвяків тим, що забрала у них коняку. Пошкодований по сій причині Хильченко звернув ся до ґенеральної канцелярії з просьбою, щоб канцелярія присудила йому відшкодованнє... на новомлинській старшині. І канцелярія відповідно до загально принятого поступованя в таких випадках дійсно наказала жінці Шишкевича (сотник вже був тоді небіжчик) повернути Хильченкови шкоду, яку він поніс через пограбленнє його Мусіцом. Х. И. А. Д. М. К. № 7857. Тутже куріозний лист Мусіца до ніжинського полковника Толстого в сій справі, в якому автор його ґрунтовною арґументацією оспорює погляд сотенної старшини, що дитина прижита братом чоловіка литвячки.

способів і дуже обережно їх стосували; напр. за часів Апостола ми незнаємо анї одного випадку заграблення польського купця в навпаки він стверджує виразно, що невважаючи на граблення українських купців в Польщі „и любо оттоль пріездят купеческіе люде з товарами, однакъ оних не кажемъ забирати“[1]). Коли приглянемо ся близше сьому явищу, то побачимо що з боку українських властий така поміркованість в сій справі була свого рода системою в відношенню до Польщі, що, розуміеть ся мало свої причини.

II.

Судячи a priori можнаб прийти до висновку, що Україна ввійшовши „під високу руку“ Москви в торговельних зносинах з заграницею могла тільки виграти, особливо тепер, коли Росія по погромі Карла XII зайняла сильне становище і з инших відомих причин зискала особливий вплив в Польщи. Україна повинна була виграти, коли не в напрямі розширеня торговельних ринків, бо Росія по характеру свого економічного хозяйства по продуктам менш більш однаковими з українськими, такого ринку собою не представляла, — то, як кажемо, повинна була виграти в закріпленню за собою добутих вже деінде ринків збуту своїх продуктів і розширення на них своєї економічної позиції. Першоюж умовою для сього було забезпечене правильного ходу торговлї через належну опіку над нею, яку могла і обовязана була їй дати сильна держава, що в її склад входила гетьманщина. Тимчасом з дотепер сказаного ми бачимо щось як раз противне: Росія сильна, має значінне в Польщі, де царь виступає навіть в ролї „високого медіатора“ (1717 р.) між королем і його підданими звязаними в конфедерації, а українські купці вповнї безборонні супроти першого лїпшого шляхтича, чи навіть його арендаря жида; скарги купців полишають ся без відповіди а втрати без відшкодовання. Українські купці звертають ся з своїми скаргами до гетьманів а часами і безпосередно до російського правительства; гетьмани позбавлені всякої сили, тудиж передають сї скарги з своїми представленнями — і якіж результати? „Минулого 1720 р. — пише Апостол до правительства в 1729 р. — его імператорському величеству в. і. в—а любезнїйшому государю дїдови мій попередник покійний гетьман Скоропадський доносив в колеґію заграничних справ про кривди українських купців наслїдком безправних захватів товарів, про убийства де-

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правиг. Сен. до разд. на департам. № 3568, л. 185. „Вѣденіе кривдъ“.

яких (купців) вчинені польськими і литовськими панами і їх арендарями жидами. При томуж подано в згадану колеґію заграничних справ короткий спис тих кривд, для передачі його пробуваючому в тім часї в Петербурзї уповноважненому королївського величества і Річи посполитої послови пану Хоментовскому мазовецькому воєводї, з тим поясненнєм, що хоч він, мій попередник гетьман Скоропадський, богато разів звертав ся листами своїми до князя... Долгорукова, котрий перед тим був послом при дворі королївського величества польського, і до деяких польських і литовських панів, аби покривдженим безправними захватами і иншими прикростями купцям зроблено, з кого доведеть ся, сатисфакцію, одначе ті його відклики а з ними особливо пильні заходи (тщателноє дѣйствіє) князя... Долгорукова не мали у панів Поляків ніякого успіху, і зруйнованим українським купцям так і не вчинено ніякої справедливости. На сей його (Скоропадського) лист Петро Толстой бувший тодїшний дїйсний тайний совітник, 1720 року 6 червня відповів Скоропадському, що панове державні міністри на конференції із згаданим послом... паном Хоментовским робили йому представлення про кривди українських купців і на письмі подали з жаданнєм (договоромъ), щоб з обох сторін установити комісарів в трьох місцях, коло Київа, коло Смоленська і коло Риги; і ті комісари мали бути прислані по соймі, що відбував ся в тім роцї в вереснї. З огляду на се наказав Скоропадський по всїх українських полках зладити докладні справоздання про ті кривди, одначе таких комісарів не було і до сього часу. А в минулому 1721 р. коли гетьман Скоропадський знов нарочно писав про ті кривди до кн. Долгорукова, також до пана Пребендовского і до витебського воєводи Потїя, то в часї неприсутности кн. Долгорукова, котрого гетьманський післанець уже не застав в Варшаві, тодї за справою секретаря Ґолембйовского видано було від королївського величества накази за підписом королївської руки до згаданого витебського воєводи і до других, що починили грабіжі купцям, щоб або звернули пограблене або за те винагородили, одначе і після тих королївських листів нїчого не зроблено. А на нераз посиланих в сїй справі післанців Скоропадського, крім купецьких шкід, не мало потрачено кошту. Крім того богато разів усї українські купцї доносили про шкоди, які ріжними способами поносять від польських і литовських обивателїв, а особливо вимаганнєм всюди новоуставлених приватних мит і инших видуманих здирств; і про все те покійний мій попередник геть-

ман Скоропадський просив в державній колеґії заграничних справ рішення і указу Є. і. в. А що гетьман Скоропадський скоро після того помер в тімже 1722 р. через те на ті його просьби ніякої резолюції не прислано, а Українці так і до сего часу не одержали ніякого відшкодовання за згадані кривди і грабіжі з боку Поляків"[1]). Виходить, що про купців дійсно щиро турбували ся лишень українські власти, які робили в тій справі що могли т. є писали до дотичних польських панів, вдавали ся до короля, старали ся ріжними дарунками зєднати російських резидентів в Польщі[2]), щоби настроїти їх прихильно для інтервенції в справі українських торговельних інтересів. Тимчасом по результатах бачимо, що російське правительство супроти тих скарг заховувало ся більш ніж двозначно, бо коли гетьман Скоропадський бодай добив ся королівського наказу — характеристичне, що як раз тоді, коли не було російського посла в Варшаві — повернути шкоди (що зрештою в тодішній Польщі не мало і не могло мати позитивних наслідків) то заходи російських мінїстрів анї в однім випадку не могли похвалити ся навіть такими успіхами. Се очевидно через те, що властне кажучи ніяких заходів не було; комплементу Апостола про „тщательное дѣйствіе" Долгорукова не можна брати за добру монету, бо коли взяти під увагу чим при Петрі II були Долгорукі, то легко зрезуміти, що гетьман не міг инакше написати. Правда, російські мінїстри, ut aliquid fecisse videatur, писали, або вдавали, що пишуть, про насильства над українськими купцями до відповідних чинників в Польщі, принаймні сповіщали про се гетьмана в приватних листах у відповідь на його „докуки". Так напр. Ґоловкін в листї до Скородського з 7/12 1711 р. говорить, що в справі заграблення 900 волів у опошнянського купця Семена Бугленка (і миргородського полковника Апостола) підскарбієм писав про се Пребендовскому[3]), 21/4 1721 р. обіцює знова, що „о обидахъ малороссійскимъ купцамъ въ Польшѣ учиненныхъ господину Хаментовскому... будетъ говорено и требовано въ томъ сатисфакціи"[4]), про се як ми бачили з донесення Апостола, писав Скоропадському і Толстой, та зрештою на тім і кінчило ся, хоч на відворот за покривджених Поляків на Україні чи погранечу доволї енерґічно виступали ся наказуючи гетьманови їх полагодити користно для пошкодованих[5]).

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сената до разд. на департ. № 3568, л. 182. [2]) М. Судієнко, Матеріалы для отеч. ист. II, с. 405—406.
[3]) Ibid. с. 202—203. [4]) Ibid. с. 269.
[5]) Румянцевскій Музей, Архивъ малоросс. акт. № 300; М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сената по малоросс. экспед. кн. № 53/1790, лл.

Безперечно, що таке чутке відношеннє российського правительства до шкід, які поносили польські купці на Україні і навпаки доволї байдуже до таких же кривд українським купцям від польської шляхти дасть ся по части пояснити тим, що в тім часї Петро залицяв ся до польської шляхти стараючи ся зєднати для себе і своєї полїтики серед неї прихильників. Та таке поясненнє булоб далеко недостаточне; в Петра і його правительства були далеко важнїйші мотиви для такого власне а не инакшого поступовання. У вступне поясненнє такого становища российського правительства до розгляданого питаня вводить нас цитована вже відповідь Ґоловкіна Скоропадському про заграбленнє польським підскарбієм волів: „и хотя я — пише канцлер — о возвращеніи оныхъ (воловъ) къ нему подскарбію нынѣ писалъ, однакожъ лучше-бъ впредь жители и купцы малороссійскіе воловъ пригоняли ради продажи въ Ригу, нежели въ Гданскъ, и могутъ безопасно пригонять; къ томуже можетъ изъ того прибытокъ быть въ пошлинахъ и казнѣ его царскаго величества. О семъ мнѣ указалъ писать къ вамъ его царское величество"[1]). Наведені слова российського канцлера відслонюють нам секрет безрезультатности „інтервенцій" российського правительства в справі перешкод українській заграничній торговлї: правительство нарочно не хотїло давати тій торговлї відповідної опіки. Річ в тім, що власне отсї надужитя йшли так сказати, на руку тій полїтицї, яку Петро в відносинах до гетьманщини зачав проводити, яка правцювала до сього, щоб підірвати гетьманщину не тільки як окрему полїтично-автономічну одиницю але разом з тим, а може власне головно для того, знищити її як окремий економічно-господарський терен, з його особливим економічними інтересами а тим самим окремими тор-

315—328, наказ полагодити справу наслїдком скарг минського старости Завіші з приводу збитків городничого печерської Лаври над підданими Завіші. (Судіенко, Матеріалы II с. 269); 1720 р. Грамота Скоропадському з наказом розслїдити справу про заарештованнє київським сотником людей „польського секретаря" Пузини з товарами. (Лѣтопись занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 135, № 212), такий же наказ в тім самім роцї про розслїдженнє „коммерческихъ претензій" польського жида Шимоновича до одного з ніжинських Греків (ibid. с. 136, № 218), в 1721 р. наказ стягнути з українського купця Тарасенка 700 руб. „поруки" за польського комерсанта Цибульского (мабуть чи не на покритє претенсій, які мав до Цибульского инший польський шляхтич, витебській підстолїй Лукаржевский — ibid. с. 143, № 263) і т. д.

[1]) Судіенко, Матеріалы для отеч. истор. II, с. 202—3.

говельними дорогами, ринками збуту продуктів ітд., які далеко не завсїди йшли згідно з такимиж російськими інтересами. Перегляд цїлого ряду мір і способів прикладених Петром (а потім і його наступниками) до української заграничної торговлї, не лишає нїяких сумнївів що до такої власне полїтики. Загально беручи, то суть усїх петрівських реформ, що до України в сїй справі зводила ся до сього, що він втягнув українську торговлю в рамки свого законодавства в справі реґляментациї загально-російської торговлї. Причини, що викликали і кермували петрівською господарсько-промисловою полїтикою і його законодавством в сїй справі вже докладно дотепер вияснені російською науковою лїтературою, через те ми не будемо над сею справою задержувати ся[1]). В основі її лежав фіскалїзм — бажаннє знайти як мога більш жерел наповнення державної каси на покритє потреб викликаних иншими реформами Петра а головно на військові росходи, а в основу, так сказати технїчного переводження заграничної торговлї, лягли прінціпи меркантилїзму[2]), перейняті Петром на заходї і пропаґовані в Росії дорадниками царя, що в своїх проєктах і меморіялах особливо підкреслювали потребу: Navigation und Manufactur[3]). І так міри звернені проти української торговлї з формального боку зводять ся до: 1) цїлого рода указів з заборонами вивозити певні товари дотеперішнїми дорогами і до дотеперішнїх ринків збуту а натомість з наказом возити їх виключно до російських портів; 2) заборона ввозу деяким заграничних товарів до гетьманщини; 3) обмеженнє або і цїлковите виключеннє з приватного торговельного обороту деяких товарів і врештї 4) переводженнє в практицї тих указів низшими орґанами російських властей на Українї. При тім з гори треба зазначити, що кожда з тих мір потягала за собою ще й инші неменше прикрі і шкі-

---

[1]) Напр. П. Н. Милюковъ, Государственное хозяйство въ перв. четверти XVIII ст. а реформа Петра В. вид. 2-е Спб. 1906 (для сеї справи с. 383—437). Н. Н. Ѳирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи въ 1-ю половину XVIII столѣтія, Казань 1896. Про законодавство торговельно-промислове: Аѳанасьевъ, Государственное хозяйство при Петрѣ Вел.; і стара але досї цїнна праця (див. напр. А. Кизеветтеръ, Дѣлопроизводство русскихъ внутреннихъ таможенъ, какъ историч. источникъ. Сборникъ статей... В. О. Ключевскому, Москва 1909, с. 76) про законодавство в справі заграничної торговлї, цлові тарифи, трактати ітд.: А. Семеновъ, Изученіе историческихъ свѣдѣній о россійской внѣшней торговлѣ и промышленности съ половины XVII столѣтія по 1858 г. Спб. 1859, 2 томи. [2]) Милюковъ, op. cit. c. 397. [3]) Ibid. 394.

дливі консеквенції, які в указах або не були передбачені або навмисне промовчувані.

І так ми вже згадували про першу пробу Петра І звернути напрям української торговлї в сторону, куди після його думки, се було б користне для російських інтересів, а власне указ приїзджати з товарами до Азова. Дальше пішла постанова, якою заборонено возити з України пеньку до Риги а замісь того провадити її до далекого Архангельська[1]). Ся остання постанова вже глибоко нарушувала українські торговельні інтереси, становлячи велику перешкоду для імпорту сього продукту. Річ в тому, що пенька була одним з найголовнійших по скількости вивозу і по цінї продуктів а при тім товар, який сухопутною дорогою провадити було незручно. Через те купцї „з малой Россіи — як писав гетьман Апостол — возили... трактом лїондовим чрез Полщу до пристанѣ Бѣшанковской (!) (в містечку Бішенковичах) в город Ригу без излишных видатков“[2]), а тепер приходило ся кидати догідну давно утерту дорогу до найблизшого порту і їздити аж до Архангельська. Се очевидно на стільки матеріяльно підривало українських купців, незважаючи на те, що їх увільнено від мита в Архангельську[3]), що вони сильно добивали ся знесення примусової торговлї з Архангельськом а заміcть того дозволу на давній торг з Ригою, так що на разї в 1711 р. цар на їх чолобите згодив ся на се тим більше, що Рига вже не находила ся в полосї чужої держави, і велїв через Ґоловкіна Скоропадському сповістити про се купців[4]). Та заки вспіли українські купцї добити ся привернення торговельних зносин з Ригою прийшлось їм в перше мабуть стрінути ся з далеко небезпечнійшою для себе появою, а власне з інституцією „заповідних товарів“ — монополем російського скарбу на продажу деяких товарів. В листї до Скоропадського 18/3 1711 р. київський ґубернатор Ґоліцин оповіщає гетьмана про заборону пропускати заграницю заповідні товари і просить сю заборону опублїкувати[5]). Само собою, що на таке явне нарушуванне українських економічних інтересів правительство не звертало найменшої уваги, а коли і звертало, то зараз вміло оправдати такі заборони ріжними прецендентами хочби згаданим указом возити пеньку в Архангельськ. Таке становище найяскравійше показує

[1]) М. Судіенко, Матеріалы для отеч. ист. II, с. 202.
[2]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.
[3]) Судіенко, Матеріалы, II, 209—210; А. Семеновъ, Изученіе историч. свѣдѣній. т. I, с. 54. [4]) Судіенко, Матеріалы II, с. 202. [5]) Ibid. с. 40.

ся в указї Петра сенатови 30/1 1714 р. „Господа Сенатъ! Письмо ваше — сказано тут — ...въ которомъ пишете, что нѣкоторые изъ иноземцевъ а именно Любсъ, Гутвель и прочіе послали пеньку закупость въ Черкасскіе городы и что вы опасаетесь запретить для тамошнего волнаго народу, и въ томъ нималой нѣтъ причины; ибо когда Рига была за Шведами, тогда изъ Черкасскихъ городовъ, а именно изъ Стародуба и изъ другихъ знатныхъ, какъ пеньку, такъ и прочіе товары въ Ригу возить было заказано, а велѣно возить къ городу Архангельскому, того для и нынѣ заказать мочно, о чомъ пошлите въ Кіевскую губернію указъ, дабы накрѣпко того смотрѣли, чтобъ пеньки, юхти и сала, кромѣ пристаней нашихъ не возили (какъ о томъ можете выразумѣть изъ указу къ гетману) и никуду не отпускали; чего для и мы отъ себя къ гетману писали" [1]). Як бачимо, що коли центральні правительственні інституції, в данім випадку сенат, мали деякі сумнїви що до правної можливости розтягати обмежуючі постанови дотично торговлї на гетьманщинї, то ті сумнїви розсїяв цар, хоч доволї дивною арґументацією. 1714 рік остав ся на завсїди памятним для українського суспільства в гетьманщинї і про його згадало через 50 лїт і українське шляхетство в своїх „прошеніяхъ" Катеринї II в 1764 р. [2]) В сім роцї 6 цвітня видано указ, яким так з Великоросії як і з України заборонено вивозити за границю, крім российських портів, воловий юхт, пеньку, поташ, смольчуг, сало, віск, конопляний олїй, льняне сїмя, щітину, клей, ревень, смолу і ікру [3]). За сим пішов цїлий ряд дальших указів з такоюж забороною що до вивозу инших продуктів. І так тимже указом з 6 цьвітня 1714 р. і указом 10 лютого 1721 р. заборонено виві̂з всякого срібла так обробленого так „и в лому" [4]); указом 12 мая 1719 р. [5]) вивіз всякого збіжа, що потверджено в даній начальникови

[1]) П. С. З. V, № 2678.

[2]) Кіевская Старина, 1883, кн. VI, „Прошеніе малороссійскаго шляхетства и старшинъ вмѣстѣ съ гетманомъ о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи... 1764 г." с. 338—340.

[3]) П. С. З. V, № 2793, останнї чотири продукти в тім часї становили „заповідні товари" (Ѳирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи... с. 24).

[4]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. Сен. по малоросс. экспед. кн. № 66/1793, л. 662.

[5]) Ibid. Зрештою вивозити заграницю збіже в Росії було заборонено і раніш в 1717 р. з причини неурожаю (А. Семеновъ, Изученіе историч. свѣд. о росс. внѣшн. торг. т. I, с. 59) і невиключено, що при відомих

васильківського форносту інструкції 19 марта 1823 р.[1]); 17 лютого 1720 р. овечих шкір і вовни[2]); 10 лютого 1721 р. золота обробленого і необробленого і малих срібних копійок[3]); 2 грудня 1721 р. пенькове мотузє а крім сього спеціяльно українським купцям заказано нагружувати пеньку в Бішенковичах, звідкіля вони возили її до Риги, а натомість провадити її „въ рубежѣ“ російської держави по ріках Касплї, Торопцї і Двинї ладуючи в Поріччу[4]); згаданою вже інструкцією поручнику Залєскому в 1723 наказано не пропускати вузьких полотен і необробленої міди, нарештї в реєстр заборонених для безпосереднього вивозу заграницю товарів попала сира козлова шкіра[5]).

Паралєльно з тими й иншими указами заборонено ввіз цїлого ряду заграничних товарів, спроваджуваних українськими купцями. І так тим же указом з 6 цвітня 1714 р. заказано ввозити всякі мідяні і російські срібні гроші: 14 лютоло 1718 р. панчіх і „коразѣй“[6]); 7 серпня 1719 р. іголь[7]); 13 червня 1721 р. „комаминок, полукамаминок, стамедів середних і низьких, полотен низьких цїн“[8]); остаточно після реєстру заборонених в 1717 і 1718 рр. для ввозу товарів, складеного „комісією о комерції“ загалом заказано було ввозити на Україну головно з Вроцлава: золоті і срібні нитки і дротики для золототканих робіт, золоті матерії, густі шовкові ткани (шелковые штоеы), німецькі парчі, цукор головами, кошенїльову фарбу (баканъ), вовняний бархат (трипъ), всякі гладжені полотна, саєти,

порядках ся заборона відносила ся і до України. Се зрештою стверджує і Полуботок в своїм процесї з Цибульским (Румянцевскій Музей, Арх. Малоросс. актовъ, № 300). Одначе в кілька місяців в тім же роцї знова було дозволено вивозити збіже через Архангельськ. Звичайно дозвіл або заборона заграничної торговлї збіжем залежала від цїни на збіже в московській ґубернії, себто від більшого або меншого урожаю (Семеновъ, op. cit. c. 59).

[1]) П. С. З. VII, № 4185; в сїй інструкції начальникови форноста було сказано, що можна пропускати заграницю, а що нї і така інструкція без всяких инших законодатних актів вповнї вистарчала для реґуляції торговлї. [2]) П. С. З. VI, № 3526.

[3]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 662.

[4]) П. С. З. VI, № 3860. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 31/1758, лл. 216—217.

[5]) М. А. М. Ю. Дѣла пр. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 662. [6]) П. С. З. V, № 3163.

[7]) П. С. З. V, № 3411. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 51/1722, л. 151—152. [8]) Ibid. кн. № 66/1793, л. 662. (Все те роди тканей).

обруси, серветн, стяжки, німецьку сіль, тютюн, карти, вовняні сукна[1]). Коли переглянемо сей довгий реєстр заборонених до вивозу заграницю продуктів, то побачимо, що з виїмком рогатої худоби, тютюну і металів, яких на Україні не було, заборонено майже все, чим досї гетьманщина торгувала. Те саме треба сказати і про товари, які українські купці ввозили з західних промислових країв теж з виїмком тютюну, який був у себе. Всяке нарушенне котрої небудь з сих заборон спроваджувало на купця відповідно до указів конфіскату всїх товарів на річ російського скарбу. Таким робом уся українська торговля була втягнена в орбіту російської, що могло бути і справдї було в інтересах лишень сеї останньої, як зараз побачимо.

І так коли брати річ з чисто формального боку, то виходилоб, що власне кажучи значінне наведених указів зводило ся лишень до радикальної переміни торговельних доріг т. є заборони старих і примусового введення нових а тим самим, розумієть ся, такоїж переміни ринків збуту; дальше, що ще важнїйше, указами сими українська торговля була примусово втягнена в чужу для себе сферу умов, в яких обертали ся загально-російські торговельні інтереси. Тут вже на перший погляд можна сказати, що така радикальна а при тім штучна, бо невикликана натуральними потребами української торговлї, переміна доріг не могла инакше, як лишень шкідливо відбити ся на тій торговлї, хочби навіть при введеню такої міри вжите у правительства не було ніяких „заднїх думок“. Насамперед треба було на ґвалт приспособлювати ся так до нових торговельних ринків, як і до технїчних умов, викликаних зміною доріг. А що сього в такім скорім темпі, як йшли один за другим заборонні укази а також і з инших причин не можна було зробити, то в результатї укази, що для російської, напр. торговлї могли означати дїйсно лишень переміну доріг і деякі недогоди для української торговлї рівняли ся повному припиненню безпосередних зносин з заграницею.

Якіж були ті нові умови, серед яких опинило ся українське купецтво? Щоб на се питанне відповісти, треба насамперед приглянути ся близше згаданим указам і мотивам, які були причиною їх видання. Стоячи на ґрунтї меркантилїстичних ідей, що зазначило ся особливо забороною вивозити золото і срібло (заборона дотичила теж таких гроший), а ввозити мідяні і дрібні срібні гроші, Петро мав при тім на оці спеціяльно: 1) піднесенне росий-

---

[1]) Ibid лл. 662, 711—712.

ських портів (головно Петербурга) через сконцентрованнє в них цілого вивозу продуктів заграницю; 2) протеґованнє для російських промисловців, для чого були видані укази як напр. заборона вивозити загалом овечі шкіри і вовну в інтересах суконної фабрики Щеґоліна і майже всї заборони що до ввозу ріжних товарів мали на цїли згаданий протеґованнє або поодиноких промислових компаній, як напр. заборона ввозити ігли, щоб тим не робити конкуренції рязанській фабриці Томілїна і комп., або загалом російську промисловість, як напр. заказ впроваджування ріжних полотен і сукон; нарештї заборона ввозити панчохи з виїмком лишень до Петербурга, ріжні шовки, то що, мала знова служити охороною для російських купців; 3) накінець найважнїйше — збільшити доходи скарбу митом, яке побирано тепер від українських купців. Зате не бачимо тут анї одної постанови, якої мотиви промовлялиб в користь української торговлї і промислу а навпаки звернено увагу, особливо в практицї, на те, щоб убити конкуренцію української торговлї російській. Загалом коли прослїдимо відношення російського правительства до України в 1710-х — 1740-х рр. хочби в полїтицї економічно-фінансовій, то завважаємо дуже інтересні погляди й тактику, що здавалось би повинні себе виключати а власне: з одного боку змаганнє звязати гетьманщину як найтїснїйше з рештою держави не тільки полїтично але й економічно, як напр. в торговлї, а з другого боку трактованнє її, як чужого а навіть ворожого орґанізму, який можна лишень визискувати не даючи в заміну зате нїяких економічних вигод а навіть належного забезпечення тих користей, які гетьманщина сама деінде для себе здобула. На потвердженнє такого відношення маємо безпосередні докази в словах і поступках тогож правительства: напр. в 1720-х рр. на однім з засїдань Верховного Тайного Совєта віцеканцлєр Остерман доводив, що лиху мідяну монету треба по змозї збувати на Українї[1]), що з погляду меркантилїзму, по якому богацтво країни залежить від задержання в себе як найбільше цінних металїв, було трактованнєм України як зовсім чужої сторони і визиском її. Ще яснїйше висказав такий погляд на гетьманщину в 1735 р. ґр. Махайло Ґоловкін (син канцлєра) з нагоди дискусій над одним з проєктів про поправу економічно-фінансового положення Росії в звязку з иншими недомаганнями, при чім теж стояв на

[1]) Див. напр. мою статю: Причинки до історії відносин російського Правительства до України. Записки Н. Т-ва ім. Шевч. т. 61, с. 39—40.

ґрунті меркантилїстичної системи. Він рішучо противить ся спроваджуванню горівки з України на рівнї з заграницею: „для содержанія кабаковъ — говорить в своїм „мнѣнію“ — чтобъ вино подряжать или покупать из заграницъ и изъ Малой Россіи, оное за потребно всегда быть не разсуждаю потому, что деньги всегда могутъ выходить за границу и въ Малую Россію и оттуда паки въ Россію возвратиться не могутъ, а изъ того немалой вредъ воспослѣдствуетъ; а въ экономіи главной интересъ тотъ, чтобъ чтить ся какъ возможно изъ чужихъ государствъ деньги или сребро въ свое государство присовокуплять насупротивъ того, чтобъ изъ государства деньги не выходили и того по всякой возможности отвращать“[1]). Се сказано по двох десятках лїт після того, як Україну силою втягнули в сферу российських інтересів, і сказав се не хто небудь а директор монетної контори і монетних дворів, отже офіціяльний так сказати економіст а по становищу чоловік, що міг свої погляди вводити в практику. Те саме менш більш хоч і не тими словами але в тім же дусї говорив і другий економіст Наришкін, настоюючи на тому, що треба вдоволяти ся „русскимъ виномъ“ а не спроваджувати[2]). Коли матимемо се на увазї, тодї ясно стане, що торговельна полїтика Петра супроти України, крім користей для российської торговлї мала на метї підірванне торговельного становища України. І так український купець призвичаєний, так сказати вихований на прінціпах вільної торговлї мусїв покинути старі дороги, наладжені торговельні звязки з дотеперішніми ринками, з якими він був теж звязаний і кредитовими операціями а натомість їздити до российських портів, де все висше наведене треба було на ново наладжувати. Та тут опинював ся зразу серед таких обставин, попри які він не міг мати нїякого хоч скільки небудь самостійного становища в торговельних конюктурах і які його вплив і участь зводили до чисто пасивної ролї. Тими обставинами було виключне панованне в торговельнім експорті двох сильних чинників а для української торговлї конкурентів: торговельного монополю цїлим рядом товарів российського скарбу і інституції „гостей“ — великих российських експортерів; врештою з огляду на те, що скарб торгував своїми товарами через тих-же гостей ті чинники супроти української торговлї були фактично одним незвичайно сильним конкурентом. Не входячи в обгово-

[1]) В. Строевъ, Бироновщина и кабинетъ министровъ. Очеркъ внутренней политики имп. Анны. ч. I. Москва, 1909, с. 124.
[2]) Ibid. с. 128.

ренне інституції названої торговлї і звязаної з тим інституції гостей, ми зазначимо, що казьонний монополь був пагубний і для російського середнього і дрібного купецтва, руйнуючи се останне а збогачуючи тільки гостей, що зрештою було навіть офіціяльно признано російським правительством[1]). Та незважаючи на таке признане російське правительство руководячи ся в торговельній полїтицї мотивами фіскалїзму, до чого зрештою змушував його незвичайний зріст державних розходів викликаних таким же полїтичним зростом держави і тодїшною полїтичною ситуацією, правительство не тільки що не обмежило свого монополю, виключного права продажі цілого ряда товарів заграницю, але навпаки розширило його ще і на инші товари. І власне в тім часї (від 1714—1719 рр.) згаданий монополь дійшов до свого апоґея, коли до давнїйших казьонних продуктів клею, ревеню, смоли і ікри в казьонний монополь включено волову шерсть, пеньку, поташ, смольчуг, сало, віск, олїй, льняне сїмя і щітину[2]) — отже більшу часть усього російського експорту а майже усї продукти з якими торгувало з заграницею українське купецтво. Та концентрація торговлї поки сама не скінчила ся повною неудачею, убийчим способом відбила ся навіть на російськім купецтві[3]). Так де тут вже можна було українській торговлї тягати ся і успішно вести конкуренцію з такими могучими чинниками.

Дальше коли взяти на увагу, як тісно в українській заграничній торговлї вивіз продуктів був звязаний з привозом заграничних товарів на Україну то само собою стане ясним, що заборона ввозу цілого ряду товарів ще більше підривала українське купецтво, касуючи тим способом, що найменше половину цілої купецької діяльности — привозу і торговлї в своїм краю потрібними товарами, через що українське купецтво зачинало тратити свій характер в значінню купецтва а зводило ся до ролї лишень експортерів господарських продуктів. Бо коли ми порівняємо спис заборонених до ввозу товарів з поданим опісля австрийським послом ґр. Кінским списом товарів, якими торгував Шлезк з Україною, і які, значить, привозили українські купцї, то покажеть ся, що майже всї вони були заборонені. З другого боку заборони ввозу були видані не тільки вже виключно в інтересах російського промислу і російських торговельно-промисло-

[1]) П. С. З. III, № 1674.

[2]) Н. Н. Ѳирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи въ 1-ю половину XVIII столѣтія, Казань, 1896, с. 24. [3]) Ibid.

вих компаній, що в сім випадку грали таку саму ролю супроти України, як в експорті „гості", але і в інтересах російських же купців. І так коли заказ вивозити вовну і впроваджувати сукна унеможливлював конкуренцію з російськими суконними фабриками як напр. з московською суконною фабрикою Щеґоліна, заборона ввозу ігол фабрикою Томіліна, полотен з російськими ткачами північних ґуберній, то також заборона впроваджувати шовки, парчі ітд. заборона не ввозити ніде більш панчіх, грубих сукон як лишень до Петербурга була вже в інтересі російських купців, що тими товарами торгували спроваджуючи їх як напр. шовки з Китаю і Персії а грубі сукна панчохи ітд. купуючи у заграничних купців в петербурськім порті. Значить український купець міг, що найбільше перекуповувати у купця російського, становлячи себе тим самим в повну залежність від сього останнього. Розуміє ся, що для російського купця була повна змога торгувати самому згаданими товарами на Україні, де очевидно заборона не могла вбити потреби і попиту на сї товари.

Та на сьому не кінець. Згадані укази, якими торговельний оборот українськими продуктами був замкнений в границях російської держави зразу витягали на верх ще одну суперечність, між інтересами українськими й такимиж інтересами російського скарбу, суперечність між прінціпами свобідної торговлї а названним монополем; всї продукти, якими торгували українські купці були в Росії вийняті з „вольного торгу" і права на їх продажу мав лишень російський скарб. Тим способом виходило, начеб українські купцї серед загально-російського купецтва мали особливі привілеї. На сю обставину було звернено увагу навіть перед 1714 роком і наслїдком того правительство добирало ріжних способів, аби таку „аномалїю" усунути.

Нерішаючи ся зразу признати добувані на Україні продукти казьонним монополем в продажі хочби з огляду на те, що в гетьманщині російський скарб поки що не посїдав в відповідній скількости власних експльоатацийних теренів для згаданих продуктів, правительство пішло тут з початку обхідними дорогами; воно спершу зачало час від часу на Україні само скуповувати деякі продукти для перепродажі їх опісля заграницею дальше зачало поволї обмежувати право торговлї такими продуктами, заборону продажи яких можна було мотивувати военними потребами. І так напр. в 1712 р. наказало було правительство на Україні закупити на 100000 руб. пеньки для перепродажі її

в Архангельську[1]), потім сей експерімент нераз повтаряло, як ми вже про се згадували, користаючи з того, що в т. зв. описних маєтностях в стародубськім полку, отже в країнї пеньки на рахунок казни продуковано сей товар, в 1718 правительство знова післало в тій цїли на Україну „купчину“ Кузьму Ланїна наказуючи одночасно Скоропадському подбати про „анбари“ і инші будинки для складу закупленої пеньки[2]); дальше про такий закуп на широку скалю пеньки для потреб фльоти знаємо і в 1727 р.[3]). З такого прикладу користали ріжні сильні впливові люде, що мали на Українї маєтности, як ось кн. Меншіков, причім так скуповуваннє сього товару для скарбу, як і для тих впливових людей носило в значній мірі примусовий характер[4]) з усуваннєм всякої другої конкуренції[5]). Таке саме обмеженє наступило поволї і що до салїтри, якої виробом славили ся особливо південні полки. Вже в 1700 р. Петро видав указ, щоб салїтру з України привозили — на разї без оплати мита — до Москви в управу артилєрії обіцюючи платити по 2 р. 50 коп. за пуд, і справдї тодї доставлено коло 10000 пудів, хоч своєю дорогою заплачено тодї доставцям лишень частину грошей а решту неоплачено — принаймнї так справа стояла ще в 1730 р.[6]). Для характеристики серед яких обставин відбувало ся скуповуваннє товарів для скарбу і як на тім виходили продавцї навіть такі

[1]) А. Семеновъ, Изученіе историч. свѣдѣній о внѣшней торговлѣ. т. I, с. 63.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената по малоросс. экспедиціи, кн. № 22/1749, лл. 243, 256, 277. Лѣтопись занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 128, № 167. [3]) Х. И. А. Д. М. К. № 30566.

[4]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 63/1790, лл. 104—106; Х. И. А. Д. М. К. № 6816. [5]) Ibid.

[6]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената до раздѣленія на департ. № 3568, л. 267. Правительство брало по цїнї 2 р. 50 к. за пуд. Як при таких примусових закупах визискувало правительство українську людність можна бачити хочби з сього: в 1720 р. 4/11 указом Петра було доручено Скоропадському закупити для смоленських військових маґазинів і доставити туди до 30000 четвертей житньої муки, з чого дійсно було доставлено в 1721 р. 28569 четвертей, причім „посложной цѣнѣ“ правительству обійшлась четверть муки по $8^1/_2{}^1/_4$ алтин, себто коло 25 коп. (М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. экспед. кн. № 7/1734, л. 518). Додати притім треба, що деякі полки, як напр. миргородський (на які була достава згаданої муки розписана) не можучи так скоро постачити відповідну її скількість мусїли поробити закупи де інде, і подавали наперед гроші, при чім бувало й таке, що анї гроший анї муки не бачили і даром потім цїлими лїтами прохали справедливости у правительства (М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. до разд. на департ. № 3569).

сильні, які вміли і могли за собою постояти, як напр. миргородський полковник Апостол, наводимо в цілости документ в сій справі — скаргу тогож Апостола на одного з пошукувачів золотого руна на Україні петрівських часів ґенерал-лейтнанта Шидловского, що забрав в згаданого полковника салітру для російської артилєрії. І так в листі з 9/12 1714 до „здавна доэнанного добродѣя“ свого канцлєра Ґоловкіна Апостол між иншим пише: „при семъ в надѣяніе тоейже патронской милости сіятелству вашему доношу о великомъ моемъ убитку в заплатех чрез Шидловского мнѣ учиненномъ за селитру, которую онъ без моего вѣдома переня́лъ на себе платежемъ, о що я его не требовалъ анѣ не просилъ, но онъ своимъ проискомъ умисля великую мнѣ учинилъ убелъ (!). На которую билемъ чоломъ в арміи при Пруте[1]) ...монарсѣ, и по томъ моемъ чоломъбитю писалъ ваше сіят—во до правителствующого сенату от Могилева, дабы указомъ ц. в—а повелѣли на немъ, Шидловскомъ, з пожитковъ ёго денги доправит и мнѣ отдат; и я з тим сіят—ва в. писаніемъ посилалемъ многажди до правителствующого сенату людей моихъ, но тіе посланніе мои ничого не получили токмо единий убитокъ, которого убитку за многократними посилками на Москву учинилос(ь) на осмъсотъ рублевъ. А нинѣшнего 1714 году хотя по указу ц... в-а товарами разними з казни з адмирателского (!) приказу в заплату за селитру мою видано и досталніе денги противъ цени Шидловского отдано, но и в тѣх товарах великий убитокъ, понеже оніе весма гнили, против оцѣнки надлежащой цѣни противъ прочиих не стоятъ половини. Да и от видаче (!) тѣхъ товаровъ господинъ коммисаръ адмирателского приказу Бѣляевъ взялъ безвинне сто рублей денег, такожь дякъ тогожъ приказу Яковъ Боринъ з тѣхъ же товаровъ взялъ себѣ тюмъ китайки и косякъ камки, да поддячий Іванъ Анрѣевский взялъ китайки два тюми и штуку полотна швабского, другой поддячий Іванъ Михеевъ взялъ себѣ тюмъ китайки и два рублѣ денег. А когда оніе товари посиланний мой провадилъ, то в Сѣвску том̃ожніе бурмистри от них в посланного моего за пошлину взяли двѣстѣ десет рублевъ и пятнадцет алтинъ. Особливе против Стелцовой[2]) цени помянутой Шидловский в заплатѣ за тую мою селитру ушиблъ цени семъсотъ сорокъ два рубля. Якіе убитки не чрезъ кого інного токмо чрез Шидловского мнѣ учинени за его неросплатою. Не

[1]) Т. е, в часі т. зв. прутського походу в 1711 р.
[2]) Назвиско купця.

жалѣлъ бы я того, ежели бы онъ не мѣлъ чимъ платит(и), но мѣлъ чимъ росплатит(и) ся, да власне для самого моего обиденія умисломъ своимъ зводилъ; и нине много ест у него отчини, скарбовъ и всяких пожитковъ, понеже и теперича розними купеческими торгует промислами, но приведши мене до таковаго великого убитку еще посмѣяніе чинит"[1]). Наведений документ як немож краще характеризує сї умови, якими були обставлені торговельні казьонні операції. Вважаючи звінку монету цінністю, яку по змозї не належить пускати в „Малороссію" скарб виплачував своїм доставцям за постачені ними товари, хочби навіть як в сїм випадку для військових потреб, гнилими своїми товарами, які в додатку недоходили в цїлости до рук поставця: брав свою пайку з них і комісар, брав дяк брали і піддячі а нарештї брали з них мито і комори. Зрештою про се останнє як рівнож про „рицарів промислу" на Україні в родї Шидловского, прийдеть ся дальше де що більше сказати. Тимчасом наказуючи, як найбільше заготовлювати салїтри (напр. в 1713 р.)[2]) Петро рішучо заборонив 1713 р.[3]) а опісля спеціяльним указом гетьманови Скоропадському в 1720 р. продавати її денебудь инде, чи то заграницю чи в Росії, як лишень в артилерійські склади в Москві і Петербурзї[4]). Сї накази удержали ся від тепер вже на завсїди[5]). В 1718 р. як ми вже згадували, указом було обмежене добуванне поташу через заборону ставлення нових поташних буд, а в 1719 р. при нагоді передачі казьонних товарів в „вольний торгъ", з побільшеннем за те мита, поташ і смольчуг були все таки признані казьонними товарами і на дальше і сей заказ вільного торгу сими продуктами розширено і на Україну[6]). Тільки з великим трудом в 1730-х р. гетьманови Апостолови вдало ся відвернути збиранне десятинного податку, яким правительство хотїло обложити згадані продукти[7]), хоч обмежило їх виріб і заборонило кому небудь продавати крім казни, що потім нераз стверджувано окремими указами[8]).

Для доповненя сеї картини про нові місця збуту і нові дороги, по яким наказувано возити туди торговельні продукти

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 19/1746, л. 3.
[2]) П. С. З. V, № 50. [3]) П. С. З. V, № 117.
[4]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 27/1754, лл. 171—180, Лѣтопись занят. Арх. Ком. XVII, с. 137, № 229.
[5]) Напр. П. С. З. XI, №№ 369, 406, 672—3. [6]) А Семеновъ, op. cit. с. 64. [7]) П. С. З. VIII, № 6257, Сенатський указ з 16/11 1732 р.
[8]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до раздѣл. на департ. № 3569, л. 276.

треба мати на увазї ще одну обставину а власне, що при задержанню головного прінціпа: не допускати по змозї торговлї нї з якими більш місцевостями, як лишень з російськими портовими містами, і в рамах того загального правила крім детальної реґляментації ненастанно поступали в скорім темпі одна по другій переміни так що до приписаних в границях держави доріг, як і що до поодиноких портів, до яких треба було возити товари. Керуючись хвилевими мотивами піднесення то одного то другого портового города через збільшеннє торговельного руху Петро за весь час свого панования перекидав, так сказати, торговлею то в Архангельськ, то в Ригу а накінець головно в Петербург так виразними наказами як і відповідними знижками і підвижками мита в поодиноких з тих портів, або врештї щоб їх всї обділити довозом товарів розбивав імперію на поодинокі округи, звідкіля і куди повинни були купцї їздити, або нарештї установляючи відповідні пропорції, які з цілого вивозу мали йти до одного з тих портів. Як відомо вкінци Архангельськ починаючи з постійного обмеження з 1718 р. в користь Петербурга був нарештї цілковито замкнений як порт, незважаючи навіть на те, що проти сього були всї мінїстри з виїмком Меншикова[1]). Розуміеть ся, що того рода реґляментації давали ся особливо взнаки українському купецтву і так доволї віддаленому від згаданих портових міст особливо від Аргангельська і Петербурга, на які Петро клав особливу вагу, се раз, а друге що з огляду на таку флюктуацію а з тим і постійну непевність, коли куди прийдеть ся возити товари не можна було наладити спокійного торговельного обороту і витворити для нього нові умови на місце порваних радикальною зміною старих доріг і ринків збуту. Таке почутє непевности було вповнї оправдане сумними досвідами зазначеними матеріяльними стратами для українського купецтва; всї ті так заборонні як і реґляментацийні що до доріг укази по більшій части заставали інтересовані круги неприготованими: українське правительство, що повинноб сповіщати купцїв про нові порядки, не маючи принаймнї за часів Скоропадського відповідного представництва в столицї — само дізнавало ся про деякі такі укази аж тодї, коли їх зачали прикладати в практицї російські по-

[1]) Про сї ріжні розпорядження і переміни що до портів див. напр. у Семенова op. cit. с. 58 і др. Характеристика тих розпоряджень Петра в звязку з його торговельно-промисловим законодавством напр. Б. Вяземскій, Верховный Тайный Совѣтъ, Спб. 1909, с. 316—329 і др., тутже про отвореннє наново архангельського порту.

граничні власти на Україні. Можливо, що правительство потім навмисно старало ся заскочити такими розпорядженнями українських купців, поробивши і собі відповідні досвіди напр. в 1714 р., коли то на відомість, що має бути виданий указ з забороною вивозити заграницю ріжні товари, українські купці кинули ся на ґвалт чим скорше вивозити як мога найбільше товарів заграницю, заки дотичний указ увійде в житє[1]). Але така тактика правительства занадто вже била по кишенях українських промисловців і купців і викликала скарги купців і представлення гетьманів. „О недѣланю смолцуги и поташы — пише Скоропадський в однім з своїх „пунктів“ правительству в 1722 р. — хочай къ мнѣ і. в—а не было указу, однакъ маjоръ гварнѣзону кіевского, заставами в полку стародубовскомъ з салдатами завѣдуючый, по присланномъ къ себѣ о томъ указу не тилко не дѣлати мененных товаровъ обявилъ але и готовых, еще прежде того указу видѣланныхъ, смалцуги и поташи провадити в Ригу воспящаетъ; да и тамъ в Ризѣ якобы куповат(и) оной неповелено нѣ у кого, опрочъ государевой. А поневаж такъ у мене яко и у других полчан стародубовскых випробленной перед сымъ поташы и смалцуги певное число обрѣтает ся, а подлугъ новосостоявшого ся монаршого указу збути оной нѣгде, теди абы принаймнѣй тую уже давно видѣланную смалцугу и поташъ волно было в Ригу одпровадити и обыкновенно спродати, прошу в томъ о імператорский е. в—а указъ“[2]). В тім короткім „пункті“ вповні зілюстровано нове положеннє української торговлї витворене петрівськими указами. Такуж характеристику чисто технічних умов витворених указами держати ся точно приписаних доріг для транспорту товарів до портів маємо в иншім зі згаданих пунктів, основанім на представленню гетьманови стародубських купців. „Нѣсколко купцовъ таковых — пише дальше гетьман — в полку одномъ стародубовскомъ найдуется, которіи по сее время вожували пенку и другие лѣсные и всякые товари до Риги, якые грузили ся в литовской пристани в мѣстечку Бѣшенковичах на Двинѣ рецѣ до запроваження в Ригу путемъ водныиъ. А недавно принесена къ мнѣ і. в—а грамота, жебы мененныхъ товаровъ одселя на заграничные пристани не возит(и) але провадит(и) бы оные къ пристанямъ в рубежахъ державы... монархи нашего на рѣках Касплѣ, Торопки и Двинѣ

[1]) Судіенко, Матеріалы... II, с. 59.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. экспед. кн. № 31/1758, лл. 216—217.

обрѣтаючымъ ся, по чому малороссійскымъ купцямъ развѣ бы толко къ Порѣччу возити надлежало. А же помянутые стародубовскые купци подали мнѣ на писмѣ виденіе, якое тут же прилагает ся, з обстоятелнымъ вираженемъ, что имъ весма трудно до Порѣчча или до инного порту опрочъ бишенковской пристани возити товаровъ для вираженныхъ в томъ же вѣденіи причинъ, того ради просят милостивого в томъ е. і. в. призрѣнія, дабы имъ по прежднему не до Порѣчча але до бишенковской пристани для груженя в судна на путь водный возити товари, ибо если иначей таковогo не получат респекту, и тые в маломъ числѣ будучые теперъ промишленники мусят своего в томъ лишити ся гандлю а чрез тое и пошлина до казни і. в. в Ризѣ од тых промишленниковъ взимаючая ся устанетъ"[1]). Так пише той самий гетьман, який не так давно, бо що йно перед десяти лїтами писав про „квѣтнучій купецкими гандлями" стан України. Якіж се були недогоди для українських купцїв, що по словам гетьмана наслїдком їх купцї „мусят лишитися своею гандлю"? Про се говорить „Виденіе в нуждѣ насъ купцовъ стародубовскых в доклад ясневелможному его м. пану гетману". „Прислано — пишуть купцї — рейментарськїй вельможности грамоту з іменним е. в—а таким указом, щоби українські а власне стародубського полку купцї їдучи в Ригу з пенькою і иншими товарами покинули бішенковецьку пристань і ладувалиб ті товари на ріках Касплї, Двинї і Торопцї — перевозячи свої товари лишень в границях царської держави. Одначе ся пристань на ріцї Каспли не тільки для нас шкідлива але і небезпечна для житя, а то з таких причин: 1) для провадження товарів до Порічча дорога недогідна; 2) в Кривім лїсї, якого в такім випадку не можна обминути, постійно на купцїв і на инших людей нападають розбійники, від чого ніяк не можна устерегти ся. Адже в минулім роцї напали розбійники на узброених людей, що по царському указу проводили до Смоленська припаси; тодїж вчинено напад і на купцїв, яких оборонили узброені конвойні козаки, що як раз надїхали з припасами; 3) в Порічу невміють так сортувати пеньки, як в Бішенковичах, й немае тут „шпихлірів" відповідних для складу пеньки; 4) в Порічу неможуть зробити таких стругів, як в Бішенковичах, а готових відповідних для сього тут трудно найти, а хоч би і знайшли ся, то за наем возьмуть в двое стільки, як в Бішенковичах; 4) прибуде зайве мито, яке в Витебську доконче прийдеть ся

[1]) Ibid. л. 216.

платити; 6) по ріці Касплї до Двини дорога тїсна і загалом водна дорога продовжить ся; 7) в Бішенковичах в найнятих складах лежать наші товари з минувшого лїта (1721 р.) і сї товари забрати з Бішенкович недопустять ляхи, бо вже струги понаймано і ми вже подавали за них задатки, яких нам не тільки що не звернуть, але ще возмуть повну плату за наєм. Через те кождий з нас стародубських купців, що маємо свої товари в Бішенковичах, понесе втрату по тисячі рублїв. Про те з огляду на наведені причини рабськи просимо єго рейментарську милость, щоби зволив вставити ся за нами до єго і. в—а і випросив нам помилуваннє"[1]) кінчають купцї, начеб просили знести заслужену кару. Додати треба, що деякі з недогідностей, на які скаржили ся купцї, напр. недостача в російських так внутрішних як і приморських граничних портах „брака" (сортовання) і недостача відповідних складів, були усунені значно пізнїйше. І так „для поддержанія довѣрія на русскіе товары" установлено заприсяжених бракарів в Петербурзї для пеньки, льну і юхту що йно в 1727 р. за прикладом Риги[2]), а потрібні для складу товарів (пеньки ітд.) поміщення побудовано в Петербурзї в 1733 р.[3])

Нарешті серед безпосередних лихих для української торговлї наслїдків петрівської полїтики супроти України далеко не останнє місце займав новий тягар, який впав на українську торговлю разом з прикріпленнєм її до російських доріг і портів. Сим тягарем було мито, якому підлягали українські купцї на рівнї з усіми иншими. Досї при вільній торговлї українські купцї знали лишень своє здавна установлене так для внїшної як і внутрішної торговлї мито т. зв. індукту і евекту, яку плачено в висоті $2^0/_0$ від поданої вартости товарів, і розуміє ть ся мито побиране за транзів на дотичних коморах в Польщі. З хвилею, як українська торговля була примушена ввійти в склад загально-російської торговлї обставини в сїй справі радикально змінили ся на некористь українського купецтва. Тепер крім індукти, яка лишила ся на дальше — і до річи сказати зараз же з початком готьманованя Скоропадського була віддана правительством на відкуп чужому для України чоловікови, відомому фінансїстови Савві Рагузинскому, що теж було нарушеннєм „прав і вольностей" і теж не могло не шкідливо відбити ся на місцевій торговлї — отже крім індукти тепер прийшло ся укра-

[1]) Ibid. л. 218. [2]) Семеновъ, op. cit. т. I, с. 146. [3]) П. С. З. VIII, № 5987.

їнському купцеви платити российське внутрішне мито, а нарешті пограничне в портах. Отже що до сього останнього, то воно в Росії при істнованню казьонної торговлї нїколи не було низьке, а в тім часї наслїдком зросту фіскалїзму з одного боку а протекціоналїзму для российського купецтва і промислу з другого було при частих перемінах незвичайно високе, особливо для т. зв. заповідних товарів, що ними торгував российський скарб і для тих родів заграничних товарів, для виробу яких закладано в Росії протеґовані правительством фабрики а нарешті тих, що їх наплив в Росію з погляду меркантилїстичних ідей представляв ся небажаним. Не вдаючи ся в детальне обговореннє орґанїзації побирання мита і його висоти в ріжних роках, загалом скажемо що побирано його і з покупців і з продавців (що зрештою на одно виходить), з міри, ваги або з вартости товарів і тільки єфимками в висоті 5—10%, відповідно до роду товару, при чім правительство користувало ся всякою нагодою до підвисшення. Напр. в 1719 р. коли Петро з огляду на руйнованнє купецтва казьонною торговлею „милосердуя о своихъ подданыхъ“ дозволив „вольный торгъ“ заповідними товарами з виїмком поташу і смольчуга (і розуміє ся салїтри), то значно підвисшив зате мито від тих бувших заповідних товарів[1]). З засади мито купцї повинни були платити, лишень доброю монетою не российською — єфимками по досить низькому курсу (звичайно рахуючи єфимок за 50—90 коп., колиж плачено российськими грішми то за єфимок брано 120—150 коп.)[2]). Вишрубованнє в гору торговельного мита достигло свого апоґея в виданій в 1724 р. торговельній тарифі, після якої напр. від деяких товарів привожених на експорт заграницю, як напр. пеньки, льну, олїю, сала побирано 4% від установленої оцінкою цїни, за юхт і футра 3%, але зате від смоли 18%, від збіжа 25% а від льняної пряжі і невиправлених шкір 37% від їх вартости. Від привозних заграничних товарів особливо від ґалянтерийних так само установлено мито 10—37% їх вартости[3]).

Як тяжкою колодою не тільки на українську але загалом российську торговлю налягла згадана тарифа ставлячи торговлю в невиносиме положеннє видно хочби з того, що незабаром по смерти Петра само правительство побачило всю її непридатність і застановляло ся над її реформою. Деякі постанови тої тарифи

[1]) Протоколы занятій Археограф. Ком. I, с. 527. Лѣтоп. занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 130, № 183. Грамота гетьманови Скоропадському про се з 1/10 1719 р. [2]) Семеновъ op. cit. 1, т. I, с. 53.

[3]) П. Т. З. Книга Тарифовъ.

були перемінені (напр. мито на пенькову і льняну пряжу знижено з 37% на 5%) поки нарешті в 1731 р. не видано нової, після якої значно знижено пограничні мита[1]). Правда, що форсуючи експорт ріжних продуктів заграницю і стараючись головно за те, щоб российські купці навязували торговельні зносини безпосередно з заграницею і зміцнювали через те і „навіґацію“ правительство давало і раніш деякі полекші в плаченню мита тим купцям, що або самі або через своїх приказчиків відвозили свої товари (по змозї на власних суднах) в чужі краї[2]), то одначе коли з того мало могли користати богаті російські купці, які незважаючи навіть на грошеві підмоги правительства не могли пускати ся на такі „заморські“ експедиції, а коли й пускали ся, то такі виправи кінчили ся по більшій части фінансовими невдачами наслідком власне привительственної торговельної політики, що звязувала торговлю по рукам і ногам[3]) — то вже ніяким чином немогли входити в такі комбінації непротеґовані, незорґанізовані і слабші фінансово, а що головне не привичні ще до сього українські купці. В 1720 р. теж зменшено було мито на привозні товари в Петербург і цілком знесено його від продуктів призначених на експорт в Петербурськім порті — платили лишень мито покупці[4]), які зрештою відбивали собі се мито на продавцях даючи їм меншу ціну за їх товари — але се знова таки було зроблене в користь петербурського порту підносячи тим збільшеннє в нім торговельного руху і петербурських же купців, що купуючи заграничні товари зі знижкою мита перепродували їх иншим купцям, що могли вже ті товари розвозити в глуб імперії. Нарешті треба згадати і про полекші специяльно для українського купецтва, а власне, що при відправлюванню товарів з України наказано було заявляти ті товари митним коморам, а потім по дорозї до Петербурга ніде їх незатримувати і мито від найму підвод і суден, на яких проваджено товари, не брати „десятой доли отвальнаго и привальнаго“[5]), та ся постанова відносила ся до внутрішних мит і зрештою в практиці не мала ніякого значіння просто через те, що з ріжних причин не була введена в житє, про що дальше буде річ. *(Кінець буде.)*

[1]) Див. напр. Вяземскій, Верховный Тайный Совѣтъ, с. 316—328, де обговорено становище правительства в сїй справі і зорґанізованнє „коммиссіи о коммерціи“, теж Семеновъ, op. cit. с. 134—135.

[2]) Семеновъ, op. cit. с. 54. [3]) Өирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи, с. 23. [4]) П. С. З. VI, № 3672, Семеновъ, op. cit, с. 56. [5]) Семеновъ, op. cit. с. 57.

„Сама собі в хаті господиня".

(Картина Т. Шевченка).

Подав **Кость Широцький.**

Внутрішній вогонь що таїть ся в глибині душі справжнього художника, прориваючись на верха, все загріває й освітлює своїм блиском. Справжнім творцям прекрасного ми часто пробачуємо багато технічних хиб, до них ми не так суворо прикладаємо естетичну міру і самий вибагливий естетик стає в німій повазі до художника, що зміг прикувати до свого твору часточку живого людського чутя.

Се людське чуте те, що так сильно характеризує картини великих майстрів ренесансу. Вони нам так близькі, вони викохали нашу сучасну штуку з багатьома її галузями й репрезентантами — всеж таки не однаковими по характеру творчости у ріжних народів.

Ясне небо Італії, наприклад, і жвавість італїйського житя дало дещо инше аніж холодність спокійної північної натури. Тим то ми й бачимо, що роскішна, але темна по своїх тонах ґравіровальна штука з'явила ся не в Італії, а в Німеччині. Розвинувшись з особливою силою в XVI—XVII в. у Голяндії, ся галузь штуки завитала на Україну, несучи сюди дух ренесансу й знайомлючи нас з культурою Заходу.

Вплив Голяндців, що відбив ся на Т. Шевченкови в його художницьких роботах, таким чином йде до нас не від нині й той факт, що Шевченко підпав не якомусь иншому, а сему впливови, має історичний інтерес: в історії нічого випадково не з'являєть ся.

Шевченко у штуці як і в поезії звязаний глибоко з народом й з тою художницькою традицією, яка у нас жила. Згадки його про те, як він украв у свого учителя-дяка книжку з „кунштками“ (гравюрками німецьких майстрів, що були нашим давнїм майстрам за зразки для їх малярських робот) й змальовував їх, виховуючись по бурянах, мимоволї вяжуть його з нашою старою штукою й вказують той ґрунт, на якому виспіла Шевченкова охота учити ся ґравіровального діла в таких тих самих голяндських художників. Так Шевченко завершив традицію наших звязків з Заходом, злучивши своєю особою то колесо історично-артистичного процесу, який під німецьким впливом почав ся на Українї в XVI в. в ґравіровальній штуцї й закінчив ся повторенєм й удосконаленєм тих самих впливів, на картинах самого-ж таки поета.

Справдї, збір відомостий що до стану ґравіровального діла в старій Українї, зроблений Д. Ровинським [1]), дає можливість зазначити, що тодї Українцї вже знали навіть й офорти, які в XIX в. в Росії Шевченко почав творити перший. В старій Українї гравюра стояла на значній височї: вона породила відомого Д. Левицького, котрого отець був українським майстром, XVIII в., Боровиковського, Лосенка, а також дала нам найкращого творця свого — Тараса Шевченка.

Тільки Шевченко вніс до гравюри вже багато нових елєментів, що дають в нїм розуміти художника нової доби з певним напрямком, індівідуальним стилем й новим кругом ідей. Тут виявили ся всї ріжносторонні таланти Шевченка, бо він будучи поетом і співцем, музикою, малярем і ґравером мусїв був дати в своїх творах результати всїх своїх здібностий. Від того картини його стають цїкавійшими за картини сучасників і попередників.

Як офортист Шевченко був перший в Росії, але не перший на Українї. Там він вже мав таких славних попередників, як Л. Тарасевича, Щирського й Галахівського (XVII—XVIII вв.). Але Шевченко досягнув в офортї незвичайної сили. Для занять офортом йому в Петербурській Академії були навіть дали окреме помешканє [2]). В сфері офорта Шевченко винайшов дещо нове й тим проторив дорогу другим майстрам. Струментів, винайдених

[1]) Ровинскій. Русскіе граверы и ихъ произведенія съ 1564 г. до основанія Академіи художествъ, Спб. 1890.

[2]) Ровинскій. Подробный словарь русскихъ граверовъ, вид. Собко. Спб. I, 123.

Шевченком, по нині вживають до своїх робот проф. В. Мате і, здаєть ся, Шішкін [1]).

Після перших спроб в гравюрі ще в 40 роках Шевченко рішуче зайняв ся офортом лиш в останніх три роки свого житя. Тоді він дав ряд прекрасних творів з історії, з побиту українського, багато портретів й копій з картин відомих художників. Флямандці й Голяндці робили на нього найбільше вражіннє. Про те як він буде робити гравюри сепією з знаменитих творів Академії й Ермітажу, Шевченко марив на засланню. Свідками того являють ся листи поета до приятелів: [2]) „ожила би моя душа одинока, глядячи на великі твори божественних штук!“ [3]).

Душа його, справді, ожила. По повороті в Петербург Шевченко зараз таки шукає порад проф. Йордана, ходить до Ермітажу й, що називаєть ся, жиє в товаристві великих „возлюбленників муз і ґрацій“, представлених там своїми творами.

Вчити ся Шевченкови не було в кого. Поради, які давав йому Йордан, значили не багато, бо Йордан не був офортист. Дійсним учителем Шевченка став старий Рембрандт ван-Рейн (1606—1669). У Шевченка так само як і в нього — однакові світляні ефекти і тіни, однакові навіть напрямки і скуплення ґравіровальних штрихів. Теми картин Рембрандта були часто й темами Шевченка. По Рембрандту Шевченко малював і численні свої авто-портрети, не бажаючи витрачати ся на натурників. В сьому фаху Шевченко досягнув скоро такого успіху, що деякі його копії з Рембрандта („Притча о виноградному саді“ або „Сцена в торговій конторі“) видають ліпшими за оригінали.

Про Шевченкове захопленнє й любов до Рембрандта оповідає Суханов. Він каже, що Шевченко всюди відшукував картини Рембрандта, щоб на них подивитись: ходив по Академічних коморах, в Ермітаж, до колекціонерів. Щоб піти й подивити ся на який-небудь невідомий офорт великого Голяндця, Шевченко перепиняв навіть свої лекції, які давав Суханову [4]).

Коли пригадати сумний факт заслання Шевченкового й його натуру, то ясним стане, через що він так захопив ся офортом і зійшов ся з Рембрандтом: напрямок Шевченка був реалїстичний, завжди він шукав правдивих стежок, штука-ж в ту пору,

[1]) Рідний край, 1906, № 8, 16. Статя д. Сластьона.
[2]) Русская Старина, 1887, X, 289.
[3]) Основа, 1861, X, 14.
[4]) О. Кониський. Т. Шевченко-Грушівський, II, 234.

навіть в особі Кароля Брюлова, ще не зійшла була з театральних помостів. В ту пору фальшивого клясицизму Рембрандт, супроти зализаности письма італійських шкіл, світив хоч і з минулих віків, а правдивим світом; через те Шевченко й заінтересував ся сим великим в офорті й живописи авторітетом. Він дає з нього цілий ряд копій („Сцена в купецькій конторі", „Виноградарі" і др.), а також переробок.

До останньої катеґорії належить оден з кращих офортів Шевченка: „Сама собі в хаті господиня", що послужить предметом сеї студії.

Ся картина, видрукована в журналї „Искусство и художественная промышленность" [1]) і в останнїм альбомі Шевченкових малюнків [2]), була колись власністю Честахівського [3]), а тепер переховуєть ся в музеї В. Тарновського в Чернигові (№ 447). Вона зроблена офортом р. 1859 після старанної роботи Шевченка над кількома нарисами й сепією на ту-ж саму тему [4]).

В вічі кидаєть ся на сїм офорті серед пітьми ночи фіґура лежачої в снї, розкритої жінки; вона зігнула свої колїна й дуже розхрістана. На круглому столику біля ліжка пуделко з пудрами і свічка. Полумінь, закритий від глядача спинкою свічника, кидає пляму світа на груди й лице заснулої й згущує тїни кругом постели, над якою з боку замість пологу звисає кріноліна. На лївім боцї під картиною підпис: „Сама собі в хатї господиня".

Шевченко намалював тут зморену женщину, що, видимо, прийшла з свого гулящого промислу й ту хоч на хвилю почуває себе „господинею в хатї". Форми тїла жінки, обстанова в якій вона спить, почасти підпис поета, ясно говорять кого він тут наґравірував, що се за жінка.

Самостійно Шевченко змалював сю картину, чи взяв її від свого вчителя, якого тони так ясно в сїй роботї проглядають?

На то не маємо лїтературних посвідок, але можемо дійти дечого з аналїзу картин.

По тонам офорту, по постановцї фіґури, по всїм подробицям композиції видко що Шевченко наслїдував Рембрандта, а саме славну його ермітажну „Данаю" (№ 802), яку подібно до багатьох инших голих жіночих фіґур великий Голяндець

---

[1]) 1901 г. № III, в додатках.

[2]) Малюнки Т. Шевченка, видання Общества имени Т. Г. Шевченка, Спб., 1911.

[3]) Кіевская Старина, 1888, VI, 83 (в „примѣчаніяхъ").

[4]) В музеї В. Тарновського №№ 376, (377), 394.

писав, по загальному признаню дослїдників, з своєї улюбленої жінки Саскії Уйленборг [1]).

Загальне толкованнє картини таке: Даная, дочка Акризія царя Арґосу, син якої мав, по слову оракула, вбити свого дїда, забита за те батьком в льох, змальована в ту хвилю, коли приходить до неї в світлянім дощі сам Зевес і плодотворить її будучим сином Перзеєм. Даная лежить у Рембрандта на ложі, вкрита по ногах простиралом, гола й молода, хоч і не гарна. Вона повернула ся на лївий бік лицем до глядача й зперлась лївою рукою на подушку. Звернувши в бік лице своє, Даная дивить ся в отвір, зроблений позад її ліжка в відкинутім старою служницею полозї. В руках служницї торбинка й ключі. Через отвір в полозї ліеть ся золотий світ на Данаю. Перед ліжком стоїть круглий столик й пара пантофельок.

Автор спеціяльної працї про Рембрандта Б. Боде [2]) дає одначе инше толкованнє сьому образови, який зове перлом серед Рембрандтових картин й відносить до 1636 р. Він думає, що се не Даная, а Сара дочка Рагуїлова, що вичікує Тобію в першу ніч по шлюбі. Боде підтверджує свою гадку тим, що подібна тема є і в ученика Рембрандтового Боля в Бравншвайзї, причім вона вельми близька до ермітажної картини.

Так чи так, однакового не може бути сумнїву, що саме ся картина дала ідею Шевченкови. Ся так звана „Даная“ підходить до офорту Шевченка не лише подробицями, а й по своїй ідеї. В „Данаї“, не дивлячись на те, що її вважають біблїйною Сарою, ясно показана ідея продажности: амур в головах постели й торбинка в руках служницї. Окрім того є варіяція її в Бравншвайзькій ґалєрії (№ 204) близька до композиції Шевченка і позицією лежачої фіґури „Данаї“, незалежно від спільних ефектів світлення й инших частин картини. Там (в № 204 Бравншвайґ) гола жіноча фіґура, подана у снї, покладена на подушку спокійною головою, як у „самої собі господинї“, тільки там до неї підходить серед золотого дощу Зевес [3]).

Взагалї ж, у Рембрандта є чимало подібних до Шевченко-

[1]) D. Rovinski, L’oeuvre gravé de Rembrandt reproduction des planches originales dans tous leurs états successifs, 1000 phototyp. sans retouches. SPb. 1890.

[2]) B. Bode, Studien z. Gesch. d. holl. Malerei. Braunschweig, 1883, 449.

[3]) Наґравірована Н. Мосоловим в „Les Rembrandts de l’Erm.“

вої жінки фіґур. Длятого досить пригадати видруковані в III т. Ровінского його №№ 219, 369, 992 й инші [1]).

Не диво, що Шевченко картину Рембрандта переробив на таку нову тему. Штука часів Рембрандтових мала инші завдання, пройняті духом відродженої клясичної штуки. Шевченко ж в трактуванню клясичного сюжету пішов далї й від цїломудреної Сари чи мученої Данаї перейшов до иншого сучасного сюжету, який давало житє великого міста.

Поява такого, здавалось би, нікчемного жанру у Шевченка нехай одначе не здаєть ся нам чудним: сей рисунок взятий з середини житя, що проходило перед очима поета-художника в сучаснім Вавилонї, з того житя, яке Шевченко добре знав і яке нераз описував в своїх денниках та в поезіях включно до продажних дївчат, змальованих у „Снї". Невдоволеним сим сюжетом за його наче-б то надмірну вульґарність не можна бути через те, що Шевченко відносив ся до взятої теми з гірким гумором, а щоб у сім переконати ся, досить приглянути ся до сього офорту.

Чи писав він його для публики, чи лиш для свого альбому, все-ж таки мав на думцї показати незугарність й низкість того, до чого може, але не повинна доходити здорова людина — так що з сього боку „сама собі господиня" стає лиш доказом на тих критиків картин Шевченка, які докоряють відсутністю в його творах горожанських мотивів й їх далекістю до житя [2]). Ми бачимо тут, що він не лише описував українське минуле й всілякі привиди, утворені фантазією народу, не тільки змальовував зовнїшнїй вигляд сільських людий й української та чужої природи, а й такі траґічні з психольоґічного боку теми як „сама собі в хатї господиня". Не дурно казав Гоголь, що творець-художник однаково великий в нікчемному й величному, бо в нього через нікчемне проглядає незримо прекрасна душа творця, крізь чистилище якої се мерзенне протекло [3]).

Так і в Шевченка звучить добре чутє жалю, яке тут не зовсїм отверто виступає через неприступність нам сучасного Шевченкови реалїзму. Той реалїзм був склав ся під впливом крайнього його натуралїстичного напрямку й тут саме ми маємо натуралїзм та простодушність.

Через сю простодушність визирає згадана вже глибока горіч

[1]) Кониський, Т. Шевченко-Грушівський, I, 126, 133, 145.

[2]) Статя Кузмина в „Искусстві и Художествен. Промышленности" за 1901 р., кн. III, ст. I. [3]) Гоголь, „Портрет".

Шевченка і їдкий сарказм, який знаходимо хиба у побутових рисунках Ґаварні, Гойя та ще у Федотова (автора „Сватовства майора“, „Першого хреста“, „Вдовиці“ й инших прекрасних річей), якого Шевченко здибав на вечорах у ґрафа Ф. Толстого.

Як би там не було, а взята нами картина Шевченка в основі своїй має таки Рембрандтову „Данаю“, підправлену й перероблену відповідно моралїстичним завданням поета. Залишивши загальний характер композиції Рембрандта, він замість пологу над постелею вішає іронїчно криноліну; замість красного тїла античної цариці — дає форми тяжкі й бридкі, а при всїм тім штрихи своєї голки граверської й струї їдкої горівки так пускає на своїй дощї по ногах своєї героїнї, що вони видають нїби вкриті лускою, нїби лежить се сирена чи нїмфа, лиш не з тих, що манили Одисея, а — вулишна. З сего бачимо, що Шевченко над своєю темою не мало працював і думав, поки звів Рембрандтову Данаю до простих людий і до житєвої правди.

Шевченкови, взагалї, всїлякі образи пристрастий вдавали ся добре („Вірсавія“, „Катерина“, „В минулі часи“, „Походження блудного сина“ й т. и.). Голе тїло також стрічаєть ся у нього досить часто, так що „Сама собі господиня“ не стоїть високо в артистичній творчости Шевченка. Так, напр., р. 1841 він малював голих одалїсок у снї (№ 140 Черниг. музею), пізнїйше дав женщин у снї (№ 170 музею в Чернигові), згодом сонну розхрістану жінку (тамже № 314) й так далї.

Деякий вплив на картини Шевченка виказали фляманські майстри, але вплив їх торкаєть ся більше його пейзажу та технїки, так що тут порівнювати їх не приходить ся. Можна було-б згадати в тім числї Вільденса або навіть великого співця щастя й радощів Рубенса. Між иншим сатирка з „Вакханалїї“ останнього (Ермітаж № 551) де в чому підходить до фіґури на картинї Шевченка. Є дуже подібна до Шевченківської „Господинї“ фіґура скуленої молодої дївчини у снї у Брюлова на його картинї: „Сон бабки й внучки“, але там Брюлов дав сюжет пустий і далекий від того, про що оповідає картина Шевченка.

Не буде нарештї помилкою в pendant до нашої композиції покласти ще анальоґічну композицію з картини нового художника Ронденея: „Сцени з житя бідних людий“, для того щоб яснїйше відзначити собі особливости Шевченкової мисли й манери. Коли у Ронденея положене фіґури то саме й ті самі подробиці картини, не виключаючи навіть маленького столика біля бідного ліжка, свічки на ньому й снопа світу, що ллєть ся на

сонну женщину з вікна спускoватої стелї, то Шевченкову композицію відзначає все таки йому одному приступний кольорит, та ще особливий настрій й якийсь інтімний характер всеї картини, хоча там, власне, виглядає всюди лице Рембрандта.

І дійсно, скільки ся робота Шевченка підігріта його учителем, варт в тому переконати ся. Маю на увазї головним чином спосіб її виконання: як і на Рембрандтових офортах Шевченкові офорти правлені горівкою й різані компліковаными лініями; штрихи у одного як і в другого самі нерівні й розкидані по ріжних напрямках, довгі й густі в темних місцях й дрібні в світових частинах; при тім в обох них поривання до світу були ніби згашені; святий вогонь вищого дару у них вкрив ся наче тонкою наміткою або прозорим туманом.

Світотїнь у Рембрандта і в Шевченка майже всюди однакова. Шевченко дає її в „Сватах“, в „Казцї про смерть“, в „Голові Кулїша“, в „Катеринї“, в сценах з військового житя на засланню і т. д. У Рембрандта ж вона всюди в портретах, в „Синах Якова“, в „Св. Родинї“ й ин.; особливо ясно Рембрандтівський спосіб світотїни ужитий в картинї „Петро відрікаєть ся від Ісуса“. Там бачимо сей знаний у Шевченка спосіб закривати від глядача жерело світу: св. ап. Петро на тій картинї (Ермітаж № 799) звернув ся лицем до служницї, яка стоїть позад апостола, заглядає на нього через плечі й освітлює його лице, тримаючи в лївій руцї свічку й заслоняючи її вогонь правою рукою. Сцена відбуваєть ся в полї й освітлюєть ся лиш сею свічкою. Само собою не трудно пізнати, що тут маємо той самий спосіб, який пізнійше дав нам Шевченко і ще пізнійше утримав Ґе у своїй „Тайнїй вечері“ [1]), де вогонь від лямпи закрив він постатю Христопродавця Юди, який стає від того чорним привидом на ясному тлї цїлої картини.

Цїкава ще й та подробиця на Шевченковому офортї, що коло постелї стоїть круглий столик. Ся річ теж часто стрічаєть ся на картинах Голяндцїв: у Рембрандта (в „Данаї“), у Верколї (в „Аммонові й Тамарі“, в „Йосифі Цїломудренім“), також в пишних бенкетах на картинах Рубенса.

Добре розроблену анатомію сонної женщини на офортї Шевченка можна пояснити тим, що він був почасти й скульптором. Того він так любив малювати голих людий, й тут утримав анатомічну правильність при всїй грузности форм свого персонажу.

---

[1]) XXIV саля Музею Алекс. III в Спб.

Павлин Свенціцкий.

Публіцистична, наукова та літературна його діяльність*).

Написав **Володимир Радзикевич.**

Дуже інтересною і з богатьох зглядів „незвичайною“ появою на арені галицького літературного, наукового і публіцистичного руху шістьдесятих і сімдесятих років минулого століття був Павлин Свенціцкий, відомий в історії галицько-українського театру під псевдонімом Данила Лозовського, популярний в українському письменстві як Павло Свій, в польському як Павлин Стахурский.

Постать Павлина Свенціцкого видаєть ся нам інтересною не тільки завдяки його письменським здібностям, не лише з огляду на гарні, талановиті продукти його літературної діяльности, цікавий він для нас також як людина, що головним завданнєм свого житя поклала собі працю над помиреннєм і зєднаннєм двох сусідних народів.

Великий ідеаліст по натурі, одарений буйною фантазією, захоплений наскрізь кличами щирого демократизму, запалений горячою любовею до простих і темних мас, віддав ся їм на услуги в міру власних сил і відповідно свойому розумінню

*) Сю розвідку читав я в рр. 1909 і 1910 на засїданнях семінара для української фільольоґії проф. дра К. Студинського. Почуваю ся до обовязку зложити йому на сьому місцї сердечну подяку за цінні ради і вказівки. Дякую також щиро Вп. Панам: радн. Двору О. Барвінському й д. М. Павликови за те, що в усею готовостию поспішили менї до помочи особистими споминами. В. Р.

„щастя міліонів“ — коли мовити терміном самого Свенціцкого. Хоч Поляк родом, полюбив горячо український люд, його мову, його поезію і задумав зближити його з такимже бідним і темним польським людом. І ся ідея зближення, а в слід за тим і федерації українського народу з польським на прінціпах фактичного демократизму, порозуміння обох згаданих націй в інтересі обопільного поступу, виповнювала головний зміст його житя, становила виключну понуку усеї його публіцистичної і в значній мірі давала товчок до літературної діяльности.

Проголошував він її теоретично в статях розсипаних в спеціяльному орґані, що мав служити здійсненню згаданої ідеї „Siol-ї“ і в инших польських журналах, коли тільки лучилась йому нагода говорити про українсько-польські взаємини. В літературних своїх продуктах, писаних з незапереченим поетичним талантом українською і польською мовою, дав вислів любови до українського народа, вилляв свої симпатії до його мови, поезії, бувальщини й сучасного побуту.

I.

Хлопоманський рух у Київі і участь Свенціцкого у ньому.

Період першої молодости Павлина Свенціцкого мало нам відомий. Родив ся він в селї в Варшиці[1]), махновецького повіту[2]), київської ґубернії з незаможної польсько-шляхотської родини 1841 року[3]). Спершу вчив ся дома, а пізнійше в Каменци Подільськім, де й покінчив ґімназію[4]). Спомини про гуляще житє каменецької ґімназіяльної молодїжи послужили йому потім основою, на якій з таким гумором ткав ніяк неправдоподібні пригоди своєї „Trójk-и“[5]). В 1860 р. записав ся Свенціцкий на університет св. Володимира в Київі і зачав студіювати

¹) Родинним отже місцем Свенціцкого не є ні Варшиці, ні Воршиця, як подають деякі українські і польські некрольоґи, а Варшиця. В персональній табелї, писаній рукою самого Свенціцкого, що переховуєть ся в архіві академічної ґімназії у Львові, читаємо виразно: „urodzony we wsi Warszycy“.

²) Персональна табеля.

³) „Павло Свôй“. Другъ, письмо літературне, 1876, ч. 18, стор. 284.

⁴) Правда за рік 1876, стор. 674; також: Календарь Тов-а „Просвѣта“ на р. 1886, стор. 15—16.

⁵) І. Ґржеґоржевский: „Paulin Swięcicki“ — Gazeta narodowa, 1876, ч. 213.

правничі науки[1]). Одначе попри обовязкові студії віддавав ся він з особлившим жаром студіям над славянськими мовами і з живим інтересом приглядав ся житю-бутю сільського народа[2]).

В Київі застав молодий Павлин серед університетської молодїжи сильно розбуджений рух. „Після довгої, шумної і розпустної бездільности — говорить автор одного некрольоґу Павла Свого — зачало будити ся нове житє. Ідеї демократизму, посвячення для визволення і піднесення бідного, пригнобленого люду розпалили серця всїх. Горячо стали їх ширити й проповідувати молоді люди помимо опору консервативної шляхти, що в хлопах все ще бачила слуг і скотину“[3]). Демократичне се стремлїннє серед великої частини польської університетської молодїжи в Київі — відоме загально під назвою „хлопоманії“. Згірдним епітетом „хлопомани“ пятнувала польська суспільність і великоруська публїцистика, перша по причинї свойого аристократизму, друга добачуючи тут „польську інтриґу“[4]), — молодих польських ідеалїстів, які, хоч вийшли з посеред української ополяченої шляхти, зачали пильно приглядати ся бувальщинї того народа, серед якого жили й сучасним його потребам та домаганням, а вкінцї, як каже Тадей Рильський — прийшли до пізнання своєї національної солїдарности з місцевим українським населеннєм і вважали його інтереси близкими своїми інтересами“[5]). Рильський має тут на думцї тільки одну галузь київських „хлопоманів“. Хлопоманїя одначе підготовлена цїлим рядом фактів не лишень полїтичного (кримська війна, приготовання до нового повстання) та суспільного („балагульщина“, соціяльні розрухи), але й лїтературного житя (козакофільство в польській лїтературі, „польсько-українська школа“)

---

[1]) Персон. табеля.

[2]) Крім цитованих статий в „Друві“, „Правдї“, „Календарі Просьвіти“ і „Gazet-ї narodow-ій“, ще: А. Н. Пыпинъ — Епизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ. Вѣстникъ Европы, 1886, т. I, стор. 327, або: Історія русской етнографіи, т. III, стор. 282 і сл.

[3]) Павло Свôй (Павлинъ Свьенцицкій — Стахурскій). Другъ, 1876, стор. 284.

[4]) А. Н. Пипін — Історія русской етнографіи, III, ст. 274—275. Пор. також: Ол. Грушевський: З українського культурного і національного житя в половинї XIX в. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів, т. 74, стор. 88 і сл.).

[5]) Нѣсколько словъ о дворянахъ правого берега Днѣпра. Основа, 1861, Декабрь, стор. 99.

не була одноцільним суспільним явищем, одноцільною синтезою політичних стремлїнь і суспільних ідеалів усеї молодіжи. Демократичний хлопоманський рух, недослїджений ще й до нинї у всїх своїх відтїнках і консеквенціях, обертав ся около одного спільного обєкту, яким був український нарід. Тількиж коли праця для нього в одних „хлопоманів“ була остаточною цілию проґрами, у других служила вона середником до переведення дальше йдучих полїтичних фантазій.

Свєнціцкий прибув на київський унїверситет саме в пору найбільшого розворушення умів. Загальна горячка заволоділа скоро цілим його духовим орґанїзмом, а після відомої крізи 1863 р. відбила ся на його світогляді у формі великої скристалїзованої ідеї: федерації України і Польщі, братньої злуки двох вільних і рівних народів. Уся його дальша діяльність на галицькій території, яка мала мостити дорогу згаданій ідеї, стане нам що йно тодї вповнї зрозумілою, коли хоч в головних начерках зможемо познайомитись з прямуваннями й ідеалами київських „хлопоманів“, в гуртї яких усталив ся світогляд Свєнціцкого.

У розбудженню живійшого руху серед київської молодїжи велику ролю відіграла кримська війна; розбудила вона в людий думку, отворила в їх серцях місце патріотичним почуванням, спонукала інтелїґентнїйші одиниці виступити рішучо проти неморальности й „буршівства“ товаришів[1]). В гуртї студентів унїверситету появляєть ся тайком перед правлїннєм редаґована часопись „Гультайский Біґос“, яка бичем сатири вдаряє на байдужність і безідейність молодїжи[2]). Рух бистрою струєю захоплює чимраз ширші круги. Коли 1859 року Драгоманів вступив на київський унїверситет, між студентами йшли горячі дебати; всї рвали ся до полїтичної діяльности, хоч в ріжні боки[3]).

Головним змаганнєм загалу тодїшньої київської унїверситетської молодїжи було зближеннє до народу, живе зацікавленнє

---

[1]) Sioło. Pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim, зош. II, стор. 159.

[2]) Тамже. Инше жерело подає назву часописи „Bigos burszowski“. Wyjątki z pamiętników b. komisarza pełnomocnego rządu w styczniowem powstaniu, tom I, Wspomnienia przedpowstańcze, rozdział II. Chłopomanja kijowska. — Dziennik Lwowski, 1870, Nr. 17.

[3]) Порівнай біоґрафію Драгоманова в „Житю і Слові“, 1894, I, стор. 149, пера дра І. Франка.

його житєм, мовою, звичаями, обичаями, побутом, зацікавленнє скріплюване у великій мірі поезіями Шевченка[1]). Демократами були отже всї студенти; сьвідомість соціальної несправедливости довела їх всїх до роздору із шляхтою[2]); майже всї були також прихильниками українського народа, тільки прихильність не у всїх випливала із однакових мотивів і не у всїх стреміла до однакових цїлий. Сей розлом найкрасше зарисовуєть ся на пунктї національнім, на якому виразно можна відріжнити дві головні ґрупи київських „хлопоманів“ відповідно до сього, чи почували вони себе попри всю свою прихильність для українських мужиків і погорду для польської шляхти таки Поляками, чи Українцями. В останнїх до свідомости соціяльних кривд долучила ся ще свідомість колишнього національного походження і вони порвали зносини не тільки з польською шляхтою, але й польськими історичними традиціями[3]).

Ярко й недвозначно виступають ріжницї у поглядах двох головних таборів київського студентства вже в 1861 році, коли то в Київ прийшов клич готовити ся до повстання за привернєнне Польщі в її історичних границях. Тодї велика вже серед польської, чи то по тодїшньому офіціяльному терміні „католицької“ молодїжи, ґрупа „хлопоманів“ втратила кількох „радикалів“ — в їх числї й Володимира Антоновича, які приступили до громади „православних“ Українців, що складалась

---

1) „Dziwny też zapał — пише один польський еміґрант (E. U.) в листї із Парижа в червни 1866 р. — owładnął polską młodzież Ukrainy, młodzież uniwersytecką szczególnie, gdy pierwszy raz wzięła do ręki „Kobzarza“. Młodzi nie zarażeni jeszcze materjalizmem i przesądami starszego pokolenia, chwytaliśmy z uniesieniem utwory poety, wszystkie myśli jego tak jasno i wiernie wypowiedziane, i zachwycaliśmy się trafnem oddaniem rzeczy od dzieciństwa nam znanych“ (пор. його рефлєксії з приводу статї Батаґлії п. з. „Taras Szewczenko, życie i pisma jego“. Sioło, I, стор. 146).

2) „Młodzież oddana całem sercem pracy narodowej, na wskróś przejęta myślą wyswobodzenia ojczyzny z pod jarzma — отже й ті, в яких прихильність для укр. люду мала еґоїстичні цїли — musiała pełnem boleści okiem patrzeć na ów niezgodny z prawami ludzkiemi i boskiemi stosunek chłopa do pana, owszem podniesienie moralne i materjalne włościanina, uzacnienie go myślą wolności i godności ludzkiej, uważała nie już tylko za święty obowiązek, lecz za sprawę ścisły bardzo związek mającą z pomyślnością sprawy ojczystej...“ Pamiętnik... op. cit. Dziennik Lwowski, 1870, ч. 15.

3) І. Стешенко, Українські шестидесятники. Записки Наук. Тов а ім. Шевченка в Київі, кн. II, стор. 79.

майже виключно із лівобережців[1]). Таких одначе людий, що вважали роботу в хосен історичної Польщі простою недоладностию, було, як з жалем стверджує Б. Познанський в „Воспоминаніяхъ о польскомъ возстаніи въ Украинѣ 1863 года“[2]) „не много“. Всїх инших захопив польський полїтичний рух[3]). Давні традиції, зачерпнені із того середовища, з якого вийшла більша частина „хлопоманів“, завели їх в ряди польських інсурґентів і бувші „демократи“ пішли на уступки польській шляхтї навіть у питанню соціяльно-економічному[4]).

Основно прояснює ріжниці в поглядах й прямованнях двох що йно згаданих ґруп серед київських „хлопоманів“ сам Павлин Свенціцкий при нагоді критичного розбору повісти Т. Шумского п. з. „Na gruzach“, яка своїм змістом доторкає останнього польського повстання[5]).

Із його рецензії дізнаємо ся, що ті із київських хлопоманів, що як писав „Tygodnik Poznański“ (1863, ч. 3, пор. Драгоманів, op. cit., стор. 111), відреклись Польщі, щоби працею над освободженнем й осьвітою народнїх мас зреалїзувати „українську утопію“, гуртували ся в „Громадї“, — всї останні зорґанїзували ся в „Загал“ („Ogół“).

В „Громадї“ крім згаданого вже „радикального“ відлому польських хлопоманів, подибуємо головно українське студентство, для якого добробут українського народа був останньою метою проґрами. „Громадяни“ не грали ся фосфоричними вогниками, відкинули пусту фразу шляхти „підносити люд“; вони старали ся зійти до народу, війти в його склад, принимаючи його мову, звичаї й обичаї[6]). Натомісць всякі пляни дальших державних сполук не обходили їх зовсїм[7]).

„Загал“, гуртуючи в своїх рамах молодїж ріжних провінцій колишньої історичної Польщі (з Волиня, Поділя, України, з Корони і Литви), вже з природи річи не міг проявлювати на зверх такого одноцільного характеру. В лонї „Загалу“ виріж-

[1]) М. Драгоманів: Историческая Польща и великорусская демократія. Собраніе политическихъ сочиненій, Paris 1905, том I, ст. 110.
[2]) Кіевская Старина, 1885, т. XIII, стор. 436.
[3]) Труди VII, стор. 248.
[4]) Драгоманів op. cit. стор. 110—111.
[5]) Sioło, II, стор. 153—164. Богато місця присвячує Св—ий також обговоренню внутрішньої орґанїзації „Загалу“ і сфери його діяльности.
[6]) Также, стор. 160. [7]) Также, стор. 162.

нюють ся по своїм стремлїнням знову дві партії: партія „Поляків-Русинів" — тоб-то „хлопоманів" в тіснім розумінню слова[1]) — і партія „Коронярів". Із богатьох слів Свєнціцкого, якими силкуеть ся схарактеризувати напрям діяльности „Поляків-Русинів" і вияснити ріжницю їх проґрами від проґрами „Коронярів", виходить ясно, що перші побіч праці над осьвітою українського люду живо захоплювали ся мріями про висвободженнє Польщі зпід російського ярма та думками про федерацію України і Польщі, другі зовсїм байдужно відносили ся до справ українських земель, на яких вважали ся зайдами, беручи участь тільки в справах доторкаючих загалу молодїжи[2]). Цїлий той рух[3]) київських студентів живо захопив й Павлина Свєнціцкого. Без сумнїву в їх гуртї прийшлось і йому відіграти, коли не передову, то на всякий випадок визначну роль. Про участь Свєнціцкого у роботї „хлопоманів" маємо два свідоцтва, які одначе суперечать собі взаїмно.

В статї Ґржеґоржевского читаємо, що „Święcicki stał w pierwszym szeregu i należał do przodowników młodzieży"[4]); автор некрольоґу в „Друзї" (1876, стор. 284) впевняє натомісць, що Свєнціцкий „нїколи не тиснув ся в передні ряди межи тих, що найбільше кричали, що зачинали порушувати нещасну руско-польську справу". Кричати може Свєнціцкий й не кричав, але у громадї київських робітників був безперечно солїдною робучою силою. Діяльність пізнїйшого редактора „Sioła" у Київі, коли зважити українське його походженнє по території, а польське по національности, можемо зовсїм оправдано обмежити до рам зачеркнених статутом Поляків-Русинів. Щоби зближити ся до простого народа, зачали хлопомани видавати книжки, заводити недїльні школи, спершу можливо, що й в цїлях полїтичної пропаґанди[5]), пізнїйше, коли пересьвідчили ся, що з темними, прибитими масами про полїтику говорити не

[1]) Спокійні горожани російської імперії ховали назву „хлопоманів" виключно для Поляків-Русинів, обкидуючи „Громадян" менше вишуканим епітетом „різуни" (тамже, стор. 162).

[2]) Тамже, стор. 161—162.

[3]) Психольоґія хлопоманського руху, його мотиви і ріжниця змагань „хлопоманів" від змагань „українофілів", змальовані гарно й обєктивно в Пипіна, op. cit. стор. 273—282. — Крім цитованих творів ще: Agaton Giller: Historja powstania narodu polskiego w 1861—1864. Париж 1867, т. I, стор. 141—168.

[4]) Gazeta narodowa, 1876, ч. 213.

[5]) Житє і Слово, 1894, I, стор. 149.

слід, просто в цілях просвітних і педаґоґічних. Так повстала відома, тайком перед правлїннем основана, школа в Київі, що мала на меті вибразуваннє сільських учителїв, а в якій викладною мовою була мова українська і в нїй став Павлин Свенціцкий учителем. Зближав ся памятний цвітень 1863 року. „Поляки-Русини“, вірні висказаному „credo“, що не зривають з польщиною[1]), не без впливу „коронярів“[2]), повстали в імя свободи сфедеризованих трех земель, видаючи наперед на доказ контакту з народом „Золоту грамоту“. Ходило саме о те, хто має промовити до народу, чиїм словам він йме найбільше віри. „Дідичі? — ...Іще не присохли рани панщизняних ударів, — говорить Свенціцкий в повісти „Trójka“ — іще кровію текуть військові екзекуції, які накликали пани-дідичі; їм люд не повірить, хиба що скажуть, що повернуть недавні часи! Лишалась молодіж. Вони були ще такі білі невинностию, а так їх опромінювала любов до того люду, якого освободження бажали, що здавало ся, що слова їх найдуть у нього віру, що як братів прийме їх люд в свої ряди і піде враз з ними у бій за правду, за житє“...[3]). Так здавало ся і Свенціцкому, коли на чолї одного леґіону повстанців[4]) ставав в боєвім рядї польських інсурґентів, бо забув, „що любов, що бажаннє щастя міліонів, хоч окриває блиском „білих соколиків“, не випалює ще мученичої крови, якою їх чола позначили батьки на знак, що від них походять“...[5]). Повисші слова Свенціцкого булиб пустою, милозвучною фразою, коли би він сам не розумів усеї їх правдивости. А се розуміннє причинило ся в значній мірі до того, що молодий ідеаліст не знеохотив ся невдачею повстання, ворожим становищем українського люду, а тільки утвердив ся в своїх поглядах, почув реальний ґрунт в проґрамі будуччини. Бо коли по невдалій пробі із „Золотими грамотами“, по нападї в Соловіївцї, богато виеміґрувало на захід, Свенціцкий не пішов за їх приміром, але з великою енерґією, хоч із „зраненим серцем“[6]) віддав ся працї, і то працї спокійній, на довгі літа розложеній, працї орґанїчній, що мала на меті розвязаннє українсько-польських замотаних відносин, вияснeннє українського

[1]) Sioło, II, стор. 162.
[2]) Познаньский, op. cit., Кіевская Старина, т. XIII, стор. 436.
[3]) Dziennik Literacki за рік 1866, ч. 42.
[4]) Wacław Lipiński, Szlachta na Ukrainie, стор. 66.
[5]) Dziennik Literacki, 1866, ч. 42.
[6]) Gazeta Narodowa, 1876, ч. 213.

питання в його відносинах до Польщі. Для такої роботи треба було наслухувати удар живчика в житю обох народнїх орґанізмів, тому Свєнціцкий, утїкаючи з Росиї, полишаєть ся в Галичинї і оселюєть ся постійно у Львові, щоби „між працею своєю і народом, якому посвятив ся, заховати живий, постійний сполучник, що міг би його удержати в непереривній свідомости народнїх потреб“ [1]).

II.

Свєнціцкий в Галичинї. Театр „Руської Бесїди“. Виступи Свєнціцкого на українській сценї („Лазовський“) і в аматорських трупах Возняковского і Штенґля („Сельский“). Драматичні переклади і перерібки.

В Галичину вступає Свєнціцкий з готовим пляном, скристалїзованою проґрамою роботи. „Незвичайність“ його роботи на байдужнім, апатичнім виднокрузї галицького житя була виливом правда анормальних, неприродних, всеж таки дійсних відносин на росийській Українї. Ілюструє вона крім того, як не мож краще, усю непрактичність вдачі Павлина Свєнціцкого, являєть ся вислїдом його поетичного характеру, далекого від реального житя і його умовин. Задумав він зєдинити Україну з Польщею в дещо ориґінальний спосіб. „Забажалось йому згоди, братерства двох народів, любови двох свобідних, самостійних, просвічених братів“ [2]). Говорити й писати про сю згоду вважав він головною задачею свойого житя. Тому від пори прибутя в Галичину почав накликувати Поляків скрізь постійно й консеквентно, накликував їх не тільки безпосередно словами, але й посередно апотеозованнєм України, до якої приляг цїлим серцем, і поетичним зображеннєм вифантазованих прекрасних, гармонїйних українсько-польських взаємин в минувшинї в лїтературних своїх писаннях, накликував не тільки живим, щирим словом, але й приміром власного житя й особистим посвяченнєм, щоби признали окремішність українського народа і злучили ся з ним на основі демократичних прінціпів. Сїй ідеї остав Свєнціцкий вірним цїле житє мимо малих успіхів його щирих і талановитих проб переведення її в житє. З України приніс іще Свєнціцкий знаннє мови й житя українського народа і любов його вилелїяну кличами й ідеями київських „хлопоманів“, тих

---

1) Тамже.
2) Другъ, 1876, стор. 284.

людий, що по словам Куліша доступили проґресу житя, де він був можливий при тодішньому всесвітному відродженню народностий і де він не був можливий[1]).

З таким матеріялом взяв ся він до роботи. Та, щоби перевести наміри в житє, щоби мати спромогу з повним спокоєм працювати на витиченому шляху, треба було Павлинови подбати наперед про матеріяльне забезпеченнє, добути певних і постійних засобів до житя. Приватні лекції не вистарчали[2]), тому Свєнціцкий задумав старати ся о посаду ґімназіяльного учителя, яку осягнув що йно по великих перепонах. Передовсім, щоби виказати ся якимсь постійним занятєм, на основі якого міг би дістати право австрийського горожанства, конечне до одержання якої небудь посади, вступає до руського театру Бачиньского, для якого під прибраним іменем Данила Лозовського кладе незвичайно цінні услуги, як актор і драматурґ.

Шістьдесяті роки зазначились новим зворотом в духовому житю галицьких Русинів. Внесли вони в холодний, знеможений довгим, летарґічним сном пятьдесятих років орґанізм народнього житя дещо теплої крови, додали йому нової енерґії. Пробудженнє з просоння завдячують галицькі Українці тим разом російській Україні, а в першій лінії ґенієви Шевченка, якого твори, відомі давнійше тільки не богатьом одиницям, змогли тепер при співділанню инших політичних і суспільних моментів викликати загальне одушевленнє, „цілу революцію межи Русинами, особливо молодшими“[3]). „Новий, нечуваний світ — мовить Остап Терлецький[4]) — отворив ся перед нами із „Кобзаря“ і молоде, сьвіже, незіпсоване серце від разу полюбило його. Зовсім инакшим показав ся нам тепер мужик. Погордженний і зневажений до недавна він нараз підніс ся на висоту народнього ідеалу і став в очах молодіжи німим, довготерпеливим мучеником“.

Демократичний отже напрям поезій Шевченка і повістий Марка Вовчка уділив ся, як бачимо з наведених висше слів Терлецького, подекуди іще перед приходом Свєнціцкого в Галичину, галицькому народньому рухови, вливаючи у нього здоровійший внутрішній зміст. Молодіж, що найшвидше зрозуміла

[1]) „Полякамъ объ украинцахъ“. Основа, 1862, лютий, стор. 85.
[2]) Другъ, 1876, стор. 284.
[3]) М. Павлик: Про русько-українські народні читальні. Львів, 1887, стор. 85.
[4]) Галицько-руське письменство 1848—1865, стор. 101.

вагу ідей і постулятів Шевченкових пісень, гуртуєть ся по ґімназіях в „громади“, переймає на себе ролю пропаґаторів голошених на Україні кличів демократизму і з цілим ентузіязмом горячих, молодих душ хапаєть ся працювати на запустілій буряном плиткого „аристократизму“ і ще плитшої „сальоновости“ порослій ниві народнього житя. За ініціятивою молодіжи зачинає виходити ряд часописий, а львівська українська інтеліґенція основує 21 січня 1862 року першу руську читальню — „Руску Бесіду“.

Результатом й одним із перших обявів пробудження й живійшого розвою українського народнього житя в Галичині являєть ся думка зорґанізовання постійної руської сцени. Правда, одушевленнє драматичними виставами, які на склоні сорокових років відбували ся в Коломиї, у Львові і Перемишлі, зродило вже тоді думку заснувати вандрівну театральну трупу[1]), але її здійсненю перешкодив в пятьдесятих роках відомий десятилітний застій в культурно-літературному житю галицької України. І що йно після нового, животворного подуву з України, що при співділанню инших чинників приспішив удар живчика культурного житя Галичан, віджила гадка кинена Трещаківським, а справа українського театру в Галичині висунула ся на чоло культурних потреб галицьких Українців. Львину частину заслуги в переведенню сеї справи приписати треба Лаврівському, що перший поставив на однім із засїдань Виділу „Руської Бесіди“ проєкт основання руського театру, а пізнійше, коли з великим запалом принято сей проєкт, так щиро займив ся збираннєм складок. Я не думаю переповідати тут цілої історії заснования українського театру в Галичині; на сьому місці зазначу лишень, що перші його представлення відбували ся в даром відступленій салї Народного Дому під дирекцією Омеляна Бачинського, який прибув до Львова із Житоміра на спеціяльні запросини Виділу Товариства, і що він саме і його жінка, вельми талановита драматична артистка, були першими по фаху акторами в Галичині. Останну частину завдання сповнювали аматори, по більшій части студенти львівського універ-

---

[1]) Порівнай: М. Возняк, Українські драматичні вистави в Галичині в першій половині XIX століття. Львів, 1909, стор. 19—20.

[2]) Про се хоч би: Stanisław Pepłowski, Teatr ruski w Galicji, Львів, 1887, стор. 8—9. — Ів. Франко, Рускій театръ въ Галичинѣ, Зоря, 1885, ч. 24.

ситету[1]).

І так дня 29 (17) марта 1864 року „по довгôмъ снѣ, — по снѣ мовь внутрь могилы“[2]) відбуло ся перше представленнє українського театру у Львові. По поетичнім прольоґу пера Омеляна Огоновського слїдувала „превосходна, чудно-прекрасная“[3]) „Маруся“[4]), зладжена на основі відомої Квітчиної повісти. Про виставу „Марусї“ згадуємо тому, що деякі історики українського театру в Галичині[5]) приписують хибно її авторство Свенціцкому. Автором лїбретта „Марусї“, привезеної Бачинчиньским з України[6]), а відіграної на дошках української сцени дня 29 марта 1864 року, був Поляк Ґолембйовский, а композитором мелїчних її партій, основаних на тлї українських мельодій, Квятковский[7]). Свенцїцкий міг тільки перекласти „Марусю“ з польської мови. За останнїм здогадом промовляла би заакцентована в „Слові“ „тонкість языка“[8]). Але до самостійної драматичної перерібки Квітчиної „Марусї“ забрав ся Свенцїцкий що йно пізнїйше.

Перша вистава „Марусї“, як взагалї весь театральний устрій, мала характер чисто народнїй. Заздалегідь заповіджено, що тільки народне українське слово буде гомонїти з дощок театральної сцени, і що тільки штуки чисто народнього характеру становити муть головний складник театрального репертуару. Урядовою мовою, мовою театральних оголосин, кореспонденційною мовою дирекції і розговорною мовою акторів, була мова жива, народна, українська. В друкованню оповісток уживано фонетичної правописи[9]). Нїчого отже дивного, що на таких під-

---

[1]) Peplowski, op. cit., стор. 9; Ів. Франко, op. cit., Зоря, 1885, ч. 24, пор. також: Русскій народный театръ его дѣятельность составъ и управленіе отъ 1864—1870 г. Написалъ Н. Ч.

[2]) Прологъ для открытія руско-народного театра, сочиненный Е. Огоновскимъ, выголошенный въ салѣ Народного Дома у Львовѣ дня 17 марта с. р. Лонгиномъ Бучацкимъ. Слово, 1864, ч. 23.

[3]) Слово, 1864, ч. 24.

[4]) Ів. Франко, op. cit. Зоря, 1885, ч. 24, стор. 280.

[5]) Pepłowski, op. cit. стор. 11; порівнай також: Исторія основанія и розвою русско-народного театру въ Галичинѣ. Коломия, 1904, стор. 11. [6]) Новый Галичанинъ, 1889, ч. 3, стор. 44.

[7]) Слово, 1864, ч. 24. [8]) Тамже.

[9]) R. N.: Teatra ludowe, jako dźwignia oświaty. Sioło. Pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko ruskim, 1866, зошит II, стор. 180. Гл. І. Франко, Рускій театръ въ Галичинѣ, Зоря, 1885, ч. 24.

валинах построєний храм української штуки мусів у своє нутро заманити й Павлина Свєнціцкого, бо відповідав вповні поглядам і стремлінням його.

В 1864 році виступає він доволї часто на українській сценї в Галичинї під псевдонїмом Данила Лозовського. Надїлений незвичайним даром вимови[1]) виступає він тут у найневідповіднїйших свойому характерови і темпераментови ролях характеристичної коміки[2]), хоч публика, а іменно критика волїла його бачити в ролях героїчних, які йому обіцювано[3]), а „Слово" в ролї молодого аманта[4]).

Всеж таки у тих „найневластивійших собі ролях: чумака Чупруна в „Москалю Чарівнику"[5]), пяницї Дратвенка в „Майстрі і челяднику"[6]), писаря в „Опекунстві" Рудольфа Моха[7]), возного в „Наталцї Полтавцї"[8]), Пятаковського в „Щирій любві"[9]), зумів Свєнціцкий заслужити на оплески публики і признанне критики[10]).

Та не довго судилось йому перебувати на дошках українського театру. Вже в 1865 році в приписцї до „Гаврила Бамбули" читаємо отсї слова П. Свєнціцкого: „Зарядчий Видїл Руського театру у Львові так обійшов ся зо мною, що я

---

[1]) Ів. Франко, op. cit.

[2]) Мета, полїтична часопись за рік 1865, ст. 495.

[3]) Тамже.

[4]) Слово, 1861, ч. 55: „здаетъ ся, що ему зручнѣйше прийшлось бы играти молодыхъ любовникôвъ".

[5]) Ролю Чупруна в „Москалеви Чарівнику" відіграв Лозовський дня 28 червня 1864 р. „Не можь заперечити — писало Слово (1864, ч. 52) — що чумакъ г. Лозовского отданъ былъ съ жизнью, а може и цѣлкомъ вѣрно его украинской природѣ".

[6]) Знаменитим відданем креації пяницї Дратвенка звернув Свєнціцкий на себе загальну увагу. Слово, 1864, ч. 52.

[7]) В „Опекунстві" виступав Св. дня 7 (19) липня. Слово, 1864, ч. 53.

[8]) Возного грав Свєнціцкий 8. 20 юлія 1864 р. замісць Розмазовського. Гра Лозовського „якъ впрочемъ доказала она добре вырозумѣнье характеру комичного старика-любовника" — не дорівнувала по думцї рецензента грі Розмазовського „особливо же въ тôмъ, же Г. Лозовский не пользуєсь такъ сильнымъ и доноснымъ органомъ, абы свôй голосъ и до роль пôдстарôлыхъ здужалъ умодульовати". Слово, 1864, ч. 55.

[9]) Слово, 1864, ч. 77.

[10]) Слово, 1864, ч. 52, 55, гл. також: „Lemberger Zeitung" за рік 1864.

присилований[1]) застерегти право представлення в театрі ось цеї песи мого перекладу"[2]).

Непорозуміннє отже з дирекцією театру склонило Свєнціцкого до опущення української сцени. Що було безпосередною причиною сего непорозуміння, — мала платня, чи особиста ривалїзація з Бачиньским і проста завнсть із боку останного[3]), — певно рішити не можна, на всякий одначе випадок коріння його сягають глубше. Із півночи дунув саме морозний вітер[4]). Була се критична доба в історії української суспільности в Галичині, часи, коли по смерти митрополита Яхимовича, провідника „святоюрського" сторонництва, члени його, позбавлені сеї гуртуючої сочівки, почали розсипатись в свойому центрі і стали в великій части звільна ґравітувати на північ, перехилюючись рішучо на сторону поглядів Дідицького і його кліки. Обєдинителї, що мали вже в своїх руках усї важнїйші інституції і такий впливовий орґан, як „Слово", забажали й ніжну, молоду інституцію, ново заснований театр, перещіпити на північний ґрунт. З усїх усюдів стали напирати на Лаврівського, а одним із „солїднїйших" арґументів була погроза викинути український театр із салї Народного Дому[5]). Сим разом віднесли вони побіду. Климкович уступив із театрального комітету, а його місце заняв Богдан Дідицький[6]). Результат такої переміни швидко показав ся і на зверх. З афішів усунено фонетичну правопись, а народню мову „очищено", а потім і зовсїм усунено. Її місце заняв відомий усім „литературный языкъ", а народнї по змістови і по формі штуки виперли на задний плян „Обманъ очей", „Голоденъ и влюбленъ", „Роксоляна" і їм подібні. Словом український народний театр в Галичинї спав не тільки до зера під артистичним оглядом, а став іще місцем і середником про-

---

[1]) Підчеркненнє Свєнціцкого.

[2]) Руський театр. (Перша серія). Ч. II. Гаврило Бамбула. Комедия Молієра. Львів, 1865, ст. 4 (ненаґ.).

[3]) Автор статї „Teatra ludowe, jako dźwignia oświaty" виразно зазначує, що Бачиньский сам „zdolniejszych aktorów, jak p. Łozowski odstręczył... szczęśliwy, że obecnie niema lepszego nadeń aktora i aktorki lepszej od jego żony". — Sioło, 1866, зош. II, стор. 184.

[4]) Pepłowski, Teatr ruski, ст. 16.

[5]) Teatra ludowe, Sioło, II з, ст. 183; Ів. Франко, op. cit., Зоря, 1885, ч. 24, ст. 281.

[6]) Мета за рік 1865, ст. 474.

тинародної пропаґанди[1]). Очевидно, що в такому театрі не могло бути місця для Свенціцкого і він мусїв скорше чи пізнїйше його покинути.

Коли в 1865 роцї театральна дружина вертала з провінції до Львова, львівська українська громада, сподїючись якихось дальше йдучих реформ театрального персоналу і репертуару, манила себе надією побачити знову на українській сценї Павлина Свенціцкого. Здаєть ся Лаврівський робив уже в тій справі деякі заходи, коли „Мета“ „певно знала“ про ряд нових виступів Лозовського, „артиста здібного і працюючого над обогаченнєм нашої сцени переводами і наслїдуваннями“ [2]), і з його приходом ворожила українському театрови нову добу[3]). „Дуже радуємо ся — писала „Мета“ — съ повороту п. Лозовського, и зъ ёго приходомъ обітцяємо нашій сценї нову її добу, бо о талантливості п. Лозовського самі знаємо, и ще родимцї нашї зъ Украіни дуже хорошо обзиваютця о тімъ артисті“[4]). Крім актора витала „Мета“ в особі Свенціцкого визначну силу на полї української перекладної драматурґії і радила театральному Видїлови війти з Лозовським в умову що до придбання для української сцени його драматичних перекладів і перерібок. При тім не зле було би відкладати кождого представлення кілька золотих, як ремунерацію за драматичні працї Лозовського і инших письменників. Таким робом і бідний театральний фонд не понесе великих втрат і письменики одержать хоч мінїмальну нагороду за свої труди[5]).

Але надія завела. Свенціцкий не виступав більше на дошках українського театру. В 1865 роцї зааніажував його директор львівського польського театру, Милашевский до своєї трупи. Про виступи його одначе в театральній дружинї останного не маємо ніяких певних вісток[6]). Натомісць маємо

---

[1]) Teatra ludowe, jako dźwignia oświaty. Sioło, II, 187, Pełowski, op. cit., ст. 16, І. Франко, op. cit. loco cit.

[2]) Мета, 1865. ст. 496.

[3]) Також. [4]) Підчеркнення моє. [5]) Також.

[6]) Вістку подану Ґржеґоржевским про виступи Свенціцкого в театральній трупі Милашевского (Gazeta narodowa, 1876, ч. 213) вважає Шумский випливом незнання відносин. Склонений отже просьбами вдови і родинними вязами, заявляє, що Свенціцкий нїколи не виступав в театрі Милашевского. Він мусїв виказати ся перед дирекцією поліції сьвідоцтвами постійного занятя, бо в противнім разї його побут в Галичинї був би заквестіонований. Тому тільки просив Свенціцкий Милашевского о посьвідку, що зааніажований до його театру.

деякі, що правда доволї скупі, дані про виступи Свенціцкого в провінціональних польських театрах Возняковского і Штенїля. В останних двох виступав Свенціцкий під іменем Сельского. І так в театрі Возняковского, який давав в 1866 році вистави в Перемишлї, вибив ся Сельский на перший плян і заслужив собі знаменитою грою великі похвали критики. Ось що пише про його виступи „Dziennik literacki": „Sielski — artysta sceny kijowskiej — człowiek młody, zdolny i pracowity, posiadający warunki sceniczne, a co więcej wyższe od innych wykształcenie w rozmaitych rolach okazał, że rutyna z wrodzonym talentem połączona da w nim dobrego artystę"[1]).

Що під іменем Сельского ми тільки можемо розуміти Павлина Свенціцкого, доказує факт, що під тим самим псевдонїмом виступав він пізнїйше, як стверджують Ґржеґоржевский[2]) і Пепловский[3]) в театрі Штенїля, київське походженне артиста і його високе образованне. Коли в 1867 році інтелїґентний директор Милош Штенїель зібрав знаменито зорґанїзовану трупу акторів, людий з задатками справдїшнього артистичного хисту у натурі[4]), запросив в її склад й Павлина Свенціцкого,

---

І Милашевский згодив ся на се (пор. Dziennik polski, 1876, ч. 214).

Що одначе виступи Св—ого на сценї Милашевского не були лише формальними, а що Св—ий фактично виступав на нїй, стараєть ся виказати Ґржеґоржевский в 216 числї „Gazet-и narodow-oї" за рік 1876. Доказує доволї незручно. Річ мала ся так: „P Jan Dobrzański, widząc zamiłowanie Swięcickiego do sceny i pragnąc mu zapewnić utrzymanie, zaprowadził go do ówczesnych dyrektorów teatru polskiego pp. Smochowskiego i Nowakowskiego, polecając go ich względom. Swięcicki został więc na scenie aż do czasu objęcia jej kierunku przez p. Miłaszewskiego, który zaraz na I. wstępie dał mu rolę Antosia Rewizorczuka w „Karpackich Góralach", której jednak nie grał".

Estreicher подає на однім місцї спис акторів театру Милашевского за 1865 р. (пор. Teatra w Polsce II, 588), в иншому говорить про всїх акторів львівського театру (op. cit. III, 274), імени одначе Свенціцкого не згадує нїгде. Також в звісттах і рецензіях вистав театру Милашевського не стрінув я імени Свенціцкого, хоч прим. в 67 числї „Dziennika literack-ого" за рік 1865 є спис усїх акторів згаданого театру.

[1]) Dz. lit., 1866, ч. 13, ст. 205.
[2]) Gazeta narodowa, 1876, ч. 216. [3]) op. cit. ст. 14.
[4]) Dziennik literacki, 1867, ч. 13.

що грав свої ролї: „tak znakomicie, z takiem rozumieniem i przejęciem się, że szczerze wszystkich widzów zachwycił...“[1]). Ремунерація Сельского в театрі Штенґля виносила 60 зл. місячної платнї, а пописовими його партіями була роля Яґона в Шекспіровім „Отеллю“ і роля Фантазія в „Nieoprawn-их“ Словацкого[2]).

З діяльностию П. Свєнціцкого як актора тісно сплетена його діяльність на полї української драматурґії. Безпримірна вбогість українського сценїчного репертуару спонукала його занятись зладженнєм потрібних початкуючій сценї драматичних штук, які будь перекладав будь переробляв на основі польських, великоруських і французьких ориґіналів, приноровлюючи їх до вимог української сцени й української публики. Крім того перекладав драми Шекспіра, драматизував повісти Квітки („Маруся“), поеми Шевченка й написав ориґінальну комедію п. з. „Міщанка“. Працю свою на тому полї зачав Свєнціцкий іще в Києві[3]), драматизуючи Шевченкову „Катерину“, але серіознїйше захопив ся нею що йно в Галичинї в рр. 1864, 1865 і 1866, заохочений до сього Юліяном Лаврівським[4]). Одначе з великого числа перекладів і перерібок пера Павлина Свєнціцкого, що повстали в згаданім часї, лише дещо появило ся друком. Більшість відома нам тільки із заголовків і театральних рецензій.

Крім друкованих „Циганів“[5]), перекладу пятиактової драми Йосифа Корженьовского, „Вікна на першім поверсї“, перекладу драми в „трех образах“ тогож автора[6]); „Галї“[7]), до якої музику підробив о. Вербицький, „Гаврила Бамбули“[8]), перерібки Молієрового „George-a Dandin-a“, першого акту Шекспірового „Гамлета“[9]) і „Катерини“[10]),

---

[1]) Тамже.

[2]) „Teatr polski“. Nowiny за рік 1868, ч. 19, ст. 149—150.

[3]) Siolo, III зош., 74 ст. [4]) Teatra ludowe..., Siolo, II, 185 ст.

[5]) Цигани. Драма Осипа Корженёвського въ 5 діяхъ. З польского переложив Д. Лозовеський. Львів, 1864.

[6]) Слово, 1864, ч. 81, гл. також: Комаров: Українська драматурґія, Одесса, 1906, ст. 15.

[7]) Галя. З опери-водевіль „Ketly“ переиначив Д. Лозовський. Львів, 1865.

[8]) Гаврило Бамбула. Комедія Молієра в 3 діях. Для руської сцени зладив Д. Лозовський. Львів, 1865.

[9]) Нива за рік 1865, ст. 36—42; 60—73; 100—104; 117—120; 132—138. [10]) Siolo, III, 73—106; IV, з. ст. 93—126.

відомі нам іще із заголовків отсї драматичні штуки Павлина Свенціцкого: 1. „Слаба струнка“, комедія в одній дії, переложена з француського[1]). 2. „Рожа“, водевіль, переложений з француського з музикою о. Лаврівського. 3. Комедія Корженьовского в одній дії п. з. „Qui pro quo“. 4. „Видумана невірність“ (Le cocu imaginaire), комедія в одній дії Молієра. 5. Переклад комедії Фредра в одній дії п. з. „Лист“. 6. „Маруся“, драма в чотирох діях на основі Основяненкової повісти. 7. „Хліб за хліб“, комедія в одній дії переложена з француського. 8. „Москаль Чарівник“ Котляревського „застосований до тутешньої сцени“. 9. З француського „Молода вдовиця“[2]). 10. Комедія в одній дії Кулакова п. з. „Котра із них“[3]).

Головним жерелом перекладів і перерібок П. Свенціцкого, під якими він постійно підписував ся псевдонїмом „Лозовський“, була комедія французька, а побіч неї польська і великоруська. Ряд цитованих творів був би без сумнїву більшим, колиб не фатальна крадїж куфра[4]), яка позбавила „неусыпного труженика“ української сцени, Данила Лозовського, кількох рукописий театральних українських штук, а між ними й повного перекладу Шекспірового „Макбета“[5]). Про згадані в горі друковані переклади і перерібки автора „Міщанки“ буду мати нагоду говорити дальше. Тут зазначу тільки, що всї недоступні нам драматичні твори Свенціцкого визначають ся по словам критики „знаннємъ нашого люду и ёго мови“[6]), значить вдоволяють найосновнїйшим вимогам, які прикладаєть ся усе до того рода перекладів і перерібок. „До того додамо — пише дальше „Мета“, — що п. Лозовський переводитъ лишъ славнїйші річи, а меншої ваги комедийки, водевилї, застосовує до нашого житя; тим его „Галя“, „Рожа“ и др. суть неначе оригінальні, бо знаючи людъ, нашъ авторъ умівъ такий дати колоритъ своїмъ переиначуваннямъ, що чужого въ нихъ ледви чи що и лишилося“[7]). З того бачимо, що Свенціцкий перекладав, в тїснім значінню слова, тільки твори о мінїмальній лїтературній стійности; инші націоналїзував, переносячи фабулу на український ґрунт і уставляючи її в рамах українського національного житя.

---

[1]) Слово, 1864, ч. 86. [2]) Слово, 1865, ч. 52.
[3]) Слово, 1865, ч. 52; Комаров — op. cit. 93 ст.
[4]) Мета, 1865, ст. 495. [5]) Слово, 1865, ч. 79.
[6]) Мета, 1865, ст. 495. [7]) Тамже.

Крім перекладів і перерібок відома нам також із театральних рецензій драма Свенціцкого п. з. „**Маруся**“, зладжена на основі Основяненкової повісти того самого імени. „Марусю“ переробив Лозовський в 1865 році „вѣрно первотворови въ 4 актовую драму“[1]). Вона мала бути вірнійшим образом Квітчиної повісти, чим „Маруся“ Ґолембйовского, і як такий, мала — по думці „Слова“ — богато висшу ціну[2]). Инші одначе критики „Марусї“[3]), а зглядно рецензенти пізнійших її вистав[4]), значно острійше віднесли ся до драми Лозовського. Підчеркуючи сильно факт, що „Маруся“ така, як її намалював Квітка ніяк не годить ся у драму[5]) й акцентуючи трудність у драматизованю повісти Квітки, вважають вони „Марусю“ Лозовського недоладним відгомоном славної повісти. „Зазирнув — мовлять вони — Квітка у саму глубину души нашоі народнёі, та и виявив нам іі у тихому образі своєі Марусі. Розвиваєцця Квітчина повість тихо та сумирно, як чиста вода пливе у тихій ріці; не повіє ту ні зимний вітер, не замутить води чистоі як кришталь; а коли й спиняцця де вода, то тільки на те, щоб вірвати який цвіт з зеленого берегу тим чудовіще поплисти дальше. Пливе вона серед зелених квітучих берегів, и небо голубе відбиваєцця у іі чистому зеркалі, и дно іі чисте горить золотим промінням сонця, небо и земля лучацця в іі разом. Так проплива вона тихо аж до кінця, та тут и спадає у тужливім гаморі блескучим водоспадом, да тільки на те, щоби ще чудніще засияти своєю красою. Се Квітчина повість — се его чудова „Маруся“[6]). Бо дійсно в цілій повісти нема ніякої інтриґи, нема того драматичного вузла, без якого всякий драматичний твір не вдоволяв би цікавости публики. Тим драматичним вузлом у драмі Свенціцкого мала бути інтриґа волосного писаря Розмазовського, введеного здаєть ся за приміром Ґолембйовского, що своєю ломаною церковщиною сильно пригадував возного з „Наталки Полтавки“[7]). Але Розмазовський закаламутив лишень по думці критики чистий образ „Марусї“, не причиняючись нічим ні до завязки ні до розвязки драми[8]). Дальше підносить рецензент в закид авторови драматизованої „Марусї“ недугу героїнї, яка

---

[1]) Слово, 1865, ч. 62. („Правда“ за рік 1869, ч. 45 і Комаров — op. cit. знають тільки триактову „Маруся“). [2]) Также.

[3]) Рускій народный театръ у Львовѣ. Другъ, 1876, ст. 367. [4]) Правда, 1869, ч. 25, ст. 375. [5]) Также. [6]) Также.

[7]) Другъ, 1876, 367 ст. (Рускій народный театръ у Львовѣ).

[8]) Правда, 1869, ч. 45.

як припадкова оправдана в повісти, але ніяк не оправдана у драмі. Вона повинна мати свої мотиви, що випливали би з конечности, з характеру і акції виступаючих осіб. Інтриґа Розмазовського в формі переловлювання листів рішучо за малий мотив, щоби міг спричинити нечайне занедужанне Марусї. Також кінцеве ненадійне подужанне Марусї[1]), всунене у драму по всякій правдоподібности також за приміром Ґолембйовского[2]), вважає критика надто уже неприродним, яке як звичайне чудо ніяк не ладить ся у драму. Всеж таки мимо підчеркнених слабших боків і очевидних промахів удержала ся драма Свєнціцкого довший час на українській сценї і ще в вісімдесятих роках становила цікавий і симпатичний складник українського сценїчного репертуару[3]).

Праця Свєнціцкого для двигненя позему українського театру в Галичинї була, як бачимо, інтензивна, ріжнородна й продуктивна. Що Свєнціцкий мав колинебудь намір зовсїм посвятити ся театрови як актор і письменник[4]) — сього певно твердити не можна, бож уже в тих часах, себто в рр. 1864 і 1865 не обмежував він виключно своєї діяльности до рам актора і драматурґа, а пробував пера і в инших родах лїтературної творчости. Уся його тогочасна діяльність, без сумнїву вислїд згаданого полїтичного ідеалу, була не лише середником до заспокоєння житєвих матеріяльних потреб, а стреміла також посередно до зреалїзовання відомих полїтичних фантазій. Тому саме біоґрафи Свєнціцкого лучать його лїтературні продукти з його полїтичною проґрамою і вважають їх середником, якого вживав Свєнціцкий, щоби здобути авторітет й популярність імени серед української і польської суспільности, авторітет, що уповажнював би його до висловлювання думок і поглядів в справах народнього житя[5]).

Вже з 1864 роком зачинає ся паралєлїзм у роботї Свєнціцкого. Він пише українською[6]) і польською мовою лїте-

---

[1]) Свєнціцкий — як говорив менї радн. Барвінський — переробив драму вірно з повісти так, що Маруся умирає. Однак крилошанин Куземський заявив, що таке сумне закінчене немило впливає на настрій публики і за його впливом змінено закінчене так, що Маруся подужала.

[2]) Порів. Слово, 1864, ч. 24. [3]) Дѣло, 1884, ч. 131.

[4]) Ів. Франко — Рускій народный театръ. Зоря, 1885, ч. 23.

[5]) J. Grzegorzewski — Paulin Święcicki. Gazeta narod., 1876, ч. 213.

[6]) Крім драматичних пєс виходять ще 1864 р. його „Байки“.

ратурні твори, поміщуючи їх будь в українських[1]) будь польських[2]) видавництвах. В 1866 році сей параллїзм сходить ся в літературно-публїцистичному, польсько-українському видавництві: „Sioło“, а по його застанові розгалужуєть ся знову й розтягаєть ся на поле науки.

(Далї буде).

[1]) По словам Ґржеґоржевского (Gazeta narodowa, 1876, ч. 213), повтореним в „Друзї“ за рік 1876, стор. 285, мав Свенціцкий дописувати 1863 р. до „Вечерниць“, „gdzie zamieszczał śliczne swe „Bajki“. Вістка неправдива. В „Вечерницях“ нема нїяких творів Св-ого.

В „Ниві“ за рік 1865 друкував Свенціцкий поезії („На чужинї“, ч. 5, стор. 24; „Нічъ въ Подолі“, ч. 5, стор. 25), повісти („Колись було“, стор. 3—8, 18—24, 33—36, 48—51, 82—87), перший акт Шекспірового „Гамлета“ в перекладї на українську мову (стор. 36—42, 60—73, 100—104, 117—120, 132—138) і „Подорожъ по Украіні“ (стор. 56—60, 73—74, 104—111, 125—127). Деякі партії останнього твору помістив Партацький в „Руск-ій читан-цї для низшихъ клясъ середныхъ школъ“ за рік 1871, стор. 286—292, п. з. „Подорожъ до Каменця“.

[2]) В „Dziennik-у Literack-ім“ за 1865 рік надрукована його повість „Przed laty“ (чч. 70—77).

Miscellanea.

Кілька старих вірш.

I. Напади Татар, що долягали Україні протягом XVI—XVII століть, були темою для багатьох вірш польських і українських того часу. Анонїмні а так само й знамениті письменники XVII в. (як напр. Коховський, Л. Баранович) лишили нам багату спадщину, але їх вірші про Татар розкидані по старих рукописах; надруковано — дуже мало. Друкуємо одну таку віршу з рукопису к. XVII в. московського „Синодальнаго Училища Церковнаго Пѣнія“ N. 926, л. 60 об.[1])

Ѕлый татарине ¦ некелный сыне
З лука стрѣляешъ | не одинъ гине[2]).
Ах заболѣло сердце уныло
Гдѣ почюло в себѣ стрѣлы
От твоея злыя вѣры[3])
утѣкати (2) требѣ.

Не усыпаешъ рано вставати
И в ночи людемъ не даешъ спати,
Но полудню взялъ есть не одну
Душу в свое пребываніе[4])
Гдѣ вопль, плачь и рыданіе.
утѣкат требѣ.

---

[1]) Правопису точно не заховуємо, титли — розкриваємо.
[2]) В рук. „гинешъ“. [3]) В рук. „мѣры“.
[4]) В рук. „пребованѣ“, мабуть повинно поправити „придбанне“?

Если бы человѣкъ хотѣлъ поправить
А твоя хитрость внетъ его вглавиг.
Ох напираешъ, конем вихаешъ увязавши аркан,
Вяжеш бѣдным людем руки.
[утѣкати требѣ.]

Не уважаешъ духовныхъ сановъ,
Тактежъ и свѣцких великих пановъ,
Всѣх пориваешъ[1]) смерти предаешъ
Недочасной — але вѣчной.
Там жити — души грѣшити.

Часомъ изнайдешъ чисто сумнѣне
В семъ вѣку грѣшномъ[2]) и неотмѣнне.
Такъ ся стараешъ пока маешъ[3])
А мы будемъ утекати
Творцу своему волати
изиилуй ся (2) Боже.

Рач же ся Боже измиловати
Створене[4]) твое поратовати
Нехай з добытымъ а не покрытымъ
Мечемъ станетъ и боронитъ
И архангелъ врага гонитъ,
архангелъ.

Гдѣ осѣняетъ благодать твоя
Тамъ уступаетъ сила вражія.
На тя взираемъ[5]) свѣта бѣгаемъ[6])
Твоего денница спады (?) архангеле врага
забіны (?).[7])

А его стрѣлы з твое причины
Нехай погѣпȣть[8]) в единой годинѣ.
Нахвалебнѣйшій и на изяснѣйшій
Архангеле Михаиле
Мы съ тобою станем смѣле.
Арха[нгеле].

Учини з Богом поеднанѣ
Архистратиже, абысмо с на нѣ

---

[1]) Рук. „пораваешъ“. [2]) Рук. „грзѣшномъ“ — слїд польського ориґіналу. [3]) Неясно. [4]) Рук „створзенъ“. [5]) Рук. „взираетъ“. [6]) Рук. „бѣлаетъ“. [7]) Попсовано в рукопису. [8]) Рук. „погнѣпȣтъ“.

Нас поглядали, врага не знали,
Хвалячи мы его крѣпко
Дасть намъ з ласки свое милость.
На вѣкъ вѣковъ. Аминь.

Не можна сумнїватись, що рукопис, з якого виписано отсю віршу, дуже був попсований, і не тільки N. 926, а й його оріґінал. Деиеде ми зробили поправки, але всеж таки треба пошукати по рукописних збірничках вірш та пісень XVII—XVIII вв., чи не знайдеть ся денебудь краща копія вірші про Татар.

II. В музею, що належав Е. Н. Скаржинській, а тепер є власністю Полтавського Земства, переховуеть ся збірник N. 944, писаний в половині XVIII в. Поміж иншими статями та віршами тут знаходимо „Разговоры дꙋшѣ съ тѣломъ“, „Могоричъ“, „Дꙋшѣ грѣшной“, що розроблюють тему о протилежности души та тїла. Отсї вірші друкують ся мною в „Изв. отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ“. Тут подаю останню з вірш:

„О сꙋжденїю или клеветѣ“.

Не ѻнъ ѥсть ѿцъ сеѧ́ то́чїю вра́гъ те́мный,
Ѻнъ бо в' л'жи́вомъ ѧзыцѣ́ живе́тъ повседневный.
Жилъ в' ѧзыцѣ́ клевети сеѧ ѧдови́томъ,
По́лно лжа́ми па́щеки на людѐй набы́томъ.
Сꙋди́ла она́ всегда́ в' неправдѣ живꙋщихъ,
Сꙋди́лажъ всѣхъ и пра́вдꙋ бл҃гочестно чтꙋщихъ.
Сꙋть не́ю ѡ̑сꙋжде́нни сꙋ́щїи в гордыни,
Сꙋ́ть же и нема́вшїи бѣдной лахманини.
Недово́лна чтобъ в' мѣстѣ кого ѿсꙋди́ти,
Ищетъ ещѐ и в' це́ркве чтобъ не ѿпꙋстити.
Чи́мъ же ѡна̀ тепе́ра за то́е почте́нна?
Глѧ́нь к' го́рѣ — оу҆зришъ бѣсамъ во вѣки врꙋченна.
Жгꙋ́тъ же еѧ̀ свѣщами тѣло без поща́ди,
Нимало же подлютъ никогда̀ ѿра́ди.
Ещѐ ка́жꙋтъ: ра́дꙋйсѧ наша любезнѣйша,
Бꙋдешъ ти̇̀ по́слѣ сего̀ лꙋчша и чирнѣйша.
Да готꙋ́йсѧ на ко́лесо: бꙋ́демъ тебѐ дра́ти,
Бꙋдемъ кишки з' живота̀ твоего мота́ти.
Вимотавшижъ в'бро́симо в' А҆дскꙋю темни́цꙋ,
И приста́вимъ жесто́кихъ стра́жей четвери́цꙋ,
Чтобъ ти̇̀ свѣта божїѧ во вѣки не знала,
Да на мо́рѣ ѿгненномъ вѣслами маха́ла.

Что ѹсмотривъ, бережѣмъсь людей ѡсуждати
Чтобъ не ѹдостойлись тамъ и ми страждати.

Разом з отсїми віршами уміщена вірша „Благодать Господня возбуждающая и согрѣвающая унилую и оледенѣвшую душу“ має дату: напечатася лѣта Господня 1711 въ типографіи Кіево-Печерской“. Вірші про „Спор душѣ съ тѣломъ“ мають кілька рядків, що дуже нагадують маніру Г. Кониського. Коли не можна певно казати, що отсї вірші написані тим самим письменником, всеж таки вони мають значні прикмети його школи. Що до змісту, треба зазначити в віршах відгук з одного боку іконоґрафії „Страшного Суда“ і апокрифічної лїтератури, з осібна „Хожденія Богородицы по мукамъ“ (13, 22), порівн. тексти сього апокрифа видані д-ром Франком і Ол. Назаревським („Хожд. Богородицы по мукамъ“ в українських списках XVII—XVIII вв. „Зап. Наук. Тов. в Киеві“, кн. II).

III. Як відомо в старих друкованих книжках українського походження є багато віршованих передмов, себто коротких, а часом — довгих епіґрам на герби меценатів, що жертвували гроші на друкованнє книг. Такі епіґрами починають ся від Біблії Острозької 1581 р. Звернемо увагу на одну таку епіґраму — на герб „ясне велможних Шептицких“. Вона надрукована в книзї: „Апостолы | и Єvангелїа чрез всѣ недѣлѣ и | Праз: и Избранным ст: на весь годъ | Пръвое изѡбразися | В Угорцахъ | рокꙋ ѱахі |

На відвороті першій картки маємо герб; на к. 2-й читаємо отсю епіґраму:

Щаслнвый домъ Шептицкихъ |
кторые кртъ маютъ . —
Клейнотъ дорогоцѣнный и к' нем |
ся кохаютъ. |
Который знакомъ набоженства и |
апльской вѣры
Тымъ ся здавна здобятъ их' |
сынове и дщеры.
При том рыцерства быстра стрѣла ихъ домꙋ |
Которая значитъ смѣлость и ихъ поготовꙋ |
Тоужъ подкова и шесть гвоздей послоугы высвѣдчаютъ |
Же ѡни в' собѣ завжды дѣльност маютъ. |

Подав *В. Перетц.*

Записка Ґендльовіка про банатських Запорожців.

Сумна мандрївка Запорожців, розігнаних з свого старого гнїзда, що відбила ся в такім богатім пісеннім матеріялї й навіяла безсмертні картини Енеїди Котляревського, все ще мало простудіована і містить в собі богато неясного, не вважаючи на працї Хв. Вовка (Ф. Кондратовича: „Задунайская Сѣчь по мѣстнымъ воспоминаніямъ и разсказамъ“), П. Короленка („Черноморцы“, „Азовцы“, „Предки кубанскихъ козаковъ на Днѣстрѣ“), П. Іванова („Къ исторіи Запорожскихъ Козаковъ послѣ уничтоженія Сѣчи“) й ин. Очевидно до заложення коша в Дунавцї, то значить до середини другого десятилїтя XIX в. запорозькі еміґранти були майже в безнастаннім руху: пробують з початку осїсти ся над „обома Лиманами“, в Очаківських степах, потім коли їх турецьке правительство починає розселяти по далеких провінціях, шукають пристановища в Австрії, пробувши кілька років в Банатї, рушають знову на Дунай, иньші вертають під Росію й йдуть на Кубань і т. д. Ся сумна мандрївка вибитих з свого гнїзда степових орлів варта розслїдження, бодай з пієтизму до сих нащадків старої Січи, і всякий причинок до її історії повинен бути записаний. Як такий подаємо в отсїй книжцї звісну вже давно з коротких звісток сучасну брошурку фендіха Ґендльовіка про Запорожців оселених в Банатї. Як відомо, епізод сей належить до найменьше розслїджених. По Черніґу, що на основі актів віденського міністерства внутрішнїх справ і семигородської двірської канцелярії подав в своїй Ethnographie der österr. Monarchie (т. III, 1855) коротку історичну звістку про сю запорозьку кольонію, не появляло ся ширших і докладнїйших звісток — крім записаних д. Вовком, досить неясних і загальних згадок останнього дунайського Запорожця А. Коломийця. Звістки ж самого Черніґа не сягали далї 1787 р. — і за сим роком всякі звістки про сї банатські оселї уривають ся; брошура Ґендльовіка видана 1789 р. таким чином являє ся поки що останнїм документом банатського епізода запорозької Одісеї. Не вважаючи на скептичні замітки, висловлені покійним Антоновичем що до Ґендльовікових оповідань, де мовляв Запорожців помішано тут з сербськими граничарами, — вони варті все таки повної уваги, і тому вважаємо користним надруковати новий текст сеї рідкої брошури, з копії зладженої ласкаво для нашого журнала проф. А. І. Линниченком в Одесї.

М. Г.

Ausführliche und wahrhafte
SCHILDERUNG
der
SAPOROGER KOSACKEN
vom
FÄHNRICH VON HÄNDLOWICK,
der sich geraume Zeit um die Gegend der
Wohnungen dieser Leute aufgehalten
hat.

Mit dem genauen Portraite eines Befehlshabers
dieser Kosacken.

Pappenheim in Franken,
bej der lit. typogr. Gesellschaftsbuchhandlung.
1789.

Vorerinnerung.

Es ist bekannt, dass ein beträchtlicher Theil der Saporoger Kosacken Seine Majestät den Kaiser gebeten hat, ihnen zu erlauben, sich in dessen Staatenhäusslich niederzulassen zu dürfen, um alda zur Beschützung der Gränzen gebraucht zu werden; und dass der Kaiser die Bitten dieser Leute annahm, und ihnen im Bacser Komitat bei Czenta (Zenta), und auch im Bannate Wohnplätze anweisen liess. Da nun von diesem Volksmixtum schon so viel in Zeitungen und Sonsten gesprochen worden, dass manchem besonders den Zeitungslesern, eine genaue und wahrhafte Beschreibung dieser Leute angenehm seyn wird, so nahm ich es auf mich und verfasste diese kurze Beschreibung, die ich als wahr verbürgen kann, indem ich mich lange um und bei diesen Kosacken aufgehalten habe.

Der Verfasser.

Erklärung

der Kleidungs- und Waffenstücke eines Obersten der Saporoger Kosacken, Koschowoj Attamann in ihrer Sprache genannt.

Der Hut ist von braunen Juchten, den eine schöne grüne Kokarde, oder vielmehr ein Federbusch von den Vogels Sponwatz genannt, ziert.

Der Brustlatz liegt nachlässig über die Schultern, und hängt fast bis auf die Brust herab; darunter haben sie ihre Säcke, darinnes sie alles was ihnen wichtig dünkt, verbergen. Unter der linken Orxe (Orẕe?) (Brust) ist das Vosgos (Patrontasche) welche sie auf diese-

Art angebracht, beym Laden sehr bequem finden. Die Lukgury (der Pelz) ist beym Koschowoj Attamann (Befehlshaber) der Kosacken mit feinem Zobel verbrämt, und das Tuch dazu ist feiner Scharlach. Zuweilen tragen sie auch Seidenstof bey ihren Pelzen, wenn sie diese Waare von den griechischen und türkischen Kaufleuten rauben können. Der Leibgürtel, welchen sie nächst an den Hosen tragen und worin sie gewöhnlich zwej Pistolen und ein langes Messer mit doppelter Schneide stecken, ist ebenfalls von seidenem Zeuche. Die Hose ist plump und weit und innen voll kleiner Schubsäcke. Hose und Latz sind von mittelmässigen Tuch, zu Kriegszeiten, oder wenn sie auf Streifereyen ausfallen; von feinem Tuche aber, wenn sie in der Sedcha (die Wohnort) eine Rada (Versammlung) oder Chemza (Freudenfest) halten. Die Dscizma (Stiefeln) sind wie der Hut von braunen Juchten; die Spornen von dick geschlagenem Silber, manchmal 200 Solotnick[1]) schwer.

Das Schieszgewehr ist türkische Arbeit und reicht mit Kugeln geladen auf 200 Schritte. Das Beschläg unten (a) und die Bügeln sind von Gold, der Ladstock aber von starken Messing. Der Ring auf dem Lauf, worinnen das Absehen zum gewiss schiessen angebracht ist, und das Schloss an dem Gewehr, sind von feinem Stahl (b) Einen Schnappsack tragen sie rechts tief unter der Hüfte; den Tobacksbeutel aber links und ziemlich hoch.

Den Säbel tragen sie nie bey sich noch am Leibe, sondern er hängt an dem Vordertheil des Sattels am Pferde, nahe an den Stiefeln, worein sie auch noch ein paar Pistolen stecken. Dem Tobackrauchen sind sie unmässig ergeben, und es giebt viel darunter, welche auch im Schlafe rauchen, ohne dass sie dazu Feuer nöthig haben; sie sind schon damit zufrieden nur die Pfeife im Maule zu behalten, um beständig daran ziehen zu können; selten legen sie die Tobackspfeife aus den Händen.

Beschreibung der Saporoger Kosacken selbst.

Die Saporoger Kosacken, welche unter diesem Namen berühmt, und in Polen unter bekannten Benennung Haidemacken sehr gefürchtet waren, sind sowohl ihrer Verfassung als auch ihrem Namen nach, durch einen Befehl der russischen Kaiserinn Katharina II im Jahr 1775 gänzlich aufgehoben und vertilgt worden.

---

[1]) Solotnik ist ein russisches Gewicht: 3 Solotnik wiegen bey uns in Teutschland ein Loth, demnach ein paar Sporn über 2 Pfunde schwer sind. 40 Pfunde machen ein Pfud und 10 Pfude ein Pergowitz-Gewicht (Centner) aus.

Saporoger Kosacken Obrist

F. v. Händlowick delin.

Sie enstanden zu Anfangs des 16-ten Jahrhunderts von den Malorosianern die zur Bedeckung der Gränze kommandirt waren. Um in dem Dienst keine Hindernisse zu haben, und ihre Familien keinen harten tatarischen Gefandenschaft auszusetzen, liesen sie ihre Weiber und Kinder stets in ihren Wohnungen zurück. Dadurch gewöhnte sich dieses Volk nach und nach so sehr an eine ehelose und ungebundene Lebensart, dass das ganze Kommando endlich gar keine Ablösung mehr verlangte, sonders stets in einem festen Lager (Sedscha) verblieb, sich von seinem Volkstamm, den Malorosianern auf immer trennte, und einen eigenen kleinen Staat formierte.

Inzwischen aber verursachten sie der Krone Russland durch ihre mancherley Ausschweifungen und Ausfälle über die Gränzen viel Verdruss und Unruhe, übten auch in verschiedenen Kriegen, selbst wider Russland, Feindseeligkeiten aus.

Mancherley Veranlassungen zwungen sie ihre Läger oder Wohnsitze öfters zu verändern und an andere Stellen zu verlegen, wobej sie aber doch beständig am Dnieperfluss blieben, weil sie sich nun beständig und meistens bej den Wasserfällen (Parogi) des Flusses aufhielten, so bekammen sie den Namen der Kosacken jenseits der Wasserfälle, oder Saporoger.

Als sie an den Empörungen des Hetmanns Mazeppa Antheil nahmen zerstörte Peter der Grosse ihre Setschas oder Wohnplätze, allein sie sammelten sich bald wieder, und begaben sich unter den Schutz des Khans von der Krimm. Sie wurden aber im Jahr 1735 wieder als russische Unterthanen an und aufgenommen. Im vorletzten Türkenkriege hielten sie sich gut — in dem letzten suchten sie sich unabhängig zu machen, und was sie in diesem Kriege annoch leisten werden, stehet zu erwarten.

Als die Gegenden des russischen Reichs am Dnieper von den Tartaren erobert und nachher von den Russen wieder eingenommen und mit Kolonisten besetzt wurden, erklärten die Saporoger Kosacken diesen Theil der neuen russischen Staathalterschaft für ihr Land; mishandelten die Kolonisten, und brachten an 50.000 Malorosen theils mit List, theils mit Gewalt, unter sich.

Man machte ihnen russischer Seits alle mögliche Vorstellungen. Da sie aber darauf weder Gehör gaben noch achteten, entwafnete sie ein Korps russischer Truppen unvermuthet, und ihr Name und Verfassung wurde durch eine Akte vernichtet, welche Katharina II 1775 fejerlich in allen russischen Staaten bekannt machen liess. Hierauf übergab man das Land neuen Kolonisten, nahm die ruhigen auch dazu an, und belohnte die verdiensteten; Diejenigen aber, die ihre

ehemalige Heymath vorzogen, durften sich, sie mochten in oder ausser Landes Seyn, ungehindert dahin begeben.

Etwas von der Verfassung und den Sitten der Saporoger Kosacken.

Die Verfassung ihrer kleinen Demokratie war zwar völlig kosakisch, dabei aber doch viel strenger und härter. Mit den Kosacken hatten sie eine gleiche Eintheilung in Kompagnien, auch eben die Stellen für die Offiziere wie diese. Soldatisch leben und Ehelosigkeit waren ihre Grundsätze; da sie aber auf diese Weise bald austerben hätten müssen, so nahmen sie die Verlaufenen aller Nazionen auf, ohne auf Sittlichkeit und Religion Rücksicht zu nehmen. Dadurch nun wurden sie ein Mischmasch von Malorosen, Polen, Tartarn und den Auswürflingen jeder Nazion. Sie bildeten einen mächtigen Haufen, den allerlej Taugenichtse täglich verstärten und nach Convenienz wiederum verliessen.

Alle Befehlshaber dieser Bande stunden im Solde der Krone. Die Nahrungsquelle der Gemeinen hätte, nach Art der eigentlichen Kosacken, die Landwirtschaft seyn sollen, allein sie machten lieber Rauben und Plündern auf tartarischen undpolnisc hen Gebiete, sowohl in Kriegs- als Friedenszeiten, zu ihrem Hauptgeschäfte.

Ihre Sedschas hatten hölzerne Befestigungen, und sonderbare Artillerie, Waffen und Munition. Inwendig bestuden sie aus wenig hölzernen Hütten, weil das Volk meistens in Erdhöhlen wohnte, die mit ganz flachen Dächern bedeckt waren. Die Regimenter der Saporoger glichen den Pulks der Kosacken und waren in 38 Quartiere (Kuren) eingetheilt, die ungefähr den starken Compagnien regulärer Truppen gleich waren. Jede Kure hatte ihre Offiziers und einen Attamann, Kurena Attaman genannt, doch stunden alle unter dem Koschowoj Attamann. Dieser Koschowoj Attamann, der während seiner Amtsführung grosse Folgsamkeit, und auch einige Einkünfte von den Fuhrgeldern, von dem Zoll, den die Kaufleute bezahlten, Brantewein und dergleichen genoss, wurde übrigens den Gemeinengleich geachtet; den alle hielten sich ausser dem Dienste für Brüder. Alle Jahre wurde dieses Oberhaupt auf Jahres frist gewählt, und es konnte die Wahl den gemeinsten Kosacken treffen, wenn er nur durch Muth, Tapferkeit und Klugheit sich auszeichnete; war die Zeit seines Regiments vorüber, so trat er wieder in den nämlichen Stand zurück, aus dem er genommen worden. Ein Kosack seyn, war nach ihren Begriffen eine sehr grosse Ehre; daher pflegten sie durch-

reisende Fremde, selbst wenn sie von hohen Rangen waren, zu Kosacken aufzuhnem und ihnen ein Diplom darüber zu ertheilen.

Weil alle aber bej ihnen gleiche Rechte und Freyheiten genossen, gieng ein jeder Unzufriedener, ohne Abschied zu nehmen, wohin es ihm beliebte.

Die meisten Kosacken wohnten zwar in der Sedscha, da aber auch viele Wohnungen gleich den Vorstädten ausser derselben befindlich waren, so logirten sich auch da welche ein. Manche wohnten auf ihren kleinen Viehöfer (Chutori), und noch andere in nahe gelegen Dörfern ihres Gebiets.

In der Sedscha war ein Marktplatz, auf welchem immer ein paar Paucken standen, die ein Dobisch (Pauckenschläger) rührte, wenn das Volk zur Ratsversammlung kommen sollte.

Auf diesem Platz waren auch Lebensmittel, Kleidungsstücke, und dergleichen Sachen feil, welche fremde Handelsleute, die ausser der Sedscha sich aufhielten, dahin zum Verkauf brachten.

Die Chenzowa (Kanzley) war so nachlässig besorgt, dass sie selten die wahre Zahl der Kosacken wuste[1]), diese war aber auch immer ungleich, jedoch allezeit über 40.000 Mann stark. Im Jahre 1764 war die Zahl der streitbaren Männer unter diesem Volk 47.879. Oeffentliche Versammlungen (Radas) wurden auch auf ebengedachtem Marktplatz gehalten. Der Koschowoj Attamann erschien mit seinen Insiegnien, dem Poliza (Commandostab) in der Hand, der Fahne, die ein Sevit (Knecht oder Bedienter) ihm Vortrug, und der Staatssekräter mit einem Dintenfass und Schreibmaterialien. Um die Obern stund das Volk; der Koschowoj nannte sie seine jugendlichen muntern Brüder, und dieses nannte die Befehlshaber Chang (Herren). Oft kam es bej der gleichen Versammlungen, zum Handgemenge, denn viele, und darunter besonders jene, die etwas durchtreiben oder verhindern wollten, erschienen besoffen. Von wem geredet wurde, der muste sich entfernen, weil er sonst Gefahr lief, bej misslichen Umständen von der niederen Classe erschlagen zu werden. Ueber Streifzüge und Räubereyen nahmen sie in der Rada, wegen des Vorwands und der Ausführung, Abrede. So wie den Rittern unter ihnen die Stösse bei Ausfällen allein zu Theil wurden, so behielten solche auch die Beute, die jeder machte, für sich allein.

Bej Erwählung des Koschowoj und der Starschinen (Haupt-

[1]) Sehr begreiflich: es war ja kaum möglich die gewisse Zahl von einem Haufen Gesindel festzubehalten, wo der eine heute kam, und wenns ihm nicht behagte, Morgen wieder weglief.

leute), war gemeiniglich die ganze Rada besoffen. Der Koschowoj musste auch während seiner Amtsführung mit Brantewein (Slibowice) frejgebig seyn, weil er dadurch unbedingte Folgsamkeit erhielt.

Die Malorosianer richteten und entschieden nach polnischen Gesetzen; die Saporoger aber, welche nichts Schriftliches hatten, urtheilten nach Gewohnheit, und entschieden durch die Mehrheit der Stimmen nach ihrer Schlichten Vernunft.

Wenn ein Kosack einen andern seiner gleichen todschlägt, so wird er zur Strafe mit dem Erschlagenen lebendig begraben. Wenn sie gute Beute machen, bedenken sie die Kirchen und deren Diener reichlich; verschaffen sie schöne Kleider und Waffen; bewirthen jedermann, der kommt in den Trinhäusern; und stellen es so an, dass ihre Beute gleich wieder aufgeth. Sie gehen wenn sie nichts mehr haben, hierauf über die Gränze und rauben un stehlen aufs neue. Bei ihrer Armuth und sorgenfreyen räuberischen Lebensart, halten sie dennoch das Stehlen unter sich für sehr schimpflich; daher derjenige der auf einem Diebstahl ertappt wird, 3 Tage auf dem Pranger stehen muss, wobei er noch unmenschlich geprügelt wird, so dass manchen schon unter den Schlägen gestorben ist.

Pferde, Waffen, Kleidung, Munition und Proviant, muss sich jeder auf den Streifzügen selbsten anschaffen. Im Dienste der Krone wurden die Saporoger wie andere Kosacken verpflegt; sie hielten es da meistens mit Ueberfällen, wo wenig zu wagen und viel zu gewinnen war. In Friedenszeiten erhielten alle von den Ueberfahrtsgeldern und Zöllen kleine Besoldung.

Ausserdem, dass die Saporoger Kosacken als zusammen gelaufenes Gesindel, mehrenteils vom Beutemachen lebten, trieben doch auch viele, besonders die so auf den Dörfern wohnten, etwas Ackerbau und Viezucht nach malorosianischer Art und Weise. Es legten sich auch manche, besonders da ihnen Streiferegen immer eingeschwänkt wurden, auf Professionen und auf Handelschaft.

Zu Hause, in der Sedscha, lebten sie sehr schlecht; jede Kure war auch eine Tischgesellschaft, wobej ein paar aufwarteten und zugleich die Stelle der Köche vertraten. Ihre tägliche Speisen waren Mehl- und Grützebrej, und Fischsuppe mit Mehl, die sie aus langen Trögen mit Löffeln assen. Selten essen sie Fleisch, noch seltener Brod. Brantewein saufen sie, so lange sie nur einen Heller Geld haben solchen zu bezalen; allein den Meisten mangelt es oft mehrere Wochen hindurch daran.

Eine ordentliche Liebe, und der Ehestand, sind ganz von ihrer Verfassung ausgeschlossen; sie erlaubten nicht einmal, dass eine Weibs-

person in die Sedscha kommen durfte. Denen es glückte von den Polen oder Tartarn Weiber zu rauben, oder sonst liderliche Weibsleute irgendwo zu entführen, diese mussten mit ihnen auf den Viehöfen leben. Hatten sie einander satt, so schieden sie sehr gleichgültig von einander, und es braf sich oft, dass ein Weibstück des Jahrs hindurch an 10 und mehrere Männer kam. Erzeugten sie ja Kinder, so wurden die Söhne rohe Kosacken, und die Töchter musten mit der Mutter fortwandern, oder sie ersäuften sie auch mehrmalen im ersten Bad. Es fand daher keine ordentliche Haushaltung bei diesem Volke stat, sondern jeder that was ihm beliebte und gut dünkte. Die Flüchtlinge die zu ihnen kamen, musten sich zur griechischen Kirche bekennen.

Nunmehr sind die meisten dieser Kosacken ruhige und fleissige Ackersleute, besonders diejenigen, so Se. Majestät der deutsch. Kaiser, im Bacser Komitate, bej Czenta, als Kolonisten aufgenommen hat.

В. І. Серґєєвіч.

Посмертна згадка.

Російська наука понесла болючу втрату з смертю найвизначнійшого свого історика права професора Василя Ів. Серґєєвіча. Почавши від першої своєї більшої праці „Вѣче и князь“, 1867, що була сенсацією для свого часу і на довго зістала ся одною з найбільш популярних в широкій публїцї наукових праць, Серґєєвіч до останнїх днїв займав одно з найавторитетнїйших місць серед дослїдників східно-словянського житя. Глубоко переконаний, хоч і дуже умірковаий конституціоналїст, що з особливою увагою спиняв ся на зародках конституційних форм в старім житю, він будив своїми працями особливу увагу на певні питання старого житя в ті часи горячих мрій поступової Росії про конституційні форми в сучаснім. А як довголїтнїй професор петербурського унїверситету, без малого сорок лїт займаючи катедру історії русского права, мав величезний вплив на напрям і розвій студій над історією права і правом державним. Для його численних учеників його погляди і прінціпи були основним камінем історично-правничої науки. — Durch Sergeievitsch und über ihn hinaus, як формулував сї повні глубокої віри і пієтизму відносини до свого учителя недавно один з молодших учеників покійного проф. барон Корф (Історія русской государственности, 1908).

Правдá, та оригінальність поглядів, котрою звертав на себе увагу Серґєєвіч, часто впадала в односторонність, а та льоґічність і консеквенція поглядів, котра підбивала йому адептів, була власне наслідком переваги доґматизму над історичною методою. Простота і гармонійність сих поглядів часто осягала ся штучним упрощеннем складного і ріжнородного в ріжних місцях історичного процесу. Говорячи на сторінках сеї часописи про ріжні праці покійного дослідника з приводу їх появи, нераз приходило ся зазначати сю головну хибу його досліду, що у нього в одно поняте „древней Руси" зарівно зливала ся і Київська Русь X—XI вв., і явища провінціального українського житя XII – XIII в., і Великий Новгород та в. кн. Володимирське (північне) XIII—XIV вв., і Московська держава XV—XVI вв. Одноцільність і льоґічність його виводів осягала ся властиво коштом живої ріжнородности і змінности старого житя. Але за всім тим самі крайности і довільности сміливих, талановитих дедукцій покійника нераз давали животворний імпульс науковому дослідови, давали дуже цінні поправки прийнятим науковим поглядам, відкривали нові перспективи, нові точки погляду дослідови. І спеціяльно для висвітлення української старовини його досліди, присвячені „древней Руси", принесли богато цінного і важного.

Ідучи в хронольоґічнім порядку тем, а не дат виходу, перед усім мусимо пригадати його незвичайну інтересну студію про „Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками" (1882), де покійний дослідник доводив повну перевагу візантійського права над руським в правних нормах трактатів. Далї цінна праця „Русская Правда и ея списки" (1899), доповнена потім (1904) виданнєм типових редакцій Правди з вступними замітками, з дуже інтересними і цінними поправками до прийнятих поглядів на редакції Правди, на поділ складових частей і параґрафів. Теорія договорного прінціпу в державнім устрою київської доби клясичної праці Серґєєвіча „Вѣче и князь" потім в новій редакції розроблена була в системі „Русских юридических древностей" (т. II) — головній праці його житя, що займала останнї десятилїтя його творчої роботи (вийшло чотири томи, почавши від р. 1890). Система суспільного устрою і управи тоїж доби була подана в I і II томах сього курсу, а незвичайно талановита історія, властиво теорія земельного володіння в старій добі — в томі III (1903). Нарештї в загальнім курсї історії права небіжчика (Лекціи и изслѣдованія по исторіи русскаго права, 1 вид.

1883) між иншими дана була незвичайно інтересна аналїза державно-правних відносин України до Москви по прилученню 1654 р., клясифікованих ним як особиста персональна унїя двох держав. Все се аж занадто богато, щоб не помянути покійника і на сторінках української часописи словом щирої вдячности за щедрі вкладки, внесені сим великоруським ученим в скарбницю дослїдів над історичним минулим нашого народу і нашої землї !

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Причинки до студій над нашою еміґрацією.

Richard v. Pflügl — Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1906 und 1907 sowie die Einwanderung und sonstigen Verhältnisse in den wichtigsten Einwanderungsstaaten (Statistische Monatschrift Берно 1909, том XXXV, стор. 239—256, 308—324, 355 384, 408—440).

Dr. Leopold Caro — Die Statistik der österreichisch-ungarischen und polnischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten von Nordamerika (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. Відень 1907, XVI, стор. 68—113).

Про заморську еміґрацію, яка забирає нам рік-річно по кількадесять тисяч людий, маємо так мало звісток, що з радістю треба повитати обширну, оперту на урядових жерелах працю п. Пфліґля. Із статистичних зіставлень консулярних урядів, еміґраційних бюр і урядів, перевозових товариств і фактичного матеріялу, зібраного головно при помочи австрійсько-угорських консулятів, потрафив автор не лише подати статистичні цифри про число і напрям світової, а з окрема австрійської еміґрації, але сягнув також в минувшину і при помочи порівняних зіставлень, поставив також деякі гороскопи на будучність. Особливо-ж важне змальоване сучасного економічного положеня тих країв, куди звертає ся австрійська еміґрація і представлене хвилевих виглядів поодиноких занять (на приклад хліборобів, ремісників, купців, лікарів і т. д.).

Для нас особливо важний матеріял про число, напрям і стан української еміґрації і тому постараю ся використати його по змові найповнійше, при чім для порівнаня наведу і дати про найблизші нам народи,

а особливо про такі, між якими в наслідок тенденційности або недокладности статистики знайде ся не один десяток Українців (Поляки, Мадяри, Словаки). Загалом треба сказати, що еміґрація з Австро-Угорщини змагає ся з кождим роком і не устає при всїх невідрадних відносинах, які запанували в Новім Світї остатнїми часами. Так приміром в 1902-ім роцї виандрувало з Австрії в заморські краї 91,014 душ, в 1903 р. 99·987, в 1904 р. 76·404, в 1905 р. вже 122·844, в 1906 р. 136·033, а в 1907 роцї дійшла еміґрація навіть до числа 177·023 душ.

В першій мірі звертала ся еміґрація до Сполучених Держав північної Америки. На основі записок пристанних урядів і тамошних консулятів переселилось там 1904 р. 111.190 Австрійців, в 1906 р. 123·155 а в 1907 р. 154.172. По Сполучених Державах йшла на першім місци Канада, де виандрувало в 1905 р. 8.439, в 1906 р. 7.895, а в 1907 р. 19.318 австрійських горожан. Далеко менше число переселенцїв дістала Арґентина, бо в 1905 роцї 2.458, в 1906 р. 4.211 а в 1907 р. 2.787 душ. Сумної у нас памяти Бразилїя, до якої горячково вибирали ся наші люди з кінцем XIX. столїтя вразила вже й наших терпеливих людий, коли в 1905 р. виандрувало там з цїлої Австрії лише 293, в 1906 р. 297 а в 1907 р. 408 душ. До инших країв вибирали ся еміґранти лише малими ґрупами: так приміром в 1905 р. було з Австрії 20 переселенцїв до Мексіка і середної Америки, 68 до Африки а 375 загалом до Азії й Австралїї.

Пересїчно виносила еміґрація в роках 1902—1907 до Сполучених Держав 89·25% — найбільше в 1902 р., бо аж 92·50%, найменше ж в 1904 р. 86·10%, — до Канади 8·15% (найбільше в 1904 р. 10·83%, і 1907 р. 10·91%, найменше в 1902 р. 5·14%), а до инших країв Америки 2·28%.

Австрійська еміґрація йшла переважно через німецькі пристани Гамбурґ і Брему, далї через Ротердам і Антверпен, в далеко меншій мірі через Трієст, ще менше через французькі, а найменше через італїйські пристани та Фіюме. І так в 1906 р. переправило ся через море через

1. Трієст	8·265	душ, лише до Сполучених Держав,
2. Фіюме	2·643	„ „ „ „ „
3. німецькі пристани	88·875	
4. Ротердам	4·797	„ лише до Сполучених Держав,
5. Антверпію	22·005	„ до Спол. Держав і до Канади,
6. італїйські пристани	3·779	„ переважно лише до Арґентини, Азії й Австралїї,
7. французькі пристани	5·669	„ лише до Сполучених Держав.

Майже усї переселенцї до Канади вибирали ся в дорогу через Антверпен.

Анальоґічні цифри в 1907 році виносили: 1) 8·893, 2) 1·975, 3) 112·949, 4) 8·083, 5) 36·720, 6) 2·475 і 7) 5·932.

Найбільше галицьких еміґрантів переселило ся через Трієст, німецькі портові міста і Ротердам. І так творили галицькі еміґранти via Трієст в 1906 р. 59·1%, а в 1907 р. 32·7% усїх еміґрантів, via Гамбурґ і Бремен в 1906 р. 33·0%, а via Антверпен в тім же році аж 87%, в 1907 р. 85% усїх переселенцїв.

Галичина дає по Угорщинї найбільше число переселенцїв, буковинська еміґрація в порівнаню з тим значно менша. Так переїздило

через	в р. 1906		в р. 1907		разом
	з Галичини	з Буковини	з Галичини	з Буковини	
Трієст	4·888	337	2·902	361	8·488
Антверпен	17·363	2·394	31·231	1·071	52·059
Разом	22·251	2·731	34·133	1·432	60·547

Одначе не усюди можна подати число галицьких еміґрантів. Ще труднїйше зібрати певні цифри української еміґрації (хочби й з Австро-Угорщини), бо по перше не усюди записують національність, а по друге причисляють угорських і російських Українців майже виключно до Мадярів і Москалів, а значне число галицьких Українців (особливо в давнїйших часах) до Поляків, які в деяких заморських державах виробили собі назву на означенє цїлої польської еміґрації без огляду на кордони. Лише з Бремен наводить автор, що в 1906 р. на 116.375 Австрійців було 6.622 Українців, себто 5·7% переселенцїв (25.316 Поляків, то є 21·7%, 8.708 Мадярів, себто 7·5%, а 25.154 Словаків, себто 21·6%)

Докладнїйші дати що до української еміґрації провадять із заморських країв лише Сполучені Держави, хоть і вони недомагають та виходять на користь Мадярам і Полякам. Через се варті вони близшої уваги. Загалом прибуло до Сполучених Держав

між роками	1879/80 — 1888/89	524.857	еміґр.
„ „	1889/90 — 1893/94	491·218	„
„ „	1894/95 — 1898/99	270·012	„
„ „	1899/900— 1904/04	494.433	„
в роцї	1904/05	1.026.499	„
„ „	1905/06	1,100.735	„
„ „	1906/07	1,285.349	„
разом між роками	1879/80 — 1906/07	5,202.403	еміґр.
пересїчно за роки	1904/05 — 1906/07	1,137.528	„

Еміґрація до Сполучених Держав вмогла ся проте найбільше від 1904-ого року. В тім же часї найсильнійша була теж еміґрація в Австро-Угорщини, яка з початку не грала великої ролї і тому і не нотувала ся докладно американськими властями.

Так прибуло до Сполучених Держав:

між роками	з Австрії	з Угорщини	з Австро-Угорщини	%
1879/80 — 1888/89	—	—	31.479	6%
1889/90 — 1893/94	—	—	60.903	12·4%
1894/95 — 1898/99	—	—	46·765	16·8%
1899/00 — 1903/04	—	—	156.662	31·7%
в роцї				
1904/05	111.990	163.703	275.693	26·9%
1905/06	111.598	153.540	265.138	24·1%
1906/07	144.992	193.460	338 452	26·3%
разом	368 580	510.703	1,175,092	25·8%
пересїчно за 1904/05 — 1906/07	122 860	170.234	293.094	

Переважно йде австро-угорська еміґрація з Угорщини; з Австрії було в 1904/05 р. 40·0%, в 1905/06 р. 42·1%, в 1906/07 р. 42·9% усїх еміґрантів з Австро-Угорщини.

Найбільше число еміґрантів дають славянські народи, що творили в 1900/1901 р. 68·1%, в 1901/02 р. 66·4%, в 1902/03 р. 63·1%, в 1903/04 р. 59%, в 1904/05 р. 61·3%, в 1905/6 р. 60·2%, а в 1906/7 роцї 58·9% усїх переселенцїв. Між ними перше місце займають Поляки 17·6%, дальше йдуть Хорвати і Словінцї 13·9%, Словаки 12·4%, і Українцї 7%, Нїмцї виказують 12·0%, Мадяри 17·6%, Жиди 6·5%, Румуни 5·4%.

На основі даних, зібраних в „Annual Report of the Commissioner general of Immigration“ представляє ся рух австро-угорської еміґрації за роки 1900—1906/7 ось як:

Народність.	1900/01		1901/02		1902/03		1903/04		1904/05		1905/06		1906/07		1900/1—1906/7	
	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%	числами	%
Українці	5.276	4·7	7.533	4·4	9.819	4·8	9.415	5·3	14.250	5·2	15.889	5·9	23.751	7%	85.933	5·6
Поляки	20.288	17·9	32.429	18.8	37.499	18·2	30.243	17·1	50.785	18 4	43·803	16·5	59.719	17·6	274.766	17·7
Маляри	13 310		23.609		27.113		23.851		45.871		42·848		59.593		236.195	15·3
Словаки	29.243		36.931		34.410		27.895		52.282		36 550		41.815		259.126	16·7
Усі	113.390		171.989		206.011		177.156		275.693		265.138		338.452		1,548.074	100·0

Як видимо з сеї таблички спадає в 1905/6 р. еміґраційний рух у Поляків і Словаків, а зростає у Українців о 0·5% ; в 1906/7 р. збільшує ся значно і у Українців і у Поляків о 1·1%.

Великий інтерес представляє статистика грамотности еміґрантів. Вона показує, що навіть найкультурнійші народи висилають в чужину неграмотних і то процентово навіть понад пересічне число неграмотности в краю. Се треба пояснити тим, що звичайно найбільше переселяють ся найтемнійші та найбіднійші. Наші Українці представляють ся з того боку найгірше, одначе все таки не йдуть на самім переді і мають ще перед собою Португальців, Турків і Литовців. Видно також, що між нашими переселенцями процент неграмотности низший від пересічного числа неграмотности української людности в Галичині і на Буковині. Потішаюча теж обставина, що число неграмотних у Українців все спадає, коли тимчасом у инших народів змагає ся неграмотність н. пр. у Шкотів з 4·6% (на 1000) в 1904/5 р. на 8·6% в р. 1906/7, у Скандинавців з 2·5% на 9·7%, у Фінів з 6·9% на 25·2%, у Німців з 34·1% на 68·0%, у Жидів з 175·3% на 286%, у Еспанців з 89·9% на 331·3% і т. д.

Близше пояснить се отсе зіставлене. На 1000 переселенців у віці висше 14 літ було неграмотних:

	1904/05	1905/06	1906/07
Мадярів	104·8	125·9	103·8
Словаків	220·6	217·0	212·4
Поляків	323·8	344·8	388·1
Румунів	280·7	361·6	388 5
Росіян	265·9	382·7	435·5
Українців	588·2	588·1	556·1
пересічно у всіх еміґрантів	253·2	274·8	296·1

Дуже цікавий розділ еміґрантів що до занятя. Покаказує ся, що не кождий нарід приходить з рівними „кваліфікаціями“ до Сполучених Держав. Так найбільше членів вільних зайнять дають (в рр. 1904/5—1906/7) Французи, Анґлійці і Німці, найбільше вивчених ремісників і робітників Жиди (33·3%—46·3%), Анґлійці, Чехи (24·0%—27·4%) і Французи, найбільше хліборобських сил висилають Румуни (27·8%—77·9%), Українці (15·5%—53·0%), Словаки (18·8%—51·8%) і Мадяри (30·2%—49·8%) — значно менше Поляки (7·6%-39·7%) — а найбільше слуг достарчають Ірляндці (31·4%—42·8%), Скандинавці (22·8%—25·3%), Українці (16·4%—18%), Словаки (13·6%—15·9%) і Поляки (15·0%—16 4%).

Для ліпшої орієнтації виберу знов цифри із зіставлень автора.

	Із 100 переселенців припадало на																				
	вільні заводи			заводових робітників			хліборобських робітників			зарібників			службу			людий инших заводів			без заводу, жінок, дітий		
	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7	1904/5	1905/6	1906/7
Українці	0·0	0·1	0·0	1 4	2·4	1·8	15·5	39·7	53·0	54·7	31·8	20·8	18·0	16·8	16·4	6·7	0·8	0·1	8·7	8·4	7·9
Поляки	0 2	0·2	0·2	4·9	6·2	5·9	7·6	33·7	39 7	52·7	23·3	23·0	16·1	16·4	15·0	0·6	1·0	0·4	17·9	19·2	15·8
Мадяри	0·5	0·4	0·4	6·1	7·2	7·4	30·2	43·7	49·8	31·7	14 3	11 4	11·4	11·4	10·5	1·7	1·1	0·8	18·4	21·9	19·7
Словаки	0·0	0·1	0·1	3·3	3 8	3·8	18·8	46·2	51·8	44·7	12·3	8·8	13·6	14·4	15·9	1·4	1·5	0 4	18·2	21·7	19·2
У всіх пересічно	1·3	1·3	1·0	17·6	16·1	14·8	13·9	21·7	25·2	28·0	20 6	22·6	12·2	10·5	9·5	4·4	3·9	3·2	22·6	25·9	23·7

Як бачимо, Українці доставляють в $^3/_4$ самих робітників і зарібників (в 1904/5 р. 70·2%, в 1905/6 р. 71·5%, в 1906/7 р. 73·8%), одначе мають заступників і в инших занятях. Далеко більше людий тої спеціяльности достарчають Серби й Болгари (83·4%, 83·0%, 89·9%), Румуни (87·8%, 88·1%, 88 9%), Хорвати та Словінці (76·8%, 78·8%, 76·6%).

Українці належать до тих народностий, що виказують найменше переселенців без занятя, себто жінок і дітий, і йдуть зараз по Румунах і Полудневих Славянах. В противенстві до них стоять приміром Жиди, де еміґрантів без занятя було 32·4%, 36·5% і 37·8%.

Українці Сполучених Держав зайшли майже виключно з Австро-Угорщини; в 1905/6 році було їх 98·2% а в 1906/7 98 6% з загального числа усіх Українців. Одначе нотують ся переселенці-Українці і з инших країв, тому наведу дотичні числа в цілости.

Остатне місце побуту	1905/06	1906/07	1905/06	1906/07
	Українці		Поляки	
Австро-Угорщина	15.689	23.751	43·803	59.719
Росія	259	150	46.204	73.122
Британс. півн. Америка	18	166	249	820
Німеччина	5	7	4.108	3.888
Полуднева Америка	—	5	40	46
Велика Британія	1	1	259	3337
Балканські краї	1	—	6	11
З решти Европи	—	1	107	90
Разом	15.973	24·081	94·776	141.033

Очевидно число Українців з Росії навіть в приближеню не відповідає дійсности, бо російських Українців майже виключно вчислено в рубрику Russian. Характеристична еміґрація, правдоподібно фабричних елементів, з Канади тай спорадичні випадки переселеня з Полудневої Америки, де обставини для хліборобів не конче добрі.

Далеко важнійше, ніж походжене еміґрантів, знати теперішне їх пробуване і чисельність в поодиноких теріторіях, бо чим ближше себе проживають і чим численнійше, тим лекше їм вдержати свою мову і національність. Задля того велику вартість буде мати зіставлене числа еміґрантів-Українців що до поодиноких Штатів і проценту Українців, яке я й виберу з дат автора за роки 1900/01—1906/07:

Штат	1900/1—1904/5		1905/6		1906/7		1900/1—1906/7	
	в абсол. числах	%	в абсол. числах	%	в абсол. числах	%	в абсол. числах	%
Pennsylvania . .	26.508	56·7	8.243	50·7	11.779	48·9	46.530	53·4
New-York . . .	8.343	17·9	3.626	22·3	5.090	21·1	17.059	19·6
New Yersey . .	4.974	10·6	1.692	10·4	2.714	11·3	9.380	10·8
Ohio	1.778	3·8	552	3·4	671	2·8	3.001	3·4
Connecticut . .	1.157	2·5	426	2·6	765	3·2	2.348	2·7
Massachusetts .	1.014	2·2	353	2·2	564	2·3	1.931	2·2
Illinois	879	1·9	407	2·5	601	2·5	1.887	2·2
Missouri . . .	257	0·6	131	0·8	267	1·1	655	0·8
Maryland . . .	202	0·4	104	0·6	263	1·1	569	0·7
Инші Штати . .	1.606	3·4	723	4·5	1.317	5·7	3.695	4·2
Разом .	46.718	100·0	16.257	100·0	24.081	100·0	87.055	100·0
З того австрійських Українців	46.293	98·9	15.689	96·5	23.751	98·6	85.733	98·5

Як бачимо із сеї таблиці йдуть Українці найрадше до Штатів Pennsylvania, New-York і New Yersey: в тих Штатах було пересічно за рр. 1900/01—1906/07 83·8% усіх переселенців-Українців. Загалом слідно, що Українці тримають ся близько себе і осідають в північно-східних Штатах, що притикають до моря і Канади. В західній, середній і полудневій частині Сполучених Держав Українців майже нема. В північно-західних Штатах стрічають наші переселенці найбільше своїх побратимців, приміром Поляків (в Pennsylvania було їх 28·7%, в New-York 20·4%, в New Yersey 8·7%, разом 57·8%) і Словаків (в Pennsylvania 56·6%, New York 12·4%, New Yersey 9·1%, разом 74·1%), а вкінци і невідступних Жидів (в New York 64·5%, Pennsylvania 10·6%, New Yersey 3·1%, разом 78·2%). Там теж концентрують ся

еміґрація Австро-Угорщини, бо в 1,547.829 австро-угорських еміґрантів було 38·6% в Штаті Pennsylvania, 20·1% в Шт. New York, а 7·3% в Штаті New Yersey, разом 66%.

Належить сказати теж дещо про стан і вік українських еміґрантів.

О скільки видно з наведених низше цифр, еміґрують наші люди переважно без жінок і без родини, а також процентово мало виказують дітий низше 14 літ і старших мущин висше 45 літ. Се потішаючий обяв, бо вказує па се, що наша еміґрація в значній мірі часова і заробкова. Еміґранти (як знаємо, особливо Лемки) лишають родини на власнім ґаздівстві в старім краю, а самі йдуть заробляти. Тому й Українок між переселенцями доволї мало. Коли в 1905/6 р. зглядно в 1906/7 році було Жидівок 47·9% зглядно 46·3%, Чешок 42·7% зглядно 39·9%, Німок 40·8% зглядно 39·6%, Словачок 30·4% зглядно 31·1%, Польок 30·7% зглядно 27%, а Мадярок 28·2% зглядно 25·4%, то Українок було лише 24·3% зглядно 23·4% загального числа при пересїчнім станї 34·5% зглядно 30·9%. Число Українок при тім незамітно спадає, бо в 1898/99—1902/03 виносило 25·5%, в 1903/04 р. 28·0%, а 1904/05 22·5%.

Загалом представляє ся чисельно поділ після роду і віку ось як:

	пол						вік					
	1905/06			1906/07			1905/06			1906/7		
	мущин	жінок	разом	мущин	жінок	разом	низше 14 літ	від 14 до 45	понад 45	низше 14 літ	від 14 до 45	понад 45
Українці	12.310	3.947	16.257	18.451	5.630	24.081	592	15.262	403	731	22.952	398
Поляки	66.410	29.425	95.813	100.700	37.333	138.033	8.941	84.860	2.034	9.602	125.904	2.507

Дітий низше 14 років не було між переселенцями-Українцями богато. На 1000 еміґрантів з Австро-Угорщини припадало на Українців:

в р. 1901/02,	1902/03,	1903/04,	1904/05,	1905/06,	1906/07
38·8%	47·4%	57·2%	45·7%	36·4%	30·4%,

коли пересїчне число усїх еміґрантів з Австро-Угорщини виносило в тих же роках: 130·8%, 137·9%, 155·1%, 129·0%, 151·8%, 142·8%.

Інтересний поділ переселенців-Українців що до занятя.

У Українців показав ся за остатні роки приріст хлїборобських робітників (+26·2) і слуг (+7·2), а значний спад зарібників (-10·3). Се покаже найкраще слїдуюче зіставлене:

Занятє	1898/9 до 1902/3	1903/4 і 1904/5		1905/6	1906/7	1903/4—1906/7	
	%	в абсол. числах		в абсолютних числах			%
Вільні заводи .	0·0	16	0·1	14	11	45	0·1
Купці	0·0	5		9	9	23	
Ремісники і заводові робітники	1·3	350	1·5	389	415	1.154	1·8
Фармери . . .	0·1	101	0·4	120	17	238	0·4
Хлібороб. робіт.	8·1	2.889	12·0	6.450	12.758	22.097	34·3
Ямарі	0·1	46	0·2	6	18	70	0·1
Зарібники . . .	61·1	13.727	57·0	5.171	4.998	23.896	37·1
Слуги	10·0	4.410	18·3	2.733	3.951	11.094	17·2
Инші заводи і незнаного занятя	0·0	3	0·0	3	9	15	0·0
Без заводу, жінки, діти . . .	19·3	2.518	10·5	1.358	1.895	5.771	9·0
Разом . .	100·0	24.065	100·0	16.257	24.081	64.403	100·0

Потїшаючий обяв тут чим раз значнїйша диференціяція заводів, а особливо приріст ремісників, заводових робітників і фармерів, при значнім спадї зарібників (з 61·1% в 1898/9—1902/3 на 37·1% в роках 1903/4—1906/7) і людий без заводу.

Не менше цікаві будуть зіставленя грамотности переселенцїв-Українцїв і місцевих Українцїв, а заразом відносини числа анальфабетів до реемігрантів.

Національність	Стан освіти						В роках			
							1898/9-1901/2		1902/3-1904/5	
	Роки	Переселенці висше 14 літ	Неграмотних		З того жили вже в Спол. Державах		було на 100 еміґрантів			
			абсолютне число	%	абсолютне число	%	анальфабетів	реемігрантів	анальфабетів	реемігрантів
Українці	1905/6	15.665	8.743	55·8	1·584	10·1	49·5	9·7	56·9	12·6
	1906/7	23.350	12.930	55·4	1.336	5·9				
Поляки	1905/6	86.894	29.927	34·4	5.737	6·6	33·8	5·5	33·4	6·9
	1906/7	128.431	49.842	38·8	4.058	3·2				
Пересічно усі еміґр.	1905/6	—	—	39·8	—	4·2	19·7	5·6	34·8	4·4
	1906/7	—	—	43·3	—	2·1				

Що до грамотности стоять Українці на самім кінци австрійських народів і виказують 49·5 до 56·9%. Як сумно відбиває се, коли порівнати для прикладу, що у Чехів було лише 1·6 — 2·0%, у Німців 4·6 — 6·9%, у Мадярів 10·4 до 12·6% а у Словаків 21·2 — 27·7% неграмотних. На щастє видно у Українців мале поліпшенє, коли у других народів, як на приклад у Німців, Жидів, Поляків, Румунів і Сербів, наступило подекуди навіть значне погіршенє.

Характеристичний обяв, що між реемігрантами процент неграмотних значно менший, а саме число реемігрантів доволі велике.

На кінци хочу подати кілька чисел про стан гроший, з якими приходять переселенці-Українці до Сполучених Держав і про причини, задля яких деяких завернули. Як відомо, американські власти стараються ся в остатніх часах обмежити еміґрацію і поставили цілий ряд постанов, вимагаючи між иншим сталої суми гроший, відповідного здоровля і т. д. Автор присвячує тим обставинам богато місця і обговорює докладно нові закони спинюючі еміґрацію.

Що до привезеної з старого краю готівки, стоять наші Українці на самім кінци.

Народність	Роки	Осіб з касою у власнім заряді	З того мали 50 долярів		Сума принесених гроший	На одну особу з власною касою припадало долярів в роках			Із 100 осіб з власною касою мали 50 і більше долярів з рр. 1903/4 і 1904/5.
			в абсолют. числах	%		1905/6 до 1906/7	1903/4 до 1905/6	1898/9 до 1902/3	
Українці	1905/6	14.972	162	1·1	182.164	12·17	12·97	11 63	1·1
	1906/7	21.669	209	1·0	274.282	12·66			
Поляки	1905/6	76.081	1 945	2·6	1,103.955	14·51	15·40	12·30	3 0
	1906/7	112.985	2.369	2·1	1,537.570	13·61			

Завернених еміґрантів найбільше у Румунів (в р. 1898/9 — 1902/3 11·6%, 1903/4—1904/5 48·6%, 1905/6 40·6%, 1906/7 14·6%), далї у Жидів (9·4%, 10·2%, 9·9%, 8·4%) і у Хорватів (7·0%, 9·4% 10·1%, 7·3%). У Українців відносини ще не найгірші, як видно з отсего зіставленя.

Завернено

в роках	Слабоумних	Божевільних	Бідних	Недужих	Арештантів і неморальні особи	Законтрактованих робітників	Разом	Promille усіх еміґрантів
1898/99—1902/03	—	—	148	13	—	12	173	6·4
1903/04 - 1904/05	1	2	275	41	—	17	215	8·9
1905/06	—	—	118	12	5	17	152	9·4
1906/07	—	3	116	49	25	26	219	9·1

* * *

Далеко менше матеріялу приносить автор про еміґрацію до инших країв Америки. Через те і мої зіставленя випадуть скромнійше.

До Арґентини прибуло:

в роках	усіх еміґрантів	Австрійців	Угрів	З Австро-Угорщини
1903	—	—	—	1.376
1904	—	—	—	2.237
1905	276.739	2.793	2.553	5.346
1906	366.309	4.277	1.853	6.130
1907	329.122	3.439	1 220	4.659

Взагалї прибуло до Арґентини між роками 1875 а 1907 59·159 переселенців з Австро-Угорщини.

Кілько між ними Українців, не згадує ся. Деяким мірилом може хиба бути число тих, що зголошують ся в перевозовім бюрі Міслера для залагодженя всіляких посилок і орудок. В 1905/6-ім роцї зголосило ся у нього 4.061 з Австро-Угорщини, між тим лише 60 Українцїв (389 Поляків, 1.123 Румунів, 752 Нїмцїв, 206 Мадярів і 204 Словаків).

Головними перешкодами еміґрації до Арґентини стали: 1) велика непевність житя, 2) високі несправедливо розділені податки та дорожнеча, 3) брак пляну в кольонїзаційній політицї держави і 4) трудности з боку мови.

Мало цифр можна теж роздобути про Бразилїю.

Через Rio de Janeiro прибуло в 1905-ім роцї 23.017 еміґрантів, з того лише 138 з Австрії і 4 з Угорщини, в 1906 роцї на 27.147 усіх еміґрантів 101 з Австрії і 5 з Угорщини на загальне число 31.156 переселенців.

До Rio Grande do Sûl прийшло:

	в роцї 1904,	1905,	1906
Росіян	189	162	137
Поляків	61	112	36
Австрійців	88	67	10

Кілько між ними було Українців, автор теж не згадує.

До São Paulo прибуло:

	в роцї 1905,	1906,	1907
Росіян	?	550,	347
з Австро-Угорщини	203,	911,	287.

Еміґрація до **Парани** значно менша. В 1906-ім роцї прибуло там 64 особи з Австрії і 4 з Угорщини, а в 1907 роцї 60 з Австрії і 4 з Угорщини. З тих, що привандрували, було в 1906 р. приналежних до Галичини 59 на 64 особі загалом.

Значне число еміґрантів покидало скоро новий край. В 1906 р. виеміґрувало з Парани 36 Австрійців, між якими було 35 Галичан і 1 Чех, і удало ся з поворотом до Галичини (17 осіб), до Чех (1), до Арґентини (12) і до Канади (6).

На думку автора найбільше прибуває до Парани Поляків. Хоч обставини некорисні, повстало в остатнїх часах значне число польських і українських склепів по кольонїях, а богато родин жде на наділене землею.

Дальше обговорює автор еміґрацію до Чілї, Перу, Мексіко, Африки і до Канади, одначе переважно не наводить статистичних дат і обмежує ся до представленя тамошного положеня. Про Канаду нема офіціяльних справоздань; лише на підставі актів австр. консулїв можна подати число австрійських переселенців в 1900/01 р. на 4.930 душ, в 1901/02 на 6.870, в 1902/03 на 10.938, в 1903/04 на 9.914, в 1904/05 на 8.997, а в 1905/06 на 8.727 душ.

Остаточний результат еміґраційного руху з Австро-Угорщини ось який:

За роки 1902—1907 вивандрувало

до Сполучених Держав .	659.103	душ
„ Канади	66.800	„
„ Арґентини	14.149	„
„ Бразилїї	3.000	„
„ инших країв	3.200	„
разом . . .	746.252	душ.

Еміґрація забирала Австро-Угорщині 1·66% людности і відбивала ся дуже некорисно на її зрості, бо забирала їй майже половину надвишки уроджених над помершими, в 1902 р. 28·73%, в 1903 р. 37·26%, в 1904 р. 25·57%, в 1905 р. 55·89% а 1906 р. 41·84%, пересїчно за роки 1902—1907 37·86%. Можна сподївати ся, що в остатнїх роках зменшить ся число галицької, а з окрема української еміґрації з огляду на збільшене сезонової зарібкової еміґрації до Німеччини. Побажати б тільки, щоб хоть в тім напрямі заведено точнїйші обчисленя і уможливлено уложене докладної статистики.[1]

* *
*

По докладнїйшій працї д. Пфлїґля про студію дра Каро обмежу ся на кількох замітках. Автор подає загальні замітки про число і напрям австро-угорської, а з окрема польської еміґрації до Сполучених Держав півн. Америки, використовуючи головно дати за роки 1900—1905.

Так як і инші статистики жалує ся вовсїм оправдано на недостачі еміґраційних статистик. Коли Італїя завела вже докладні численя переселенців, то у нас не прикладає ся великої ваги до того, хто (і в якім числї) покидає свою вітчину, щоби шукати лїпшої долї. Недостаточна теж статистика переводжена в пристанях, особливо з огляду на означене національности. З того боку і Америка не показує поступу, коли примірои до Славян (Slavic Division) зачислює попри дійсних Славян також Литовців, Жидів і Румунів. Через недокладности статистики годї спустити ся на цифри що до національности переселенців і треба — на мою гадку — що до Українців дані числа значно побільшити.

В остатнїх часах Американцї роблять заходи, щоби утруднити а то й унеможливити прихід чужим еміґрантам. Особливо ж непривітно ставлять ся вони до славянських переселенців, яких число зачало сильно зростати. Автор доказує проте, що острах Американців перед Славянами вповнї неоправданий, бо Славяни дають передовсїм здоровий, моральний і невибагливий матеріял, а далї не роблять місцевим людям конкуренції, бо найменше між ними фахових робітників і зарібників. Українцї представляють ся при тім з кождого боку найкраще: дають найбільше здорових одиниць, не обтяжують скарбу видатками на лїчене

[1]) Статистичні дані за роки 1902—1903 і 1904—1905 обговорює Пфлїґль докладнїйше в двох окремих статях, уміщених в 10. і 11. томі „Statistische Monatsschrift“ за 1905 і 1906 рік.

і удержуване — тим більше, що не привозять з собою родини — і заховують ся так, що нема причини заповнювати ними арешти.

Так в 1904 р. на 9.592 українських переселенців не було анї одного, що сидїв би в арештї за злочин, лише 2 перетримувано за малі провини, що дає ледви $^1/_{48}$%; 6 осіб удержувано в заведенях для божевільних а 12 в домах для убогих. Які се незначні числа, пізнати найкраще з того, що 11.557 Французів дало 618 арештантів, 823 божевільних а 507 бідних на державнім удержаню. Загалом було між Українцями в 1904 р. лише $^1/_{48}$% засуджених — найменше з поміж усїх народів — (у Хорватів $^1/_4$%, Чехів $^2/_5$%, Жидів і Словаків 0·5%, Італійцїв $^2/_3$%, Поляків 1%, Німцїв $1^8/_{10}$%, Анґлійцїв 2·5%, Ірляндцїв 4%, Французів 5·5%) а $^1/_5$% бідних, що користали з державної помочи (найменше від усїх народів, у Поляків 3%, Анґлійцїв 10%, Німцїв 13%, Французів 18% а Ірляндцїв 32%).

Число Поляків подає автор за книжкою о. Крушки: Historya polska w Ameryce (Milwaukee 1905) на 1,903.000, одначе гадає, що се обчислене не повне і приймає кругло $2^1/_2$ мілїона Поляків.

Иньші працї про нашу еміґрацію — працї Каро, Сарторіуса, Енґліша, Шульце і ин. обговоримо пізнїйше.

З. Кузеля.

Бібліоґрафія

(Оцінки, реферати, замітки).

Преісторорія, археольоґія, історія штуки.

Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Hrg. v. Dr. Max Bauer, Відень, 1907—1909, томи VI, VII, VIII.

Від часу останьої нашої і редакційної замітки минуло знов кілька літ і ми маємо перед собою вже 4 дальші річники. На жаль обставини за тих кілька літ не змінили ся цілком на ліпше — і добре, що хоч не погіршили ся. Склад консерваторів полишив ся в малими змінами той самий, вільні місця у східній Галичині обсаджено знов Поляками, а на Буковині замість оживити „тіло консерваторів" здискредитовано його іменованєм Г. Мітельмана членом кореспондентом. Взагалї було в Галичині на 23 консерваторів лише 2 Українцїв (і то для III, архівної секції), на 21 кореспондентів тільки Антін Петрушевич, а на Буковині був лише один Українець між 4 консерваторами і один між 10 кореспондентами.

Одначе сам склад не шкодив би ще нічого, якби дійсно усї члени комісії сповняли совісно свої обовязки супроти консервованя українських памяток і трактували їх на рівні з польськими. А то цілий час чуємо лишень про справи дотикаючі або польської території або польських памяток. За цілий 1907-ий рік знаходимо приміром одну-однїську замітку про реставрацію катедри сьв. Юра (стор. 12), так само за цілий 1908-ий рік фіґурує тільки коротка звістка про справу львівського зелїзничого віядукту коло василіянського монастиря, а в 9-ім річнику крім окремої статї дра Фінкля, котру обговоримо пізнїйше, знов лише справа львівського

віядукту (ст. 80—81 в двома ілюстраціями монастиря) і звістка про задумувану продаж іконостаса богородчанської церкви. Нема нічого дивного, що так мало видно роботи комісії, коли і держава не дбає про українські памятки. Так приміром в державнім прелімінари на 1909 рік з призначених 17.000 К на Галичину не віддано ані сотика на українські цілі. Для Буковини не визначено взагалі нічого. А тимчасом роботи не мало і при добрій волї усїх чинників дало-б ся і тут не одно зробити.

Буковинські консерваторські роботи обертали ся головно коло захованя старих церков і монастирів в Арборі, Драґомірнї, Путнї і Сучаві, що крім архітектурної вартости переховують в своїх мурах богато старинних памятників (виробів, рукописий, написий і т. д.). В Путнї заложено навіть окремий музей для місцевих старинностий.

9-ий річник містить проект закона для охорони памятників, статю про реставрацію вавельського замку (Die Restaurierung des königlichen Schlosses auf dem Wawel in Krakau 261—277), куренду тарнівського епископа Kirchlicher Denkmalkultur (ст. 379—384), справоздане західно-галицьких консерваторів і кореспондентів за роки 1907 і 1908 (ст. 384—394, 431—441) з інтересною дискусією на тему: як відбудовувати старинні будівлї і охорона памятників у буджетї за 1909 рік (4—8). *З. Кузеля.*

G. Schwalbe — Der Schädel von Nowosiółka (Globus 1908, II, том XCIV, стор. 35).

Автор виступає проти поглядів Столигва, начебто людський череп, знайдений ним в Курганї коло Новосілки в Київщинї, належав до типу Homo primigenius, що у Східній Европі удержав ся аж до історичних часів. Погляди Столигва вповнї неоправданї, так як і його гадка що до походженя черепа з Ґадомка, бо новосїлецький череп крім трохи сильнїйше розвинених костий над очною ямою (Arcus superciliares) — яких зрештою на образі не видно — не має ані одної признаки, якими визначає ся тип первісного чоловіка. Новосїлецький череп рішучо навіть не „неандертальоідний“, як тепер думає Столигво в листї звернені на адресу Швальбе, не має нічого спільного з типом ґрупи Спі-Неандерталь-Крапіна, анї з черепом з Brüx; се звичайний череп сучасного чоловіка (Homo sapiens) з сильнїйше розвиненими Arcus superciliares — признакою, що трафляє ся також у теперішних Европейцїв мужеського пола.

Raimund Fr. Kaindl — Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (Ostgalizien) (Jahrbuch für Altertumskunde II, 1908, ст. 144—150a).

При помочи родини Берштайнів натрафив проф. Кайндль в Кошилівцях коло Днїстра на неолїтичну оселю з мальованою керамікою.

Як видно з слідів спалених ліпянок, була ся оселя знищена огнем і по тім не відбудовувала ся. На місци розкопок, званім „Обозом“, знайшло ся богато відлупків глиняної посуди, одначе лише дещо дало ся зложити в цілість. Черепки зроблені з доброї глини і добре випалені без ужитя гончарського кола. Їх форма і великість всіляка. Що до краски, то посуди переважно мальовані і то також і в середині; головні краски бура і чорна, побіч того стрічають ся рідше теж жовта і біла краска, а деколи і червона. Між знахідками є більша скількість глиняних кубок і пірамід, женський ідол і 3 звірячі фіґурки. Ножі і подібні знаряди лише з кременя. Богато звичайних камінних плит.

В 1907 р. при дальших розкопках знайшло ся знов богато знарядів і фраґментів людських фіґурок з глини. Між иншим звертає на себе увагу ушко в формі звірячої голови. До розвідки долучені малюнки орнаментів. *З. Кузеля.*

Иконографія Богоматери. Связь греческой и русской иконописи съ итальянскою живописью ранняго Возрожденія, Н. В. Кондакова, 1910 (Иконописный Сборникъ, вып. IV, изд. Высочайше утвержденнаго комитета попечительства о русской иконописи).

В сій частині праці над іконоґрафією Божої Матери, яку взяв на себе Н. Кондаков для II тому „Иконописнаго Подлинника“, є багато нового що до аналізу й розвитку ріжних іконоґрафічних типів Божої Матери. Тут Кондаков показує взаємини між Грецією й Італією на ґрунті художественому й в звязку з творами нових італьо-критських майстрів та італіянських художників ранього ренесансу розглядає східньо-словянську, а головно московську іконопись.

Історія італійського малярства досї обмежувала ся одним естетично-історичним розгляданнєм особистої творчости окремих майстрів, а не звертала уваги на аналіз їх творів з іконоґрафічного й технічного боку в звязку з візантийськими й грецькими зразками, що лягли в основу творчости Чимабуе, Дучіо й инших майстрів ренесансу. Сї нові дані для наукового поставлення історії італійської живописи дає тепер Кондаков в сій своїй роботї. Вся його книга має 5 розділів. В розділі першому автор пояснює потребу студий над раннім ренесансом в звязку з росписями тоїж пори по грецьких та словянських церквах на Балканах, бо одночасно з Італією нові особливости з'являють ся й там, тільки там вони скоро завмирають, а в Італії розвивають ся в нову живу штуку ренесансу. Іконоґрафія Богородиці у східнїх християн теж часто звязана з ренесансом, так що зрозуміти її без порівнання з західніми зразками не можливо. В другому розділі Кондаков перечислює основні типи

образів Божої Матері, утворені штукою візантийською. Се будуть: „Одіґітрія“, тип відомий на Руси під назвою „Печерської Божої Матери“, „Оранта“, „Знаменіє“ (велика Панаґія), Божа Мати з младенцем на грудях, „Деїсусна Божа Мати“, „Заступниця“ й „Тип Нікейський або Нікопейський (Богородиця, стоячи, обома руками перед собою тримає младенця). Се все старі типи, спільні з старохристиянською й романською штукою. Головна їдея їх — возвеличити Божу Матїр, царицю небесну. Поруч з ними на переломі між середніми віками й початками відродження (XII—XIV в.) з'являють ся нові образи Божої Матері, які не тільки величають Богородицю, а також і її передчутя та радощі материнські. Такі типи Божої Матері: Боголюбської, Владимирської, Єлецької, Чернигівської, Корсунської, Мирожської, Тихвинської... Проблеск живої думки на сих образах так одначе й застиг на Сході, а на Заході він Богородичну постать сповнив житєм й дав ряд величних утворів штуки. Про те декотрі з богородичних образів Сходу стоять таки в тісному звязку з західніми творами. Напр.: „Божа Мати Млекопитательниця“, „Блажено чрево“.., „Умиленіє“ й инші. В третьому розділї Кондаков поясняє, що на Русь західнї впливи йшли через Греків й південих Словян, а особливо через майстрів італьо-критської школи, памяток котрої є чимало в музеї київської духовної академії, у проф. Ліхачова в Петербурзї, та в багатьох італїйських й атонських музеях. Кондаков показує відмінні фарби й улюблені Богородичні теми італьо-критських майстрів. Теми такі: Умиленіє, Млекопитательниця, Страстна Богородиця. Їх характеризує драматизм, присутність пейзажу на образах, дорогі одежі й грецькі лиця. Появляють ся навіть типи молодої Божої Матери, тільки тут вони не сходять до буденного житя, як на Заходї. В четвертому розділї показані образи Божої Матері, взяті староруською іконоґрафією від штуки італїйської. Се: образи Божої Матери „Страстної“ (звязаний з Мадонного Барзінеллї) й „Умиленіє“ з численими її варіяціями („Взисканіе погибших“, „Взигра ся младенец“, „Достойно есть...“). Нарештї в останньому пятому розділї вказують ся дороги, по яких йшли на Русь й Московщину греко-італїйські малярські зразки, а то такі дороги: Гора Атонська, Сербія, Македонія, Волощина, Буковина й Галичина, а окрім того безпосередні звязки з Італїєю. *К. Широцький.*

Игорь Грабаръ — Исторiя русскаго искусства, Москва, 1910.

Вже вийшло 8 зошитів сеї коштовної і цікавої книги, лиш вона не завше відповідає свому заголовку, бо дає на дїлї не історію російської штуки, а лиш потрібний для неї матеріял — багатий, але не розроблений й часом не до путя уміщений. Видко, що книгу пишуть знавцї й спе-

цiялїсти штуки, але не iсторики: з одного боку фахова щирiсть й навiть вiртуовнiсть в описї памяток штуки, а з другого — недостача пояснення їх й страшенна плутанина термiнiв й понять iсторiї. Се головнi хиби всього видання.

Саме, що є цiкавого й нового в виданих вже випусках — се безумовно розвiдка про московську деревляну й камяну архитектуру. Силу нових памятникiв дає в нїй спецiялїст-архитектор, але вiн не йде вперед вiд того, що досї було вiдомо про походженнє московського будiвництва в його цiлому й в частях. Воно тут не пояснюєть ся, а даєть ся лиш детальний опис памяток, котрi архитектор вмiв гарно пiдiбрати з боку цiкавости форм i деталїв. Форми камяного будiвництва, наприклад, вiн виводить лиш з деревляної архитектури й пояснює ґенiєм московської нацiї, а мiж тим всї тi ґалерiї, склепiння, шпилї на московських будовах мусять бути покладенi в залежнiсть не лише вiд питомих мiсцевих деревляних форм, а i в звязок з европейськими будiвельними формами, бо коли поруч з шпилем московським є ще шпилї в ґотицї, то ми не маємо права їх розглядати однi без других. Переведеннє деревляних форм на камянi не таке просте, щоб воно могло йти без стороннього помочи. Правда, що дослїдник не рiдко вiдзначає чужоземне походженнє тих чи инших конструкцiй та форм, але того ще замало, бо вiн не каже ясно, з якої-ж саме чужої сторони вони йдуть; вiн плутає й мiшає впливи ближчого Заходу й дальшого, Нiмцiв мiшає з Франками, Iталїянiв з Нiмцями, зове їх всiх таким застарiлим i непевним термiном як „фрязи" й т. п. Очевидно, що се невiрна дорога, для якої-б не взяти iсторiї, а для iсторiї штуки тим бiльше: форми штуки такi очевиднi й такi не однаковi у рiжних народiв й в рiжнi моменти iсторiї, що їх пiдводити пiд оден „фряжський", „восточний", або словенський тип не можна. Окрiм того в сїй книзї є також дефекти i в самому матерiялї: дуже рiдко дають ся рисунки деталїв памяток, а внутрiшнїх виглядiв будов майже нема; деякi-ж фотоґрафiї дуже невдало вiдретушованi, так що не вiдповiдають дїйсности (порiв. напр. дзвiниця св. Софiї в Новгородї). Українська штука у Грабара поки що займає дуже мало мiсця, так що тепер про неї говорити не приходить ся. *К. Широцький.*

А. С. Грузинскiй — Пересопницкое Евангелiе, какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденiя въ южной Россiи въ XVI вѣкѣ (Исскусство, Київ, 1911, N. 1, ст. 1—48).

Студiї над знаменитою Пересопницькою, точнїйше Дворецько-Пересопницькою рукописю по третїм археольоґiчнiм зїздї не поступали наперiд довгi часи. На третїй зїзд саме виготовив Павло Житецький гарний реферат про сю цiкаву рукопись, який увiйшов в „Труды" третього

археольоґічного зїзду й відси появив ся також осібною відбиткою п. з. „Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в. съ приложеніемъ текста евангелія отъ Луки, выдержекъ изъ другихъ евангелистовъ и 4—хъ страницъ снимковъ“ (Київ, 1876). Аж на склоні минулого десятиліття притягла до себе Пересопницька рукопись цїлий ряд дослїдників: Житецького, Тиховського, Соколовського, Каманїна, Павлуцького й передусїм Грузинського.

Праця останнього складаеть ся із трьох частий, з яких перша присвячена історії рукописи, друга орнаментиці, а третя ґрафіці. Написана рукопись межи 15 серпня 1556 р. а 29 серпня 1561 р. Сто лїт потім довідав ся про се евангеліє, що вспіло вже породити кілька списків, гетьман Мазепа й подарував його в Переяславський катедральний собор 1701 р., який разом із Вознесенським монастирем побудував для задуманого помічника старенького київського митрополита Варлаама Ясїнського. Коли в будинку Вознесенського монастиря найшла приміщеннє Переяславська духовна семінарія, рукопись дістала ся в її бібліотеку. Тут побачив се евангеліє Бодянський і від тодї стає ся важна для української фільольоґії рукопись предметом наукових дослїдів.

Описавши й розібравши орнаментику рукописи, до чого додано одинайцять гарних знимок, автор прийшов до висновку, що всї дуже різнородні елементи орнаменту Пересопницької рукописи сходять ся у більшинї до стилїзованого аканта в рівних комбінаціях. Деякі заставки ростинного орнаменту подібні до заставок венецьких і славянських видань поч. XVI в., крім того й білоруських видань доктора Скорини. Ще сильнїйше відбив ся на орнаментї Пересопницької рукописи польський і західньо-европейський вплив, зосібна італїйський. Ся обставина, що в основу цїлого орнаменту довкруги малюнків ляг акант, в однім випадку навіть із амурами, велить віднести сей орнамент до епохи відродження. Тай, як виходить із дальшого короткого перегляду, Пересопницька рукопись із художницького боку цїлком не одинична поява XVI в.: є цїлий ряд подібних орнаментів польських, західнїх і руських. Дата орнаменту 1556 р. Що до італїйського впливу на український і білоруський, сей вплив в орнаментї по-рафаелївського типу міг іти й безпосередно, бо королева Бона та її окруженнє розвинули ревну дїяльність в тім напрямі не тільки в Польщі, але й на Волинї.

Подавши докладну критику почерка рукописи в статї „Критическія и палеографическія замѣтки о Пересопницкой рукописи“, яка має появити ся на сторінках „Журн. Мин. Нар. Просв.“, автор пробує з нагоди своїх коротких заміток про ґрафіку підібрати ряд подібних появ в попереднїх старих друках. *М. Возняк.*

Rudolf Meringer — Wörter und Sachen (Germanisch-romanische Monatsschrift, 1910, I. зош. X. ст. 593—598). Автор обговорює загально значіне реалїїв в фільольоґії і відносини порівняних язикових студій до етноґрафії в найширшім її значіню. Без знаня реалїїв не може бути мови про язикознавство: „слова" і „річи" стоять між собою в найстислїйшій звязи. Се й виказує автор на кількох прикладах та заохочує етноґрафів до студій над „річами".

Dr. Armin Ehrenzweig — Die Scheinehe in den europäischen Hochzeitsbräuchen (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 1908, XXI, ст. 267—287). Попри чужий матеріял використано також славянський, особливо чеський, одначе не використано навіть найважнїйшої літератури.

Dr. Conrad Borchling — Aus der slavischen Mythologie (Korresponpenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, XL, 1909, ст. 80—82). Короткий реферат, в якім подано огляд теперішних поглядів на мітольоґію і кілька заміток про славянських богів, а між тим про Сварога і Перуна. Характер статї чисто реферуючий.

Wladimir Milkowicz — Die Ausgrabungen am Cecina (Czernowitzer Zeitung, 1909, ч. 122). Проф. Волод. Мількович описує результати своїх розкопок на горі Цецинї коло Черновець і констатує між иншим, що замку, про який згадує Длуґош в XV столїтю, в дійсности не було. Знайдено лише останки малої вежі, що могла бути вартівнею для невеликого числа війська, як се можна здогадувати ся із виконаних відломків звіриних костий. Між фундаментами знайшли ся монети з XVI і XVII столїтя. Відкрито вкінци довкола вершка гори старинний вал, якого початок кладе автор між 8 а 11 столїтє.

R. F. Kaindl — Münzfunde. 8. Bukowina (Jahrbuch für Altertumskunde, I, 1907, ст. 136 a—b). Проф. Кайндль дає звістку про знахідки римських монет на буковинській території. Крім давнїйших в Чернівцях, Плоскій, Дорошівцях і Боришківцях (які обговорено докладнїйше в Mitteilungen der Zentralkommission 1893) находить нові нахідки в Кіцмани (денар Траяна), Шипинцях (гр. Антоніна і Люцілї) і Нижшім Городнику (гр. Гадріяна) і констатує, що найбільше монет походить з 2 столїтя по Хр.

S. von Tomkowicz — Neuentdeckte mittelalterliche Wandmalereien in Krakau (Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und hister. Denkmale hrg. v. M. Dwořák. Beiblatt zu Bd. II, 1908, ст. 9—24).

Max Dvořák — Restaurierungsfragen. II. Das Königsschloß am Wawel (Ibid., ст. 105—112).

В першій розвідці доказує автор, що стінні мальовила знані були і в Польщі і опрокидує гадки учених описом таких малюнків в монастирі св. Катерини в Кракові. Стаття Дворжака має загальний інтерес. Автор остро виступає проти т. зв. реконструкцій, які лише нищать і затирають старинні памятники, а з окрема осуджує польських консерваторів і будівничих, що переймили ся сею шкідною модою і реконструують завзято, переймаючи ся мрією відтворити національну минувшість. Особливо остро критикує Дворжак усї проби реконструкцій Вавелю і називає їх новітним варварством, бо-ж усї реновації не є справжнім відтворенем історичного вигляду, тільки новою будівлею. Реставровані предмети тратять урок, як се приміром видно на відновленій краківській унїверситетській бібліотецї, хоть можуть заспокоїти романтичні національні спомини.

I. Strzygowski — Bildende Kunst und Orientalistik (Memnon. Zeitschrift für die Kunst- und Kulturgeschichte das alten Orients, 1907, I, ст. 1—18). Автор промовляє за більшою увагою для штуки в орієнталїстицї і подає головні катеґорії студій.

Dr. L. Stieda — Aus der russischen Literatur (Archiv für Anthropologie. Брауншвайґ 1907, XXXIV, N. F. VI, ст. 194—236, 310—324). На сторінках „Записок" підносив я вже велику вартість фахових оглядів проф. Штіди з обсягу російської антропольоґії, преісторії і етноґрафії. Теперішний огляд обіймає 1. Этнографическое Обозрѣніе 1902—1903 (м. и. зміст статї Хоткевича про бандуристів), 2. Сборникъ музея антропологіи и этногр. I—IV, 1900—1903, 3. Русскій Антропол. Журналъ, V річник, 1904, XVII—XX (м. и. обговорені працї Білодїда: До антропольоґії Українців чернигівської губ. і Кожухова: Українцї Волинської губ. і 4. Труды русскаго антрополог. общества въ Петерб. Протоколы 1900—1, Ежегодникъ I, 1905 (м. и. докладний реферат з статї Русова: З Карпатських долин: Синевідско вижне).

Max Bauer — Ein neuer Entwurf eines österreichischen Denkmalschutzgesetzes (Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Zentralkommission. Beiblatt zur Denkmalpflege 1900, том III, ст. 9—26). Автор обговорює проєкт закона, вироблений корпораціями консерваторів Східної й Західної Галичини і предложений палатї панів та порівнує з другим проєктом, який вийшов з під пера пок. бар. Гельферта і був рівнож внесений весною 1909 р. під обради палати панів. Проєкт Гельферта відповідає більше сучасним вимогам. *З. К.*

Історія політична і культурна.

Dr. Emil Fischer — Die deutschen Ritter und die „terra prodnicorum“ (Deutsche Erde VII, 1906, ст. 122—129).

Статя автора дотикає нас посередно означенєм границь так званої „Куманії“ і цитованої в літописах „terra prodnicorum“. Білу Куманію ставить Фішер на українській території між Дніпром і Богом, а Чорну (Cumania nigra) на захід від Дніпра. Землю „prodnicorum“ зіставляє автор справедливо з літописними Бродниками і визначує їм оселї в нинішній Буковині, Бесарабії і в північно-східній Молдавії.

Инші виводи для нас менше цікаві і не конче вільні від помилок. Фільольоґія автора не всюди бездоганна і позволяє здогадувати ся, що й инші його роботи з того обсягу (особливо розслїд семигородської топоґр. номенклятури) не без закиду. Вивід румунського Tîrgoveşti з слав. tŭrgŭ (= търгъ) + wies або wis (= село) підриває сильно кредит його науковим виводам. І деякі історичні арґументи недомагають; хочби приміром згадка автора, мов би є документи (Urkunden), які доказують, що Славяни і Волохи мешкали в Семигородї перед приходом Мадярів. *З. Кузеля.*

Józef Korzeniowski — Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. (Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce т. XI). Краків 1910 р., ст. XLII + 408.

Книга дає справоздане Й. Коженьовского з дослїдів в петербурських бібліотеках, які видавець переводив 1891—1892 і 1907 р. Головно присвячено увагу віддїлови польських рукописей в Імп. Публичній Бібліотецї, але знаходимо дещо і з инших віддїлів сеї бібліотеки. В додатку подано теж звістки про бібліотеку Головного Штабу й бібліотеку римсько-католицької Духовної Академії в Петербурзї. Як видно з перегляду описаних рукописей (с. XXXV—XLI), видавець описував не всї рукописи бібліотек за порядком, систематично, — тільки вибирав деякі рукописи; на жаль видавець не подає критерії, якою кермував при виборі рукописей, так що не маємо певности, чи використані тут всї рукописи важні для історії Річипосполитої, — чи тільки яка частина. Опись обіймає 491 чисел, а в тім 444 рукописей Публичної Бібліотеки, 36 рукописей бібліотеки Головного Штабу і 10 рукописей рим.-кат. Духовної Академії.

Найважнїйші для нас записки з Імп. Публичної Бібліотеки. Хоч ся бібліотека вже почасти розслїджена й українськими дослїдниками, огляд д. Коженьовского — навіть при своїй неповности — може віддати важну

прислугу, звернути увагу на деякі може невважені матеріяли. Цінний є розгляд збірки Acta Tomiciana (ч. 136—167): видавець дає при сїй нагодї кілька екскурсів про редакції сього збірника. Треба звернути увагу на відмінну редакцію звісного Memoriale Альбрехта Станислава Радзївіла (ч. 181, 194). Важна є опись відділу автоґрафів. До української історії знайдеть ся в тих рукописях дуже багато матеріялу, — хоч не все зазначено докладно видавцем. Подаємо тут перегляд рукописей, в яких замічено важнїйші жерела для нашої історії. Цифра в скобках означає число описи Коженьовского, побіч сього зазначено сіґнатуру Імп. Публичної Бібліотеки:

(1) Lat. F. I. vel. 32. Фраґмент старого завіта з початком XIV в. на латинській мові з величавими орнаментами й інїціялами. „В рисунку і зіставленню барв знати, здаєть ся, якийсь степень східно-европейського впливу... Хоч в самій рукописї нема нїяких даних в сїм напрямі, можнаб думати, що сей кодекс повстав у Польщі, може деденебудь на погранечу руського елементу".

(53) Lat. O. I. 242. Рукопись з XVI в.; на картах 58 b—77 b: „Ordo ad reconciliandum et absolvendum Ruthenos, qui scismatici et heritici censentur".

(225) Lat. O. XV. 17. Рукопись, XVI в.; карта 169 b: „Lament kniazia Viszniewieczkiego" ізза турецької неволї і смерти князя Дмитра, початок: „I kogoż nam winować w tej mojej przygodzie | Zdybało mię nieszczęście po pierwszej swobodzie"...

(264) Pol. O. I. 117. Рукопись XVIII в.; стор. 205—221: „Krotka Informacya o Schyzmie z historyi Schyzmy greckiej"..., відпис друку в Замости 1698 р.

(272) Pol. F. II. 61. Інвентар книг коронної метрики з XVII в.; стор. 29; „Acta abo księgi Ruskie y Polskie woiewodztw Wołyńskiego, Bracławskiego i Kiiowskiego y Czerniechowskiego, w ktorych znayduią się tak Decreta, przywileie, zapisy, iako y inne rozne rzeczy".

(285) Pol. F. IV. 25. Рукопись з XVII—XVIII в.; карта 140—3: „Obwod granic między powiatami w województwach Wołyńskiego, Kijowskiego y Bracławskiego".

(316) Pol. F. IV. 175. Рукопись XIX в.; стор. 93: „Skrypt podany do Imci Pana Krakowskiego Hetmana koronnego na sejmie 1638 strony zatrzymania in ordine Kozaków".

(326) Pol. F. IV. 241. Рукопись XVI—XVIII в.; стор. 605—658, 682—698 акти до справ Козаччини з 1625, 1630 і 1631 рр.

(330) Pol. F. IV. 254. Рукопись XVI—XVIII в.; волинські lauda з 1683, 1696, 1699, 1758 р. і ин.

(333) Pol. Q. IV. 30. Рукопись XVII в.; к. 169 b — 174 універ-

сали А. Кисїля, листи Богдана Хмельницького до Януша Радивила і ин.; к. 174—5: Вірші про побіду литовського війська над козаками Голоти, зложена 1649 р. Самуїлом Ґадомським — початок: „O miły Boże, świat się pewnie mieni, | Że się zuchwałe serce w chłopstwie pieni, | Ostrzą się zęby kozackie na Litwę | Już toczą bitwę“...; к. 260—269 b. руська вірша з 1620 р. „Pieśń Wołoszech“, — початок: „O Chotimiu hrodie dawny. | Na wsiu zemlu wielmi sławny“..

(348) Pol. Q. XIV. 12. Рукопись з другої половини XVII в.: „Dramata y 5 Intermedia po Rusku, Mazowiecku, Cygańsku“...

(355) Pol. F. XVII. 12. Рукопись XVI і XVII в. к. 1 sg. „Diariusz y progress Commissiey Pereasławskiej“ 1649 р. В. Мясковского; к. 96 sg. акти до часів Богдана Хмельницького.

(366) Разнояз. F. II. 36. Рукопись XVII в. візітації луцької дієцезії (католицької) з 1680 р.

(388) Разнояз. F. IV. 169. Рукопись XVI—XVII в.: акти, інвентарі, привілеї до маєтностей львівських владик XVII в. і ин.

(390) Разнояз. O. XVI. 45. Граматики в питанях і відповідях грецькою й словянською мовою; автори брати Йоаникій і Софроній Лукудієв з Кефалонії.

(476) Collect. Autogr. Nr. 135.: лист А. Кисїля з Київа 22. III. 1650 р.; листи Ів. Виговського з 1658 р., Павла Тетері 1658 і 1663 р., Петра Дорошенка з 1671. Семена Палія з 1693 р., Самуся з 1698 р.; спис українських монастирів з 1660 рр. *Ів. Крипякевич.*

Почаевская типографія и братство львовское въ XVIII вѣкѣ (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., №№ 35—38).

В початку статї подано відомости про повстане друкарнї в Почаївськім монастирі, а далї оповідаєть ся про судовий процес між найславнїйшими в XVIII в. українськими друкарнями, який тревав майже 40 років — з 1730 р. до 1771 р. Львівське брацтво, що мало власну друкарню, виточило в 1730 р. процес проти почаївських василиян на тій підставі, що вони не мали права друковати книги в своїй новоотвореній друкарнї. Справдї, з початку Почаївський монастир не мав дозволу на проваджене власної друкарнї і, по внесеню зажаленя від львівського брацтва, трибунал нунціятури заборонив Почаївському монастиреви друкувати і продавати книги. Але згодом почаївські василіяни постарали ся, що король Авґуст II дав їм привілей в 1732 р., який потім, в 1736 р., був потверджений королем Авґустом III. Не дивлячи ся на те, брацтво не давало спокою Почаївській друкарнї, виточувало нові процеси і в 1771 р. справа закінчила ся в користь Львівського братства: Почаївському монастиреви заборонено було друковати

все те, що було в 1740 р. позволено друковати Львівському брацтву. Але виконаню сього судового вироку перешкодив перший поділ Річи Посполитої; наслїдком його процесові сторони опинили ся в ріжних державах і друкарня почаївська без перешкод друковала далї і продавала книги. Статя написана на підставі архівних документів Почаївської лаври. *Ю. С.*

М. Колчинъ — Ссыльные и заточенные въ острогъ Соловецкаго монастыря въ XVI—XIX вв. Изданіе „Посредника", Москва 1908, ст. XIII+176.

Отся праця передсим була друкована в „Русской Старинѣ" в 1857—1887 рр. а тепер з деякими поправками і доповненнями автора видано її окремою книжкою. Се властиво більша збірка матеріялів найдених автором в архіві і ризници Соловецького монастиря, і розуміеть ся далеко не вичерпує усього матеріялу для історії засланих в дотичний монастир. Як статя особливої наукової вартости немає, на що врештою не претендував і сам автор по професії фельдшер. Більшість засланих, про яких говорить ся в сїй книжцї, се сектанти ріжних толків, засилані сюди для „поправи". Полїтичних арештантів не богато. З Українців маємо тут коротеньку згадку про останнього кошового Петра Кальнишевського, присланого сюди 29/7 1776 р. „по указу Синода во исполненіе высочайшаго е. и. в. на всеподданнѣйшомъ генерала-аншефа... Потемкина докладѣ конфирмацïи для содержанія безвыпускно изъ монастыря и удаленія не токмо отъ переписокъ, но и отъ всякаго съ посторонними людьми обращенія за неослабнымъ карауломъ" — як писав ґубернатору архимандрит (с. 92). Крім того тут є ще коротенька згадка, що спійманих 1806 р. в маріупольськім повітї катеринославської ґубернії 3-х людей, що не признавали анї церкви анї власти і сї свої погляди пропаґували між народом (с. 94). Побіч матеріялів маємо тут інтересний опис „мѣстъ заключенія" (с. 8—18), який дає сам автор, котрий мав змогу ті „мѣста" докладно оглянути. *І. Джиджора.*

Dr. K. Voelker — Die Anfänge der evangelischen Gemeinde zu Zaleszczyki in Galizien (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. Відень-Липськ 1909, річник XXX, ст. 157—174).

На підставі рукописної історії пастора Теодора Айзмана (Eismann): Geschichte der protestantischen Gemeinde in Zaleszczyki, яку післано було свого часу звісному суперінтендентови Сам. Бредецькому зі Львова, оповідає автор справдї цікаві події з історії заліщицької парохії, що перетревала до нинї.

Заложена ґр. Ст. Понятовським, батьком остатнього польського короля, фабрика сукна у Залїщиках потребувала відповідно підготовлених робітників і хотїла спровадити їх із Німеччини, одначе натрафляла на трудности, бо робітники хотїли протестантської церкви і ставили се як умову вступленя до роботи, а каменецький латинський епископ опирав ся проти того всїми силами і не робив собі нїчого навіть із пізнїйших розпоряджень короля. Щоб якось поладнати справу, звернув ся повномочник Понятовського ґраф Oettykier до молдавського господаря і просив його о дозвіл отворити евангелицьку церков по другім боцї Днїстра в Прилипчу, вже на молдавськім боцї. Молдавський господар згодив ся на се радо, забезпечивши собі турецьким звичаєм відповідні оплати і таким чином залїщицькі Нїмцї могли на турецькім боцї сповняти свої релїґійні функції, яких їм не дозволено в польській републицї. Oettykier заложив і в Прилипчу нїмецьку кольонїю, щоб було о що оперти ся і видержавив тамошні ґрунти, одначе справа все йшла тяжко. Нїмцї наслїдком усїх трудностий почали вертати домів, так що громада не була навіть в силї удержати власну школу і парохію і мусїла благати милостинї по чужих краях, особливо по Анґлїї і Нїмеччинї. До того евангелицькі парохи були виставлені на всїлякі прикрости і через те скоро покидали свої місця і вертали до Нїмеччини на лекший хлїб. Доперва з хвилею окупації Галичини змінили ся обставини на лїпше і залїщицькі Евангелики перестали вести „підземне“ житє і могли публично відправляти молитви.

Цїлий образ зрештою дуже характеристичний і пригадує скорше 17 чим конець 18 століття. *З. Кузеля.*

И. С. Свѣнцицкій — Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси. Ч. II. а) Карпаторусское славянофильство. б) Угрорусское движеніе періода возрожденія (Научно-литературный Сборникъ Гал.-рус. Матицы, 1908. Т. VI, кн. 3—4). Льв., 1909. Ст. 159+1.

Ч. II-га „Матеріал-ів по исторіи возрожденія Карпатской Руси“ дра Іл. Свєнціцкого (ч. I появила ся в 1906 р. й була обговорена нами в „Записках Н. Т. ім. Ш.“ т. LXXII) складаєть ся з двох нерівних частин: $^2/_3$ займає матеріял до історії карпато-руського „славянофільства“ XIX в. (видавець назвав так делїкатно галицько-буковинське руссофільство), $^1/_3$ — матеріял до історії угорської України (2-га пол. XVIII — 1-ша пол. XIX вв.).

Хронольоґічно найстарший матеріял сеї другої ґрупи. Маємо тут кілька актів, які відносять ся до протидержавної (здаєть ся — властиво — православної) аґітації на угорській Українї під кін. XVIII ст.,

дальше виписки з рукоп. „Histori-ї Carpato-Ruthenorum“ М. Лучкая, опис депутації угорських Українців у Відні в 1849 р., декілька рукописів А. Духновича й ин. — взагалї матеріял, хоч не першорядної ваги, то все таки не безінтересний для історика сеї частини нашої землї.

Основу „Матеріялів“ становлять одначе, як ми згадали вже висше, документи до історії гал.-бук. руссофільства XIX в. Найважнійша тут кореспонденція декількох визначнійших Галичан-руссофілів між собою й — головно — зі „славянофільськими“ діячами в Росії — в рр. 1859—1888, отже: М. Качковського, Б. Дїдицького, Я. Головацького, С. Желехівського, А. Добрянського, І. Наумовича, О. Мончаловського — з А. Ѳ. Бичковим, П. Н. Батюшковим, А. Е. Вікторовим, І. П. Корніловим, Н. А. Краєвским й ин. Крім сеї кореспонденції подано в сїй части також виписки з заміток проф. краківського університету й сенатора Краківської републїки Мик. Гошовського (Українця родом) про українську мову (з 1815 р.), виписки з записок пр. М. Н. Муравйова п. з. „Взглядъ на Австрію 1839—40 рр.“ — які були призначені для російського уряду і в яких автор (курський ґубернатор) подає між ин. інформації про стан австрійської армії, про невдоволеннє австрійських — спеціяльно славянських — провінцій з Австрії, про те, що „племена русняковъ и славянскія обращаютъ свои мысли и взоры на величавую могуществомъ Россію и на православнаго Императора ея“, що „господствующая въ нихъ мысль, сколько замѣтить можно, есть отдѣленіе отъ Австріи...“ і т. д. — і зовсім не причастні до історії гал. „славянофільства“ 2 листи українського посла до першого австрійського парляменту Е. Прокопчица до М. Куземського з 1849 р.

Зміст кореспонденції між згаданими висше галицькими руссофілами й російськими „славянофілами“ дотикає двояких справ: наукових і громадських. Наукові справи, які обходили головно Я. Головацького, уступають одначе супроти громадських, які становлять зміст зносин усїх инших кореспондентів, на другий плян. Та й Головацький, хоч занятий ріжними науковими питаннями, тримав усе палець на живчику громадського житя у Галичині й Буковині — навіть тодї, коли мусів перенести ся зі Львова до Вильна і вважав себе все представником і заступником руссофільської пропаґанди між українським народом в Австро-Угорщині та виступав в такім характері перед російськими — офіціяльними й неофіціяльними — кругами, вживаючи часто своїх наукових знайомостий до инших — зовсім ненаукових цїлий. Які були сї цїли, видко найлїпше з його переписки з попечителем (президентом) виленського наукового округа П. Н. Батюшковим і з предсїдателем с.-петербурського „Славянскаго Благотворительнаго Общества“ А. Ѳ. Гільфердінґом.

Наведемо 2 найбільш характеристичні листи: 1) лист Виділу Тов.

„Русская Бесѣда“ в Чернівцях в 1868 р. до П. Н. Батюшкова, пересланий через руки і з рекомендацією Я. Головацького (ст. 51—52) і 2) лист Я. Головацького з 1870 р. до А. Ѳ. Гільфердінґа (ст. 55—56):

1) Ваше Превосходительство! На крузѣ земномъ прозябъ и въ нашомъ Краю (зн. Буковині) въ послѣдніе дни Класъ достойный житницы россійской, класъ пшеничныхъ разсѣявшихся по лицу всея земли отъ широкой нивы Россіи, сіе есть одно русское общество подъ именемъ „Русска Бесѣда“, учредилось изъ ученыхъ Русскихъ на Буковинѣ въ головномъ градѣ Черновцахъ въ незабвенную память проѣзда Ея Императорскаго Величества великія Государины россійской въ Кримѣ черезъ Буковину, и тое общество существуетъ нынѣ отъ немногихъ дней праведно по уставахъ потвердженныхъ ц. к. Правительствомъ, которыхъ одинъ Екземпляръ здѣ въ прилученіи Вашему Превосходительству всенижайше подносимъ. Но жребій нашего общества разбивается бѣднѣ, на однѣ сторонѣ отъ ненависти злобствующихъ намъ иноплеменниковъ, на второй же отъ чувствительной скудости средствъ къ существованію соразмѣрному предпріятой себѣ цѣли. Въ такомъ убо положенію да не останетъ русское наше общество въ презрѣніе иноплеменникомъ, возносимъ гласъ къ великодушію и народолюбію высокихъ Мужей въ пространной державѣ россійской о мылостивное вспоможеніе, яковъ Гласъ и къ Вашему Превосходительству предвѣщаваемъ, да благосклоннійше изволите сіе общество Вашею Мылостію въ либо чѣмъ состоящемъ дарѣ деньгахъ, книжкахъ, часописяхъ и проч: — подперти, понеже здѣ ниоткуду ни надѣемся помощи, а Славу руску боронити званны есмы природою, и яко быхъ низнали сего званія стидно намъ признатись. Общество сіе подкрѣплено помощію Вашего Превосходительства не забудетъ донелѣже будетъ существовати руку прещедру подавщую ему крѣпость и достойнымъ себе показати имени русскаго народа, при томже и молити премылостиваго Бога, да рука Вашего Превосходительства не оскудѣетъ никогда, но умножится на болшее прославленіе имени Божаго и святыя Россіи!

Адресъ къ обществу... і т. д.

Во Имя Выдѣла Русской Бесѣды всенижайшіи рабы: Василій Проданъ, православный проповѣдникъ и Е҄զархъ каѳедральный яко предсѣдатель Бесѣды; Ѳеоктистъ Дронъ, архидіаконъ каѳедральной церкви, учредитель и секретарь Бесѣды.[1])

2) Ваше Превосходительство Александръ Ѳеодоровичъ. Въ послѣдней поѣздкѣ моей заграницу заглянулъ я и въ Черновцы на

[1]) До сього письма додав Я. Головацький ще окреме від себе (пор. ibid. ст. 52—54).

Буковинѣ, этотъ крайнiй уголовокъ русскихъ поселенiй на югѣ, и я старался собрать свѣдѣнiю о состоянiи русскихъ на рубежѣ румынской нацiи... Я посѣтилъ русскую бесѣду (Клубъ) въ Черновцахъ и познакомился въ председателемъ клуба Отцемъ протоiереемъ и эксархомъ Василiемъ Продановъ и другими членами. — Я свѣдалъ, что и это общество русское должно постоянно бороться съ непрiязненнымъ элементомъ румынскимъ. По мѣрѣ возрастанiя и успѣшнаго развитiя русскаго общества растетъ и ненависть и противудѣйствiе противъ его стремленiямъ у мѣстныхъ румынъ. — Доселѣ враждовали православные румыны противъ русской бесѣдѣ, нападая на православныхъ членовъ русской Бесѣды за то, что они заводятъ дружбу съ унiятами русскими, опасными для православiя... Но нечаянно явился еще новый недругъ со стороны, откида всего менѣе опасались буковинскiе русскiе. — На мѣсто Назимова, прежняго русскаго консула въ Черновцахъ, назначенъ Димитрiй Дунжанъ, русскiй чиновникъ изъ румынской нацiи. Назимовъ всегда прiятельски относился къ русскимъ въ Буковинѣ, преимущественно православнымъ. Они находили въ немъ своего искренняго друга и покровителя. Когда прiѣхалъ новый консулъ, то председатель обратился къ нему какъ русскому и православному въ прежнею довѣренностью, но вдругъ — замѣтилъ въ немъ недруга всего русскаго и славянскаго, а рьянаго приверженца румынской партiи. — Дунжанъ уговаривалъ Продана, чтобы онъ покинулъ русскихъ — эту варварскую рассу, а обратился къ благородной романской нацiи, происходящей отъ римлянъ — бывшихъ обладателей земли и представителей нынѣшней культуры; онъ увѣщевалъ, что фам. Продановъ не русская а настоящая румынская. Когда онъ замѣтилъ, что онъ — Василiй твердо держится своихъ началъ и рѣшительно преданъ идеѣ славянства и русской народности, началъ онъ угрожать, что онъ уничтожитъ это непотребное гнѣздо русскихъ, что онъ употребитъ все свое влiянiе на русское правительство и русскiя Общества, чтобы Русской Бесѣдѣ не посылались поддержки ни деньгами, ни книгами. Члены бесѣды опасаются, чтобы истинно клеветы чиновнаго лица не поколебали довѣрiя къ Бесѣдѣ у Благотворительнаго Комитета и просили меня, чтобы я предупредилъ и разъяснилъ причины возводимыхъ на нихъ козней. По той причинѣ я должностiю моею почитаю доложить Вамъ обовсемъ, что я свѣдалъ на мѣстѣ. Теперь, говорятъ, г-нъ Дунжанъ познакомившись съ окресными помѣщиками и при помѣщенiи ихъ вездѣ съ презрѣнiемъ и злобою отзывается о русской Бесѣдѣ и буковинскихъ русскихъ, обѣщая румынамъ, что онъ уничтожитъ эту русскую пропаганду въ румынской землѣ. Намъ неизвѣстно, какiя инструкцiи получилъ г-нъ Дунжанъ при своемъ назначенiи въ консулы, но соображая, что его предшественникъ не мѣшался въ поли-

тическія и національныя партіи, а обращался ко всякой національности равномѣрно, а только въ частной своей жизни оказывалъ пріязнь и благорасположеніе къ русскимъ — не оскорбляя другихъ націй — мы предполагаемъ, что г-нъ Дунжанъ увлекается политическими мечтами румынъ и злоупотребляетъ своею должностію и вредитъ русскому дѣлу вм. помогать. По той причинѣ я прошу Ваше Превосх., нельзя ли было бы г-на Дунж. смѣнить другимъ лицомъ — русскимъ — который лучше исполнялъ бы свою должность. Можетъ быть, это дѣло покажется мѣлочью, провинціальными дрязгами — но Пруссаки имѣвъ въ виду замѣщать всѣ и мѣлкіе посты годными людьми — заняли такую позицію, что стали грозными не только Франціи но и всей Европы".

Не знаємо, що більше подивляти в обох сих письмах: чи плачливу жебранину о милостиню Тов. „Русская Бесѣда" в Чернівцях — в першім, чи сміливу денунціяцію перед российським урядом на одного з його заграничних урядників — у другім. В кождім разї одначе — оба сї документи такі характеристичні для зрозуміння сути, доріг і моралї руссофільської пропаґанди між українським народом в Австро-Угорщині, що вважаємо непотрібним подавати до них близші коментарі. Зрештою уважний читач знайде їх богато в кореспонденції инших руссофільських корифеїв у Галичині: А. Добрянського (пр.... „Даже то, чѣмъ мы можемъ похвалити себя въ самомъ дѣлѣ — пише він 8 падолиста 1884 р. з Відня до И. П. Корнїлова — происходитъ посредственно отъ славныхъ дѣятелей великой Россіи, преимуществено же отъ Славянскаго Благотворительнаго Общества Петроградскаго..." ст. 95), О. Мончаловського (пр... „Вотъ какъ тяжело жить русскому человѣку въ Галиціи на своей родной землѣ, среди окружающихъ его враждебныхъ елементовъ — пише згаданий автор в 1888 р. — Когда же Богъ пошлетъ имъ Царя-Освободителя, примирителя и усмирителя страстей человѣческихъ? Дай то Богъ скорѣе!... ст. 77), Ів. Наумовича (пр. ...„Жертвы Россіи для Галиціи не потеряны — пише він 21 січня 1891 р. до Корнїлова — но правду скажу, безъ жертвъ со стороны Россіи борьба ея была бы даже не мыслима. Россія посѣяла и соберетъ сторичные плоды"... ст. 104) і т. д. і т. д.

Дальших виписок не подаємо, відсилаючи цікавих до самої книжки, яка — як бачимо з тих кількох цитатів — кидає на характер руссофільської пропаґанди між нашим народом в Австро-Угорщині стільки й такого яркого світла, як нї одна публїкація дотепер, що дотикала сеї справи. За те й вдячні ми в першій мірі видавцеви її — дрови Іл. Свєнціцкому, а дальше — львівській ...„Галицко-русск-ій Матиц-ї", яка дала на неї наклад. *Ів. Кревецький.*

Prof. Dr. Alexander Bugge — Novgorod som varjagisk by (Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri, VIII, 1906, ст. 573—88). В статї зібрані результати, які рівночасно появили ся в більшій розвідцї Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter а крім того докладнійше обговорена роля варяжських купцїв в Новгородї. (Пор. рец. Г. Вітте в „Deutsche Erde“ 1908, ст. 31).

Alexander Bugge — Die norderopäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwicklung des europäischen Handels und der europäischen Schiffahrt (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, IV, 1906, ст. 227—277). Оповідаючи про широку торговлю Вікінгів, займає ся теж автор ролею північного кунецтва в старій Руси (ст. 244—251) і збирає про нього головно лїтописні звістки. *З. К.*

Pór Antal — Opuli László herzeg, Magyarország nádorispánja. (Századok, 1909: 537—554, 642—655, 731—746). Ся моноґрафія про Владислава Опольського булаб нам дуже цїкава, як би: 1) автор видобув з жерел якісь невідомі доси подробицї з житя і дїяльности сього князя; 2) було обговорене докладнійше його князюваннє в Галичинї. Тимчасом автор не знає анї всїх жерел анї всеї лїтератури предмету, а про володїннє Галичиною подає, дословно, тілько ось що: „Князь Владислав в тім часї (підчас кошицького трактату 1374) не був уже палятином Угорщини, котрим бачили ми його до середини вересня 1372, тілько намісником, паном і дїдичем Руси, як він сам себе титулує“... (ст. 743). В дописї що до дати, коли Владислав перестав бути палятином, побіч загально принятого погляду вказує автор на дві грамоти в Zichy-Codex (III, 470—471), де князь зоветь ся палятином ще 6 і 14 жовтня 1372 р. Про друге намісництво в Галичинї автор не говорить зовсїм нїчого, бо взагалї доводить своє оповіданє про Володислава тільки до 1381 р. *С. Т.*

Iwan Krypjakewytsch — Ukrainische Kosaken (Ukrainische Rundschau 1909 ч. 10/11, стор. 379—386). В статї обговорено походженє, устрій і історію українського козацтва.

— Bilder aus ukrainischer Vergangenheit. Wiederaufrichtung des griechischen Episkopats in Lemberg. Заходи коло відновленя епископства в 1539 р.

Korbs Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen. Beiträge zur moskowitisch-russischen, österreichisch-kaiserlichen und brandenburgisch-preussischen Geschichte aus der Zeit Peters des Grossen. Von Friedrich Dukmeyer II Bd. (Histo-

rische Studien, том 80). Берлїн, Еберінґ, 1910. Стор. VIII + 356. Закінчене загальної части сеї працї складає ся з роздїлів 9—12, що обговорюють історію Найґебауера, відносини в Москві (про барона Huyssen'а і кн. Меншікова), катуванне стрільцїв і історію царя Петра, Анни Монс і Ґ. І. Кайзерлїнґа.

Dr. Stephan Tomaschiwskyj — Połtawa zum 8 Juli 1709 (Österreichische Rundschau, 1909, ст. 56 - 57). Коротенька статя з нагоди битви під Полтавою, в якій подано причини і перебіг катастрофи з 1709 року і обговорено її лихі наслїдки для України.

Dmytro Iwanenko — Hetman Iwan Mazepa (Ukr. Rundschau 1909, ч. 7, ст. 281—289).

Dr. Eugen Lwickyj — Die staatliche Unabhängigkeit und Iwan Mazepa (Ibidem, ст. 290—299).

Dr. Alfred Jensen — Mazepa in der modernen europäischen Dichtung. (Ibidem, ст. 299—305). Три статї з нагоди 200 лїтних роковин битви під Полтою.

Dr. Zeno Kuziela — Die Ausländer über die Ukrainer. (Ukrainische Rundschau. Відень 1909, ч. 1, ст. 27—34, ч. 3, ст. 124—128, ч. 4, ст. 166—170, ч. 8/9, ст. 333—336). Дальша серія (V—X) голосів чужих подорожних і учених про Україну. Обговорено тут і подано обширші виїмки з працъ A. Haxthausen'а (Studien über die inneren zustände Russlands, 1847—52), F. Goebel'а (Reise in Steppen des südlichen Russlands 1838), Campenhausen'а (Bemerkungen über Rusland 1807), S. Gmelin'а (Reise durch Russland [1770]—1784) анонїмів (Ueber die Bauart der Hütten der Landmannes in Russland 1812) та Bemerkungen auf einer Reise von Petersburg nach der Crimm 1786).

Dr. Walter Hauff — Die Auswanderung der Schwaben nach Russland am Anfang des vorigen Jahrhunderts (Deutsche Erde 1909, VIII, ст. 107—111 з ілюстр.). Автор подає причини, задля яких Нїмцї з кінцем XVIII і з початком XIX столїтя так численно переселяли ся до Росії, обговорює заходи Катерини і російських властий, щоби приєднати нїмецьких кольонїстів для заселеня полуднево-українських степів і дає замітки про розвій і сучасний стан тих нїмецьких кольонїй, що в деяких повітах згромадили в своїх руках значне число землї.

Prof. Dr. Raimund Kaindl — Neue Beiträge zur Geschischte der Deutschen in Galizien (Deutsche Erde 1909, VIII, ст. 170—174). Обговорено кілька нових польських працъ а в укра-

інських — статї Франка, Нові причинки до історії укр. вертепа (Записки Н. Т. ім. Шевченка 1908, т. 82) і Перетца, До історії вертепної драми (Ibid. 1908, т. 85). *З. К.*

Divéky Adorján — Magyar vonatkozású lengyel müvek. (Századok, 1909: 298—304). Автор знайомить мадярських читачів про польські праці, що дотикають історії Угорщини. Обговорено: Папе — Wiadomość o archiwach węgierskich; Кутшеби — Akta odnoszące się do stosunków handlowych z Węgrami, Handel Krakowa; Птасьніка — Obrazki; Карбовяка — Studya statystyczne, Album studiosorum; Сікори — Szwedzi i Siedmiogrodzianie. Поза короткий реферат автор не вийшов. *С. Т.*

Adalbert Graf Dzieduszycki — Galizien unter Kaiser Franz Joseph I. (Österreichische Rundschau 1908, XVII, ст. 356—358). З нагоди 60-літнього ювилею панованя цїсаря Франц Йосифа I огляд розвитку Галичини в другій половині XIX століття. Автор дотикає тут всїляких прояв (головно комунікациї і шкільництва) і дає ріжні приклади на доказ, о скільки Галичина поступила наперед. *З. К.*

Література.

Рыстенко, А. В. Легенда о Св. Георгіи и драконѣ въ византійской и славянорусской литературахъ („Записки Новороссійскаго Университета", т. 112, 1909 р. Ст. 1—542).

Відомі і широко розповсюднені в літературах ріжних народів леґенди про св. Ґеорґія (Юрія), що мали великий вплив на поетичну творчість і уміліcть люду, досї за мало ще досліджені. Особливо треба се сказати про той тип ґеорґієвських леґенд, який розповідає про т. зв. „чудо св. Ґеорґія з драконом". Правда, найвидатнїйші дослідники вже не раз застановляли ся й на сих леґендах, та мимо того лишило ся ще багато недослїдженого, невиясненого, неусталеного. Навіть критичних видань текстів леґенди (рукописних списків її налїчив проф. Кірпічніков коло 200) маємо дуже мало, бо знаємо тілько: один сербський XVI в., один староруський також XVI в., один грецький з Амброзіянського рукопису XII в. та один латинський також XII в.*).

Д. Ристенко поставив своїм завданєм дати: 1) критичне виданє зібраних ним рукописних текстів леґенди, 2) коментарі до виданого мате-

*) В останнім, VI томі „Памяток українсько-руської мови і літератури" („Апокріфи і леґенди з українських рукописів") подав Др. Іван Франко ще два тексти „чуда св. Ґеорґія": 1) З рукописного учительного Євангелія (галицький текст) XVIII в. і 2) З угроруського рукопису.

ріялу. Крім текстів, що були відомі вже проф. Кірпічнікову і проф. Веселовскому (на працях яких в значній мірі оперта розвідка), автор досліджує також тексти, їм незнані (між ними деякі досі навіть цілком незнані були в науцї). Крім того він пробує доповнити, а іноді — то й зовсім змінити деякі висновки попередників про відношене текстів леґенди до духовних віршів, билїн і казок.

Для своєї розвідки автор користуєть ся загалом понад 60-ма списками, не числячи тих, які являють ся тільки копіями з їх. Звідси бачимо, що матеріял, на який опираєть ся розвідка, представляєть ся дуже солідним, а збиране його коштувало автора багато працї і труду, бо довело ся розшукувати його в бібліотеках та колекціях ріжних інституцій майже цілої Европи. Не диблячи ся на се, автор мусить признати ся в своїй передмові, що всеж таки всї жерела він далеко ще не вичерпав.

Головна частина розвідки присвячена аналїзї та порівняючим дослїдам над текстами леґенди, означеню її редакцій і первовзорів, усталеню хронольоґічних дат списків, літературній історії староруських текстів леґенди і т. и. Для історика старої української літератури має між иншим деякий інтерес т. зв. „білорусько-московська редакція“ леґенди (таку назву прибрав сам д. Ристенко). Знайшов її автор в Палеї Московської Синодальної Бібліотеки (№ 122 по показчику д. Савви). До білоруських текстів зачисляє він її головно тому, що письмо текста є т. зв. „білоруське“ (яке уживали, як відомо, і Українцї, особливо в XVII в.) та що зустрічають ся в нїм такого роду „польські“ слова, як: „але“, „поразив“, „поткав“ (споткав), „завсегди“ і т. п. Значінє сеї редакції д. Ристенко бачить в тім, що вона: 1) побільшує суму бібліоґрафічних даних про південно-західньо-руську літературу, яка почасти появила ся в полуднево-західній Руси і була перенесеною потім до Москви, почасти-ж появила ся в Москві з під пера чужинців полуднево-західнього походженя; 2) покріплює характеристику полуднево-західньо-руських і полуднево-руських текстів „чуда св. Ґеорґія з драконом“ (свобідне переповіданє, людова мова); 3) походячи без сумніву від тексту 2-ої редакції (коли тільки викинути „чудо з щитом“), зміцнює те спостереженє, що се виключенє чуда з щитом (в яких би списках воно не зустрічало ся) повинно вказувати на загубленє його ще в якімсь давнїйшім списку 2-ої редакції; 4) в огляду на своєрідний характер сеї леґенди, який не позволяє зачислити її до циклю властиво московської, великоруської літератури, а навпаки дає можливість зближати її до циклю полуднево-західньо-руських утворів, сю леґенду можна уважати за редакцію, а саме „білорусько-московську“ (!) редакцію ґеорґієвської леґенди.

Дальший розділ присвячує автор дослідам над духовними віршами про св. Ґеоргія в порівняню з літературними текстами леґенди, основу-

ючи ся на нових матеріялах, що були опублікoвані вже по відомих працях Веселовского і Кірпічнікова, та не були ще досліджені. Більша частина їх належить, правда, до т. зв. „большого стиха" (себто віршів про муки св. Ґеорґія, а не про чудо), одначе автор уважає потрібним розглянути і сей тип, з огляду на інтерес, який мають варіянти деяких віршів. Висновки, зроблені автором, радикально розходять ся з тими, до яких дійшли його попередники. Разом з тим тут же дає він цікавий короткий огляд історії наукових студій над духовними віршами (історіоґрафію духовних віршів).

В наступнім розділї зясоване відношене між леґендою про св. Ґеорґія та повістями, казками і ріжними леґендами, головно российськими. З осібна зупиняєть ся автор над порівнанем леґенди з билїнами про Михайла Потока та Олексія Поповича, з сербською піснею про Марка Кралевича, — по анальоґії між епосом российським і південно-славянським, торкаєть ся також і византійського епоса.

Останнїй розділ містить окремі екскурси: „Про деякі ґеоґрафічні й особові імена в леґенді", „З приводу питаня про походжене леґенди про Ґеорґія та дракона", „З приводу іконоґрафії Ґеорґієвської леґенди про дракона".

В кінці доданий грецько-славянсько-старорусько-латинський словник, уложений на підставі використуваних автором текстів, цікавий тим, що подає инші значіня і паралелї до словника Міклошіча та доповнює його новими словами.

Розвідка д. Ристенка викликає дуже прихильне для неї вражінє. Се безнеречно солідна й ориґінальна праця. Автор притягнув для своїх дослідів велику масу матеріялу, мало або й цілком не дослідженого. Дуже яскраво одначе кидаєть ся в очи не досить старанне опрацьоване сього матеріялу, невикінченість праці; здаєть ся часом, що се ще тілько більш-менш упорядковані знадоби для великої наукової розвідки, що автор має на думцї приступити в будучинї до лїтературної перерібки і обробітки теми, для якої нагромадив і підготовив стілько цінного матеріялу... Особливо передостаннїй розділ про відносини леґенди до билїн, казок, повістей і леґенд — дуже недокладно опрацьований. Взагалї частини розвідки дуже непропорціональні.

Не дивлячи ся на те, що автор мав на увазї головно российську лїтературу і людову творчість, праця його може багато цінного дати також історикови української лїтератури та українському етнеґрафови: леґенда про св. Ґеорґія й дракона займає не менше важне місце і в українській лїтературі та людовій творчости, а старо-руські тексти в значній частинї є здобутком полудня. Дуже бажано-б було, щоби українські дослідники використували в інтересах української науки солідну працю

д. Ристенка, в якій так багато свіжого, нового й ориґінального, але разом з тим і тенденційного — „общерусскаго“! *Ол. Назаріїв.*

Рыстенко, А. В., прив. доц. Новогреческая обработка легенды о св. Георгіи и драконѣ. („Записки И. Новороссійскаго Унив.“, т. 112, 1909 р., ст. 1—28).

Ся розвідка є доповненем до попередньої; тут поданий текст списка в ново-грецькій мові, знайденого в бібліотеці Афонського монастиря св. Пантелеймона під ч. 190 (в катальозї Ламброса № 5697, стор. 273—284), і його розслїджене. Висновки: 1) Ново-грецька афонська перерібка византійської леґенди про Ґеорґія і дракона зроблена після одного зі списків 2-ої грецької редакції леґенди; 2) Ся перерібка в багатьох випадках є подібною до латинських, полуднево-славянських і руських текстів леґенди; 3) Деякі з сих випадків подобенства є нічим иншим, як звичайною анальоґією до подібних явищ середньовічної латинської або славяно-руської літератури — напр. розповсюдженя, а инші — особливо важні — послугують до відреставрованя відмін тексту („чтеній“) византійського первовзору леґенди; 4) Дякуючи сїй обставині текст ново-грецької перерібки стверджує потребу: а) при студіованю памятників византійської літератури звертати ся до ново-грецьких їх перерібок і на відворот, а також б) потребу студіювати византійські памятники в звязку з середньовічними латинськими перекладами і перерібками їх; 5) При студіованю памятників полуднево-славянської і стародавньо-руської літератури треба притягати до розгляду як латинські, так і ново-грецькі перерібки византійських ориґіналів. *О. Назаріїв.*

М. С. Поповъ, священникъ. 1709—1909. Святитель Димитрій Ростовскій и его труды, Спб. 1910, ст. (IV)+350+(2).

Ан. Титовъ, Проповѣди Святителя Димитрія, Митрополита Ростовскаго на украинскомъ нарѣчіи, Москва, 1909, ст. IX+134+(1).

Хоч аж два народи, Українцї й Великоруси, заінтересовані діяльністю Дмитра Туптала Ростовського, наука не може похвалити ся нї жерельною біоґрафією письменника, нї вичерпуючим обробленнем його літературної спадщини. А ся спадщина велика, обіймила би яких двайцять поважних томів. І не тільки „Руно орошенное“, драматичні твори й инші менші писання не вислїджені доси докладно, але й головний твір його житя — четї-мінеї, ся знаменита й одинока українська антольоґія аґіоґрафії й старохристиянських леґенд, сей величезний збірник нашої старої літератури. Ще найкращий і широкий збір дуже цінного, менше обробленого матеріялу, зачерпненого з рукописий, подала

праця Шляпкіна п. з. „Св. Димитрій Ростовскій и его время“ (1651—1709), а з партій, посвячених Дмитрови Ростовському в історіях літератури, найгарнійша в II т. Пипінової „Исторіи русской литературы“. В 1909 р. святкувала Росія двісталітні роковини смерти Ростовського, головно як святого й ростовського митрополита, яким був він в старости від 1702 по 1709 р. З тої нагоди появило ся кілька й наукових причинків до вияснення літературної діяльности письменника, а титули двох праць наведено саме вище.

Праця Попова подає праґматичний виклад у більшій части звісних даних про жите, політично й суспільно культурні обставини, серед яких довело ся жити святому, та праці. Розпадаєть ся на три части: Руина, ст. 1—138, Дѣятельность Димитрія въ Ростовѣ, ст. 139—279, та Прославленіе памяти св. Димитрія, ст. 280—346. До праці додана переписка кн. Вяземського з Мельґуновим в справі мощий святого й документ до історії „крѣпости св. Димитрія“. Поодинокі части не стоять до себе в пропорції, бо на дитинні літа, виховання, черненче жите з усіми літературними інтересами й прихід до Москви Дмитра, отже на 51 рік житя, припадає стільки місця, що на восьмилітне жите в Ростові. Що правда, через те оброблена діяльність Дмитра в Ростові повнійше: познайомленне з вірними й управа ними, школа, проповіди, книжні занятя і боротьба з росколом. Непропорціональність виходить тим більша, коли зважити, що в першій части досить богато звернено уваги на середовище, в якім виступила рідня Туптала й ціла пізнійша карієра Дмитра. Одначе за се годї робити авторови докір, що він малював докладнійше се, що було близше його серцю, з чим міг основнійше познайомити ся, — побут Дмитра в Ростові. Варта признання остання частина праці, де автор розбирає моральне навчанне святого та, так сказати би, головні мотиви житєписий в четях-мінеях. Посвячені дві глави тим питанням займають зверх 45 сторін книжки, бо „едва ли отыщется у насъ въ Россіи болѣе популярная и любимая простымъ народомъ книга, какъ сочиненія св. Димитрія“, а вимагали пильного перегляду проповідий і святожитійного матеріялу Ростовського. Про його твори як літературні памятки майже не говорить ся; на полї проповіди зазначений сильний вплив Млодзяновского.

Для студій над літературним боком писань св. Дмитра Ростовського потрібне передусїм повне їх виданнє, і то не в великоруськім перекладі, але в оригіналї, все одно, чи се буде український, чи церковно славянський текст. Дотеперішні видання з пропусками, в перекладі не точні і не обіймають усїх писань Дмитра. В поправках до праці Шляпкіна вказав Нікольський у своїй статї „Нѣсколько словъ о житіи и сочиненіяхъ св. Димитрія Ростовскаго“ (Изв. отд. р. яз.

и слов. 1909 г.), що збірник проповідий Ростовського з 1786 р. не надрукований з ориґіналів автора, а з невідомо чиїх копій. Дальші дослідники мати муть нагоду вистежити неодну таку довільність і неточність.

Специяльно вимагає солідної провірки й пильних дальших пошукувань український період житя Дмитра. Бо хоч взяти би проповідничу діяльність письменника, виходить дивне явище: на звиш сотку звісних проповідий талановитого проповідника оголошено доси друком аж шість проповідий з часу по 1701 р. Тітов побільшив се число о два, бо винайшов дві незвісні українські проповіди Дмитра, а саме „Слово въ недѣлю 27-ю о женѣ сляченной“ і „Слово на Успеніе Пресвятой Богородицы“. Найшов їх Тітов у збірниках північного походження, а в південних збірниках найдеть ся таких проповідий значно більше. Тільки треба пошукати. Найшовши дві нові українські проповіди Дмитра, Тітов видав їх разом із шістьма дотепер звісними, не в перекладї, а в ориґіналї на основі рукописий свого збору, пожертвуваного Публичній Біблїотецї. Їх тексти не представляють собою точної копії з котрогобудь списка, але видавець позволив собі на деякі зміни. Провіривши українські проповіди по всїх своїх списках, висилав їх видавець професорови київської духовної академії Петрову, щоби порівнав їх із рукописями тої академії. А що цитати в деяких списках подані в латинській мові, в инших їх зовсїм нема, ввів видавець перед друком у текст цитати однородної і загально приймленої форми з зазначеннєм місць св. письма, з яких узяті наведені цитати. Хоч друковані проповіди обіймають час більш ніж тринайцяти літ, різні змістом і будовою, виголошені в різних обставинах і в неоднаковим приготованнєм, все таки загальний їх напрям той сам. Скрізь у них схолястика, дух греко-латинської школи зі своєрідним відношеннєм до форми та змісту проповіди, з нахилом до вияснень у переноснім значінню, вплив шумної риторики західнїх проповідників а передусїм, польських. Всї ті проповіди різко ріжнять ся від тих, які писав і виголошував Дмитро в часї свойого побуту в Ростові. Обставини вимагали коротших, простїйших, більше житєвих проповідий, отож мусїли змінити ся розмір, мова, форма та зміст проповіди. В короткій передмові до видання зазначено, чи яка з друкованих проповідий де й як була друкована та на основі яких рукописий зреставрований її текст. *М. Возняк.*

Вл. Даниловъ — „Кіевлянинъ“ М. А. Максимовича. (Литературно-библіографическіе матеріалы). (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ 1909 г., кн. 3, ст. 286—306).

Автор опер свою статю головно на листах до Максимовича, з яких богацько ще невиданих. Думка про перше популярно-наукове й лїтера-

турне виданне у Київі, яким був „Кіевлянинъ", зародила ся у Максимовича 1839 р., коли він був вільний від обовязків професора наслідком замкнення університету. Затуживши за журнальною працею, якій присвячував свої сили в свій час у Москві, сповістив Максимович про свій замір своїх лїтературних приятелїв Хомякова й Надеждіна. Та перша книжка „Кіевлянина" вийшла 1840 р. без їх помочи. Тут і вияснив Максимович цїль видання, а його проґрама — се плян широкого історичного журнала, якого не було тодї в Росії. На перший том складаєть ся і белєтристика, тут і українські оповідання Кулїша й „Цвѣтъ завѣта" Жуковського (присланий ним через помилку як недрукований, хоч видрукував сей вірш перед тим „Современникъ"), а наукові статї всї пера самого Максимовича: про давню Теодосієву печеру в околицях Київа, згадка про міста Пересопницю і Дубровник і т. и. В першій книжцї не пропустила цензура „Кіева" Хомякова та статї Максимовича п. з. „Сказаніе о Коліивщинѣ". Згаданий вірш Хомякова ввійшов з пропусками у другу книжку з 1840 р., в якій переважає наукова часть (і тут є два оповідання Кулїша), а саме статї Максимовича: „Выдубицкій монастырь", „О манастырѣ Гнилецкомъ", „Топографическія замѣтки Кіевлянина" з додатком латинських віршів Теофана Прокоповича „Descriptio situs urbis Kiioviae", „О стихотвореніяхъ Червонорусскихъ", „О правописаніи малороссійскаго языка. Письмо къ Основьяненку", „Волынь до XI вѣка", „Родословныя записки кіевлянина", „Памятники Луцкаго Крестовоздвиженскаго братства" і „Луцкъ" В. Домбровського. Тут надруковані й важні документи: „Стихотворный памятникъ Лаврской Могилянской школы" (Ευχαριστήριον албо вдячность), „Письмо князя Острожскаго къ Львовскому братству" й „Два письма князя Острожскаго". Не допустила цензура статї Надеждіна „Палладій Роговскій" й одного вірша. Про обі книжки „Кіевлянина" відозвала ся прихильна критика в „Литературной Газетѣ", „Маякѣ" і „Москвитянинѣ". В останнім журналї одушевляв ся виданнем Максимовича історик Соловйов і висказав бажанне, аби в слїд за „Кіевляниномъ" появили ся „Смолянинъ", „Тверитянинъ", „Черниговецъ", „Рязанецъ", але за материю руських городів останеть ся честь і слава доброго почину. Тяжка слабість очий була причиною, що третя книжка „Кіевлянина" появила ся щойно 1850 р., хоч Максимович забирав ся до видання її уже 1846 р. 1849 р. відвідав Максимович Поґодіна в Москві, в якого подибав рідкі українські стародруки, що побудили його забрати ся до видання третьої книжки. Се були Саковичеві Вірші на похорон Сагайдачного з 1622 р. та київо-печерська Імнольоґія з 1630 р. Хоч у третій книжцї значне число поезій, все таки вона має вид наукового історичного журнала. Побіч статий редактора є тут статї Соловйова, Поґодіна, Біляєва, Дешка (О Карпатской Руси), Домбров-

ського та кн. Оболенського. Всї статї, як і документи, беруть теми з українознавства, передусїм Максимовича: про місто Переяслав у початках, про свято св. Бориса під Переяславом, про місто Степан, про будову та посвяченнє київської церкви св. Юрія, „Книжная старина южнорусская“, „Сказаніе о гетьманѣ Петрѣ Сагайдачномъ“ і „Лубочныя изображенія малороссійскихъ городовъ“. В книжцї є знимки з давнїх рисунків 13, 17 і 18 вв. і заголовних карток стародруків як у першій вид золотих воріт, а в другій вид будинку університета св. Володимира. Хоч в 1857 р. задумував Максимович зробити з „Кіевлянина“ шестикнижковий журнал на рік, деяким продовженнєм „Кіевлянина“ можна вважати щойно дві невеличкі книжки „Украинца“ з 1859 і 1864 р. зі статями виключно самого видавця. Значну частину кождої книжки „Кіевлянина“ займають статї самого Максимовича, бо довкола не було людий пера та знання. Університетські професори забавляли ся преферансом або „вышедши изъ-за студенческой парты, они дали себѣ слово не писать ничего и читать только печатное“ (з листу Аскоченского до Максимовича по 1857 р.). Хоч умер „Кіевлянинъ“, не завмерла ідея видавання наукового орґану для українознавства. Ще в 1840 р. збирав ся митрополит Іннокентій видавати „Историческую Библіотеку Юго-Западнаго края“, в 1852 р. звертав ся до Максимовича Кулжинський із думкою продовжати виданнє „Кіевлянина“, а 1869 р. предложив Максимовичеви ґенерал ґубернатор князь Дондуков-Корсаков стати редактором памятної книжки південно-західнього краю, але безуспішно. Щойно по смерти Максимовича найшла його ідея повне здійсненнє в місячнику „Кіевская Старина“. Одначе, на жаль, досї нема нї огляду того цїнного вкладу в українознавство, який дала „Кіевская Старина“ протягом свойого 25-лїтнього істновання, нї навіть покажчика змісту за цїле 25-лїтє. *М. Возняк.*

И. А. Бодуэнъ-де-Куртенэ. Изъ источниковъ народнаго міровоззрѣнія и настроенія (Відбитка з „Записокъ И. Рус. Геогр. Общества, т. XXXIV), СПб., 1909, ст. 6°.

В отсїй невеличкій статейцї завважує автор, що в вас увійшло в ужитє звертати увагу лише на красну лїтературу та на народню (фолькльор), а обминаєть ся і промовчуєть ся цїлковито цїлу галузь „лїтератури“, твореної переважно напівграмотними людьми, а розширюваної не книгарнями, лише ріжними торговцями „святостий“ по ярмарках, відпустах, чудесних місцевостях і т. д. „Лїтература“ ся перенята наскрізь не чоловіколюбством, але крайною чоловіконенависністю і розбуджує в читачах найнизші інстінкти. Подорожуючи по Словінщинї, знайшов автор сїм таких брошур і свистків, яких назви подає в оріґі-

налї і в перекладї. Один такий свисток п. н. „Kristosov tastement“ (Христове завіщанє) передруковує в цїлости. Представлено в нїм у пересадній формі муки Христа (Христос дістав 120 позаушників, 380 ударів на плечі, 120 потилишників, 110 по щоках, 420 по очах і лици і т. д., разом 5475 ударів; виточив із себе 30.330 кропель крови, тручений був 170 разів, нагайок дістав 6666 і т. д.), очевидно з тим наміром, щоби викликати серед християнської людности злобу і обуренє до Жидів, потомків Христових мучителїв. По тій причинї радить автор присвячувати більше уваги сїй „лїтературі“ особливо тим, що хотять розуміти „душевный міръ“ і деякі „дѣйствія народа“. *В. Гнатюк.*

Zu Taras Schewtschenko's 50. Todestage. (Deutsches Volksblatt für Galizien. Львів 1911, Nr. 103. ст. 2—3). Ювилейна статя про житє й дїяльність Тараса Шевченка і згадка про святкованє 50-лїтних роковин Його смерти. Передрукована в черновецькій часописи: Bukowiner Volksblatt, ч. 465 з 13 цвітня 1911.

M. Danko — Wolodymyr Wynnytschenko. (Ukrainische Rundschau 1910, ч. 11/12 ст. 284—286). Характеристика творчости Винниченка.

M. Danko — Die Schule in der Ukraine. (Ibid. 1910, ч. 9/10, ст. 233—236). Русифікація школи на Україні.

Eugen Lewickyj — Zum 100. Geburtstage Nikolaus Gogols. (Ukrain. Rundschau 1909, ч. 5, ст. 226—230). Гоголь як Українець.

Eugen R. v. Semaka — Zwei Bukowinder Volksdichter. (Ibid. 1909, ч. 4, ст. 156—163). Житє і дїяльність Федьковича і С. Воробкевича.

Iwan Trusch — Wassyl Stefanyk. (Ukr. Rundschau 1900, ч. 5, ст. 219—226). Характеристика творчости Стефаника.

Oleksa Kuschtschak — Taras Schewtschenko. Zum 49. Todestage des Dichters. (Ukr. Rundschau 1910, ч. 2. ст. 63—65). Провідні ідеї в писанях Шевченка.

Max Förster — Adams Erschaffung und Namengebung. Ein lateinisches Fragment des s. g. slawischen Henoch. (Archiv für Religionswissenschaft. Липськ 1908, XI. ст. 477—529). Автор порівнує всїлякі тексти і редакції апокріфу про Адама і зближує їх до славянського варіанту, що заступає затрачений грецький первовзір, в якім відбивають ся народні а жидівсько-геленїстичні погляди. В додатку наведені нові тексти, між тим і характеристична весїльна промова. Розвідка дотикає в неоднім нашої старинної лїтератури.

A. Berendts — Analecta zum slavischen Josephus. (Zeitschrift für die neutestam. Wissenschaft 1908, том IX, ст. 47—70). Автор порівнує славянський текст (Моск. ак. 227/651) з грецьким і доказує, що церковно-славянська рецепція цілком окрема, а не живцем перероблена з грецького взірця. Деякі місця вказують на те, що її автором не міг бути християнин, скорше Жид.

M. Bonwetsch — Die Mosessage in der slavischen kirchlichen Literatur (Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften Göttingen. Philosoph.-historische Klasse, 1908, ст. 581—607). По короткім вступі дає автор німецький переклад житія Мойсея, беручи за підставу славянські тексти Пиніна (рукописи Румянцевського Музея і Поґодінського Збірника), Тіхонравова і з Мінеї. В примітках додані паралелї взяті з текстів, виданих Ґастером (The Chronicles of Jerahmeel. London 1899), Migne'м (Dictionaire 1858, II, стор. 1256), Віншом (Bibliotheca rabbinica) і в Jahrbuch für Geschichte des Judentums III (Leben Moses Beer'a).

G. Dreves — Haben wir Gregor den Grossen als Hymnendichter anzusehen? (Theologische Quartalschrift, 1907, LXXXIV, ст. 548—562). Автор доказує, що не маємо ніяких доказів на те, що Григорій вел. написав гимни, бо звістки про авторство 6 гимнів Григорія походять що йно з XVI столїтя.

Sergius Jefremow — Die Grundzüge der ukrainischen Literatur (Ukr. Rundschau 1909, ч. 2, ст. 63—68). Огляд української лїтератури від Котляревського до новійших часів.

M. Danko — Die neuen Strömungen in der ukraininischen Literatur (Ukrainische Rundschau 1910, ч. 5/6, ст. 162—165). Характериста найновійшої української лїтератури.

A. Popowicz — Das ukrainische Nationaltheater (Bukowiner Post 1909, ч. 2374—2376). З нагоди побуту українського театру в Чернівцях характеристика діяльности Карпенка Карого. *З. К.*

Туб-ний. Проф. М. І. Петров. „Рада" 1910, ч. 228. З нагоди 45-лїтя лїтературно-наукової діяльности проф. київської дух. академії Миколи Петрова д. Туб-ний присвятив йому чималу і тепло написану статю, в котрій спиняєть ся на заслугах ювилята перед Україною і українською наукою.

С. Черкасенко. Поезія Грицька Чупринки („Рада" 1910, ч. 276 і 278) В своїм „Ескізї" оглядає д. Черкасенко з погляду суспільного три останні збірки молодого поета, „Огнецвіт", „Метеор" і „Ураган".

М. Залізняк. Українська популярна література в 1909 році (Літ. Н. В. 1910, ч. 4, 6, 11, 12). В ч. 4 оглянув д. Залізняк календарі, в ч. 6 і 11 инші видання галицько-буковинські, а в ч. 12 спинив ся значно коротше на виданнях российської України. Не можна не визнати чималої ваги оглядів популярної літератури, але не повинні вони бути лише самою переповідкою змісту обговорюваних творів, хочаб і з критичними увагами, а повинні давати якісь загальні виводи і вказівки та освітлювати ся якимись статистичними висновками, инакше за деревами не буде видно ліса, що в значній мірі й трапило ся з оглядами д. Залізняка.

З. Ш-ко. Українська література в Росії 1910 року. II. Видання за півроку, з квітня по жовтень („Рада“ 1910, ч. 236). Д. Ш-ко продовжує діло покійного Доманицького і дає за „Книжною лѣт.“ огляд української літератури від того часу, на якім спинив ся Доманицький. На жаль авторови бракує пильности покійного і він переочив ряд книжок (Алчевського, Еркмана - Шатріяна, Коваленка, Степовика та инших), що очевидно не могло не відбити ся на виводах.

Др. З. Кузеля. Bucovinica. Огляд літератури за 1909 рік („Каменярі“ 1910, ч. 23 і 24) Автор подає все, що появило ся на Буковині по українськи, а з чужомовної літератури те, що дотикає України і її люду взагалі, а Буковини зокрема, нотуючи й важнійші статї з буковинсько-українських, німецьких та румуньских часописий.

М. Шаповал. Новини нашої літератури (Літ. Н. В., 1910 ч. 3, 7). Є се ширші критично-бібліоґрафічні уваги про „Огнецвіт“ Чупринки, „Менти натхнення“ Кернеренка і „Буденні оповідання“ Пахаревського. *В. Д.*

Етноґрафія.

Dr. Georg Buschan — Illustrierte Völkerkunde. Unter Mitwirkung von A. Byhan, W. Krickeberg, R. Lasch, Felix v. Luschan, W. Volz herausgegeben von — Verlegt von Strecker & Schröder in Stuttgart [1910], стор. XIV+464+XVII таблиць.

Потреба книжки, що інформувала би про вигляд і стан культури сучасних народів і племен цілого світа, давала ся від давна відчувати, бо давнійші праці в роді Пешля перестаріли ся, а звісна Völkerkunde Раценя надто велика, щоби її уживати для скорої орієнтації. При помочи кількох спеціялістів зложив Бушан дуже корисну, доступно написану і відповідаючу усім вимогам книжку, яка певно буде тішити ся також популярністю, як і йогож Menschenkunde. Обширний матеріял поділено в сей спосіб, що сам видавець обробив Австралію (стор. 156

—214), директор гамбурського музея Биган Европу (стор. 327—356) і північну, середну і західну Азію (стор. 271—326), урядник американського відділу кор. етноґрафічного музея в Берліні Кріґсберґ Америку (стор. 29—164), берлінський професор Люшан Африку (стор. 357—421), вроцлавський професор Фольц полудневу і східну Азію (стор. 215—271), а Р. Ляш перейняв написане вступу (стор. 3—26). Очевидно припало на Европу не богато місця; за те призначено більше сторінок для обговореня етнольоґічних і культурних відносин поміж поодинокими славянськими племенами і представленя так званої карпатсько-балканської (культурної) території (стор. 339—352). Серед того згадує ся і про Українців, яких автор обчислює лише на $23^1/_2$ міліона, 20 м. в Росії і $3^1/_2$ в Австрії, значить о яких 4 міл. менше, як подає офіціяльна статистика з 1897 (в Росії) і 1900 (в Австрії). Український народ розділений автором між дві культурні території. Менша частина, австрійські Українці, причислені до карпатсько-балканської території, російські Українці до східно-европейської ґрупи. Мимо того розділу признає автор, що культура російських Українців подібна більше до культури прикарпатських Русинів і так званої карпатсько-балканської культурної полоси. Книжка прикрашена 17 таблицями і 194 образками в тексті, між иншим також образом молодого Гуцула (стор. 340). *З. Кузеля.*

Проф. Юрій Поливка. „Баба хуже черта". Этюдъ по сравнительному изученію сюжетовъ народной словесности. (Відбитка з „Рус. Фил. Вѣстника") Варшава, 1910, ст. 26⁰.

Відома не лише в нас, але і в усіх славянських та инших европейських народів приповідка: „Де чорт не може, там бабу пішле" (пор. І. Франко, Гал. руські нар. приповідки, І, 586). Ся приповідка повстала на основі дуже популярного і розширеного по всій Европі оповіданя про те, „як чорт подавав бабі черевики на махових вилах", відомого в нас особливо завдяки популярній перерібці О. Стороженка, поміщуваній навіть у шкільних читанках. В оповіданю говорить ся про те, як то чорт заходив ся довший час коло одного взірцевого подружа, якби то його посварити і довести до гріха, але не міг. Зробила се аж баба, якій чорт повбіцяв за те надгороду і підбунтувавши окремо чоловіка на жінку, а жінку на чоловіка, довела чоловіка до вбивства жінки і до самовбивства, за що й дістала черевики від чорта.

Про се оповідане писав уже свого часу проф. М. Сумцов (Повѣсть о томъ, какъ чортъ разсорилъ супруговъ. Сборникъ въ честь Вс. Ѳ. Миллера), а тепер займаєть ся ним на ново проф. Ю. Полівка. Він розбирає подрібно його варіянти, які є двоякого роду: одні походять із старих книг, другі із новійших записів із уст народа. Перший, на скілько

доси відомо, подає се оповідане еспанський автор, Йосиф ібн Себара, барцельонський Жид, що жив при кінци XII ст. Опісля воно повторяєть ся з ріжними змінами дуже часто у всяких підручниках, призначуваних для проповідників, т. зв. „Promptuaria exemplorum“ (зладжуваних під ріжними назвами) і через проповіди ширить ся між простим народом. Се мабуть була одинока дорога, якою воно переходило від краю до краю і від народа до народа в супротивности до инших вандрівних оповідань, які не ширять ся книжною дорогою і устами більше освічених одиниць. З уваги на те, що найстарший варіянт сього оповіданя в Европі походить із Еспанії і від Жида, який певно був обзнайомлений з арабською лїтературою, а з другого боку, що се оповідане знаходимо також у звісній арабській збірці „Тисяча й одна ніч“, можемо майже на певно припускати, що воно походить зі сходу та що його занесли до Еспанії Араби, а звідти розповсюднило ся воно вже по Европі.

Побіч книжних варіянтів, наводить автор також народнї: німецькі, чеські, польські, українські (Етн. Збірник, т. VIII та XIII і Грінченка, Изъ устъ народа), литовські, білоруські, великоруські, словінські, хорватські, болгарські, італїйські, татарські і новоарамейські, та виказує, чим вони ріжнять ся, а чим подібні до себе. Працї такі користні тим, що вказують нам не лише на вандрівки ріжних мотивів і на дороги, якими відбували ся ті вандрівки, але й на лїтературні взаємини ріжних народів, на відносини висших освічених верств народа до низших неосвічених та на взаїмні їх впливи на себе, а врештї дають можність усталити, які мотиви є власністю даного народа, а які являють ся міжнародним вандрівним добром. Проф. Ю. Полївка є добрим знавцем народних казок, новель, анекдотів, байок і леґенд, а що розпоряджає також доброю фолькльорною біблїотекою, тож було би дуже бажаним, щоби подібних праць оголошував як найбільше, що вийшло би на користь молодій фолькльорній науцї. *В. Гнатюк.*

М. Сперанскій — **Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ** (Оттискъ изъ „Этнографическаго Обозрѣнія“, 1909, кн. 81—82). Москва, 1909. Ст. 26, 8⁰.

Автор зазначує велику вагу ріжних пісенників кінця XVIII і початку XIX ст. для етноґрафічних дослїдів, на які доси не звернено ще досить уваги в науцї, а спеціяльно у нас, бо великоруськими піснями з тих старих співанників покористував ся вже при виданю великор. пісень проф. А. Соболевский. Тимчасом таких співанників друковано в Росії багато, а в них поміщувано часто й українські піснї. „Помѣщеніе малорусской пѣсни съ сохраненіемъ ея языка (конечно, лишь болѣе или менѣе) въ великорусскомъ пѣсенникѣ на ряду съ русскими ли-

тературными произведеніями, въ то же время, въ качествѣ одной изъ разновидностей пѣсни, — представляетъ само по себѣ любопытный матеріалъ и для русской литературы, показывая ту степень народнаго самосознанія, на которой мы застаемъ средняго читателя конца XVIII в. и нач. XIX-го"; „присутствіе въ русской печатной книгѣ малорусскихъ пѣсенъ показываетъ, что начало дифференціаціи уже намѣчено... но сознаніе отдѣльности, самобытности малорусской пѣсни и литературы еще не выражено отчетливо. То же отсутствіе яснаго разграниченія этихъ двухъ областей (м. б. впрочемъ уже проникшаго нѣсколько дальше) мы, какъ и звѣстно, можемъ констатировать и въ малорусской литературѣ конца XVIII-го и начала XIX-го вѣка" (ст. 5). Українські пісні тих співанників можна розглядати ще й з иншого становища, а то як записи народ. пісень, старші від записів Цертелева та Максимовича. Тимчасом сї співанники поминули у своїх працях і О. Пипін і О. Веселовський і В. Перетц, а навіть Б. Грінченко не використав їх у своїй „Літературі україн. фолькльору". Очевидно, що не зроблено того не з малованеня й іґнорованя, лише задля рідкости колекцій співанників. Проф. М. Сперанский переглянувши ряд таких співанників, доходить до ось яких висновків:

1) Появляють ся друком лубочні співанники 1779 р. Автор переглядає їх аж до 1827 р. то значить, до виходу пісень М. Максимовича. За той час начислив він 80 співанників, а з тих у 33 знайшов українські пісні.

2) Число українських пісень у тих співанниках невелике; їх приходить в однім співаннику по кілька, кільканайцять, а рідко кількадесять; процентово до всіх пісень співанників їх небагато, коли одначе відкинемо штучні великоруські пісні і полишимо самі народні, тоді українські будуть творити значний процент тому, що вони майже виключно народні.

3) У всіх 30 співанниках надруковано 338 українських пісень (пересічно на один по 11), але що між ними є багато повторень, то властиво окремих пісень є лише 72 (Б. Грінченко зазначив у своїй біблїоґрафії до 1827 р. коло 40 пісень). Найчастійше повтаряють ся отсї пісні: Гей під горою, під перевозом (бандурка) — в 11 співанниках; Да їхав же козаченько з України — в 12; Ой під вишнею, під черешнею — в 15. При деяких піснях подибують ся ріжні уваги, прим. Ах поля, поля зелені — названі „полевой пѣсней господина Сковороды"; при пісні: Ей годї нам журити ся, пора перестати — зазначено „пѣсня Черноморскаго казачьяго войска"; при пісні: На бережку у ставка — „сія пѣсня введена въ употребленіе какъ по своему хорошему голосу, такъ и потому, что была любима княземъ Потемкинымъ"; при пісні:

Послала мене мати зелене жито жати — „прекрасная плясовая украинская пѣсня, называемая косари“ і т. д.

Закінчує свою статю автор ось якими словами: „Подаючи всї отсї замітки, переважно бібліоґрафічного характеру, думаю, що вони звертаючи увагу на всю царину української піснї, при тім іще в руській літературі того часу, коли інтереси до студіованя народности лише начинали ся, що сї замітки не будуть зовсїм зайві; та царина української піснї в історичнім освітленю полишила ся майже не тикана і українськими етноґрафами й істориками лїтератури. Думаю, що сї замітки й бібліоґрафічні дані, зґруповані дальше, не будуть безпожиточні, коли прийде час для видаваня сього роду „старих записів“ української піснї. Тодї треба їх буде лише доповнити“ (ст. 13—14).

В додатку подає автор: 1) Титули всїх співанників, в яких приходять українські піснї і вказує, де вони переховують ся. 2) Вичисляє поодиноко всї окремі піснї (наводячи першу стрічку) і зазначує, в котрих співанниках вони надруковані. З того переконуємо ся, що до найпопулярнїйших пісень належали: Била жінка мужика за чуприну взявши; Біду собі купила та за свої гроші; Да їхав же козаченько з України; Засвистали козаченьки в похід з опівночи; Післала мене мати зелене жито жати; На бережку у ставка; На тім боцї Дунаю зівчар вівцї зганяє; Ой під вишнею, під черешнею; Гей під горою, під перевозом; Звеліла мнї мати да ячменю жати; Ой посіяв мужик да у поли ячмінь; Не ходи Грицю та на вечерницї; Їхав козак за Дунай і т. д. З сього бачимо, кілько цінного матеріялу приносить праця проф. М. Сперанського для дальших дослїдів над нашою старшою народною піснею.

В. Гнатюк.

Вл. Даниловъ. Малорусскія народныя пѣсни въ старыхъ и новыхъ лубочныхъ изданіяхъ (Рус. Филолог. Вѣстникъ, 1910, кн. 3—4, ст. 222—242).

Отся статя служить доповненем до працї проф. М. Сперанского про лубочні співанники і про українські піснї в них. Ріжниця в тім, що проф. М. Сперанський говорив про найстарші співанники, а д. В. Данилів про найновійші і головно українські, яких він начисляє за остатну десятку літ коло 19, отже пересїчно 2 співанники на рік. З порівнаня одних і других виходить:

1) Між старими лубочними співанниками нема чисто українських, але не тому, щоби вони не мали ходу в дотичних кругах, лише що тодї за мало було для них матеріялу, отже годї було їх зладити окремо. Теперішнї українські співанники дуже люблені і розхапувані.

2) Старі співанники мали наголовки, в яких містили ся й похвали

на них („собраніе найлучшихъ старыхъ и самыхъ новѣйшихъ россійскихъ пѣсенъ“), і нові мають їх.

3) Старі пісенники визначували ся досить малою ріжнородністю матеріялу і звичайно передруковували ся з невеличкими змінами та доповненями з попередних; те саме бачимо й на нових.

4) Старі пісенники походили переважно з рукописних збірників, переховуваних у півінтеліґентних кругах і містили побіч народних пісень, також складаня ріжних поетів, відомих і невідомих. Се саме бачимо й тепер, лиш коли у старих співанниках поміщувано твори самих російських поетів, тепер займають місце також твори українських поетів.

5) Що до змісту, то в давних співанниках поміщувано переважно ліричні пісні, любовні і жартовливі; в нових бачимо любовні й побутові, але в деяких попадаєть ся по кілька колядок, веснянок, колискових, обжинкових та купальських пісень. Дум не подибуєть ся зовсїм у нових співанниках, а історичних пісень дуже мало й рідко, прим. про Морозенка, Боднарівну.

6) Українська мова і в старих і в нових пісенниках перероблюєть ся часто, а часом вона так попсована, що годї щонебудь зрозуміти.

Автор завважує зовсїм справедливо, що наука не повинна обминати сеї лїтератури не лише з огляду на її розширенє, але й тому, що вона деколи не була без впливу на лїтературу освічених верств.

В. Гнатюк.

Dr. S. Weissenberg — Das neugeborene Kind bei den südrussischen Juden (Globus. Illustr. Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. Брауншвайґ 1908, I, том XCIII, стор. 85—88).

Автор описує деякі звичаї українських Жидів в перших днях по уродженю дитини. З виїмком строго обрядових звичаїв, як приміром надаванє імен, обрізанє і викуп дитини, усї инші схожі із звичаями і віруванями місцевої української людности. Передовсїм хоронять новородка перед уроками: кладуть під подушку ніж або біблїю, заслонюють ліжко завісою, не лишають дитини самої, не впускають нікого в ночи до кімнати, де спить новородок, а вкінци обвішують комнату, вікна і двері паперцями з відповідними написями. До першої купелї кидають срібний або золотий гріш, щоби дитина була щаслива, а колиску задля того-ж обсипують солодощами. Хлопця приймають усюди радісно; родичі, що не мають мужеського потомка, почувають себе нещасливі. Для повитух збирають окремо при перших питах. Звичайно дають дитинї одно імя і то переважно по стареньких (померших) дїдах і бабах; імен молодо померших кревних або приятелїв уникають загально, щоби дитина не

пішла їх слїдом. Не дають також ніколи імен по живих ще кревних. Переважну частину розвідки присвячує автор описови обрізаня. Иншим звичаям і віруваням, які для нас могли-б бути цікаві з порівняного боку, відведено менше місця, як би того вимагала сама тема.

З. Кузеля.

Р. С. Данковская — Свадебные обряды у малороссовъ Грайворонскаго уѣзда въ 1870-хъ годахъ (Этногр. Обозр. 1909 кн. 81–2). Статя замітна тим, що представляє старший тип весїля. Опис одначе не дуже повний, а пісень дуже маленько

А. Хахановъ — Изъ грузинской литературы по старинной малорусской пѣснѣ (Этногр. Обозр., 1909 кн. 83, ст. 99).

В. Науменко — Справка о малороссійскихъ пѣсняхъ по старинным пѣсенникамъ (ibid. ст. 99–100). Сї замітки доповняють обговорену статю проф. Сперанського.

„Выписываніе лихорадки“ (Живая Старина, 1909, I, ст. 123—124), заговір проти пропасниці з паперів М. Максимовича. *В. Г.*

Хто ми є? Про українську народність, державу і мову. (Народна бібліотека, ч. 21. Редактор: Др. Лев Когут). Чернівцї, 1911. Ст. 47. Ся популярна книжечка, яку з нагоди надходячої конскрипції розкинено в кількох тисячах примірників по громадах Буковини, складає ся з кількох окремих статей: Чи то все одно — віра і народність? Що се такого нарід, народність і як вони витворили ся? Наша мова. Права руської мови в австрийській державі. Значінє рідної мови в державі. Рускі землї і число Русинів. Перші з тих статей перероблені з розвідки М. Кордуби: „Хто ми є?“, не цїлком вільні від деяких помилок, яких, очевидно, не було в оріґіналї. Права української мови належалоб було обговорити трохи докладнїйше з наведенєм дотичних параґрафів, особливо з поглядом на Буковину, де сї права мало кому знані.

Dr. R. F. Kaindl — Bericht über neue Arbeiten zur Völkerwissenschaft von Galizien, Russisch-Polen und der Ukraine (Globus 1909, I, том XCV, ст. 341–335, 365—368). Огляд обіймає праці, що дотикають преісторії, етноґрафії і фолькльору українсько-польської території за 1906-ий і 1907-ий рік. Між иншим обговорені тут: Гуцульщина Шухевича (ч. IV), Дитина Мр. Гр.-Кузелї (т. VIII, IX), Коломийки Гнатюка, Пословиці Франка, Мельодії Роздольського і Людкевича і Записки н. т. ім. Ш. томи 69 до 74, а то статї Колесси (про ритміку), Кузелї (Король Матвій Корвін, Огляд антроп., археол. і етноґр. літератури, Причинки до вірувань в поч. XIX

ст.), Франка (Про Правду, вертеп, Студії над укр. нар. піснями), Рудницького, Зубрицького, Щербаківського (про деревляні церкви).

З. К.

Видання й статї, ширше обговорені в сїм томі:

Наукова хронїка.

R. v. Pflügl — Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1906 und 1907 sowie die Einwanderung und sonstigen Verhältnisse in den wichtigsten Einwanderungsstaaten, 1909.

Dr. L. Caro — Die Statistik der österreichisch-ungarischen und polnischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten von Nordamerika, 1907.

Преісторія, археольоґія, історія штуки.

M. Bauer — Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, VI—VIII, 1907—1909.

G. Schwalbe — Der Schädel von Nowosiółka, II, 1908.

R. F. Kaindl — Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce, II, 1908.

Н. В. Кондаковъ — Иконографія Богоматери, 1910.

И. Грабаръ — Исторія русскаго искусства, 1910.

А. Грузинскій — Пересопницкое Евангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденія въ южной Россіи въ XVI вѣкѣ, 1911.

Історія полїтична і культурна.

E. Fischer — Die deutschen Ritter und die „terra prodnicorum“, 1906.

J. Korzeniowski — Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich, 1910.

Почаевская типографія и братство львовское въ XVIII вѣкѣ, 1909.

М. Колчинъ — Ссыльные и заточенные въ острогъ Соловецкаго монастыря въ XVI—XIX вв., 1908.

K. Voelker — Die Anfänge der evangelischen Gemeinde zu Zaleszczyki in Galizien, 1909.

И. Свѣнцицкій — Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси, II, 1909.

Pór Antal — Opuli László herzeg, Magyarország nádorispánja, 1909.

Лїтература.

А. Рыстенко — Легенда о Св. Георгіи и драконѣ въ византійской и славянорусской литературахъ, 1909.

А. Рыстенко — Новогреческая обработка легенды о св. Георгіи и драконѣ, 1909.

М. Поповъ — Святитель Димитрiй Ростовскiй и его труды, 1910.

А. Титовъ — Проповѣди Святителя Димитрiя, Митрополита Ростовскаго на украинскомъ нарѣчiи, 1909.

В. Даниловъ — „Кiевлянинъ“ М. А. Максимовича, 1909.

И. Бодуэнъ-де-Куртенэ — Изъ источниковъ народнаго мiровоззрѣнiя и настроенiя, 1909.

Етноґрафiя.

G. Buschan — Illustrierte Völkerkunde, 1910.

Ю. Поливка — „Баба хуже черта“, 1910.

М. Сперанскiй — Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ, 1909.

В. Даниловъ — Малорусскiя народныя пѣсни въ старыхъ и новыхъ лубочныхъ изданiяхъ, 1910.

S. Weissenberg — Das neugeborene Kind bei den südrussischen Juden, 1908.

ПОКАЗЧИК

до тт. XCIII—XCVIII Записок Наукового Товариства ім. Шевченка [1]) (рік XIX).

I. Розвідки, замітки, огляди й матеріяли.

[1]) Скороченя: Misc. = Miscellanea. Бібл. = Біблїоґрафія. Н. хр. = Наукова хронїка.

лицько-українського письменства. XCIV, с. 84—106. XCV, с. 107—154.

Франко Іван. Батько й дочка. (Із паперів Івана Федоровича). XCIII, с. 70—89.

Франко Іван Др. До мартівських днів 1848 р. у Львові. XCIII, Misc. с. 140—143.

Франко Іван. Студії над українськими народ. піснями. XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці. XXVIII. Битва під Хотином 1739 р. XXIX. Пісня про Варшаву. XXX. Бандурка. XCIV, с. 40—57. XXXI. Пісні про комаря. XCV, с. 30—53. XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші). XCVIII, с. 31—54.

Широцький Кость. З недавнього минулого. XCV, Misc. с. 155—169.

Широцький К. Памятки Македонії. Македонія — Археологическое путешествіе. Н. П. Кондакова. XCVI, Н. хр. с. 151—161.

Шпаковський М. Польська праця про Ягайла. (Antoni Prochaska: Król Władysław Jagiełło). XCIII, Н. хр. с. 158—169.

Шпитковський Іван. Матеріали до історії Коліївщини. VI. Мемуар Доминіка Завроцького про Коліївщину. XCVI, с. 58—93. XCVII, с. 26—73.

Щурат Василь. Коліївщина в польській літературі до 1841 р. XCVII, с. 86—104.

II. Рецензії й реферати (Наукова хроніка й Бібліографія)[1].

Abicht R. Das Alphabet Chrabrs (Arch. f. slav. Philol. 1909, I—II, ст. 210—217). *I. C.* XCVI, Бібл. с. 207—208.

Адріанова В. Евангеліе Өомы въ старинной украинской литературѣ (Изв. 2 Отд. Ак. Н. 1909, II, ст. 1—47). *I. C.* Бібл. с. 208—209.

Адріанова В. Къ литературной исторіи Палеи (Труды Кіев. Дух. Академіи 1909, IX—X, ст. 377—415 і вересень, ст. 134—157). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 209.

Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernadyńskiego we Lwowie. Wskutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. Tom XX. Lauda sejmikowe. T. I. Lauda wiszeńskie 1572—1648 r. Opracował Antoni Prochaska, Льв. 1909, ст. L+639+(1), 4⁰. *О. Назаріїв.* XCV, Н. хр. с. 170—190.

Алексій епископъ. Матеріалы для исторіи религіознаго движенія на югѣ Россіи во второй половинѣ XIX вѣка (Православный Собесѣдникъ, 1909, I—III, V—VIII). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Алексій епископъ. Религіозныя движенія на югѣ Россіи во второй половинѣ XIX столѣтія (тамже, 1909 г., I—XI). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Amira Alessandro. Storia del soggiorno di Carlo XII in Turchia, scritta dal suo primo interprete... epublicata da N. Jorga, professore all' universita di Bucarest. Букарешт 1905, ст. 98. *С. Т.* XVIII, Бібл. с. 185—186.

Антоновича Володимира листи.

[1]) Статї принотовані тільки, без обговорення, тут поминають ся.

до Олександра Барвінського (Руслан, 1909, ч. 1). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 217.

Антонович В. Записка в справі обмежень української мови (Зап. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 33—39). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 195.

Arnold Robert F. Einführung in die Literatur der Stoffgeschichte (Germanisch romanische Monatsschrift hrg. von H. Schröder. Heidelberg 1909, IV, стор. 223—232). *З. К.* XCV, Бібл. с. 222.

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Tom II (1580—1582). Wydał Dr. Józef Siemieński. Варшава 1909, стор. XXXIV+448. *Ів. Крипякевич.* XCIII, Бібл. с. 180—181.

Askenazy Szymon. Galicya a Węgry (Nowe wczasy, Warszawa 1910, ст. 264—274). *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 178—179.

Askenazy Szymon. Senat rewolucyjny (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 1—2. стор. 126—142). *Ів. Крч.* XCIII, Бібл. с. 188.

Бабенко В. А. Древне-Салтовскія придонецкія окраины Южной Россіи. Г. Древній Салтовъ (Труды двѣнадцятаго археологическаго съѣзда, ст. 434- 460+II мапи). *М. Залїзняк.* XCIII. Бібл. с. 172—173.

Бабенко В. А. Что дали новаго послѣднія раскопки въ Верхнемъ Салтовѣ (Труды тринадцатаго археологическаго съѣзда, т. I. Ст. 381—386+387—393+394—410+411—418+I таблиця. *М. Залїзняк.* XCIII. Бібл. с. 172—173.

Багалѣй Д. Эволюція художественнаго творчества Н. В. Гоголя (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 7, ст. 321—328). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 230.

Badura Wincenty. Ludność polska pow. łańcuckiego i przeworskiego pod względem oświatowym i kulturalnym, Львів 1908, стор. IV+32. *Ів. Крипякевич.* XCV, Бібл. с. 238.

Balaban Majer Dr. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki (Biblioteka lwowska V i VI). Львів 1909, стор. 100. *Ів. Крипякевич.* XCIII. Бібл. с. 179—180.

Baranowski Ignacy Tadeusz. Księgi referendarskie. T. I. 1582—1602. (Wydawnictwa Towarzystwa naukowego warszawskiego N. 4. Komisya historyczna N. 3). Варшава, 1910, стор. XVI+176. *Іван Крипякевич.* XCVII, Н. хр. с. 175—188.

Baranowski Ignacy Tadeusz. Sądy referendarskie (Przegląd historyczny т. IX, с. 82—96, 170—184). *Іван Крипякевич.* XCVII, Н. хр. с. 175—188.

Баран Ст. Др. Дещо з національної статистики в галицьких середнїх школах. (Наша Школа, 1910, ч. 1, ст. 12—19 і ч. 3, ст. 10—27). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 232.

Барвінський Б. Др. Гетьман Іван Мазепа в всесвітній літературі і штуцї (Руслан, 1909, чч. 140 і 289). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 209.

Барвінський Б. Др. Два загадочні ханські ярлики на руські землї з другої половини XV в. (Руслан 1909, ч. 70). *В. Д.* XCIV, Бібл. с. 200—201.

Барвінський Б. Др. До питання про скількість присяжних грамот в. князїв литовсько-руських (Руслан 1909, чч. 172 і 173). *В. Д.* XCIV, Бібл. с. 200.

Барвінський Б. Др. Історичний розвій імени українсько-руського народу (Львів 1909, ст. 41, мал. 8⁰). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 201—202.

Барвінський Б. Др. Перемирна грамота литовських князів з королем Казиміром В. 1366 р. (Руслан 1909, чч. 158—161). *В. Д.* XCIV, Бібл. с. 200.

Барвінський Б. Др. Русь, Україна — Ruthenen, Russen (Руслан 1909, чч. 37—43). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 201—202.

Барвінський Б. Др. Ruthenen a Русини (Руслан 1909, ч. 22). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 201—202.

Бенешевичъ В. Н. Армянскій прологъ о св. Борисѣ и Глѣбѣ (Изв. II Отд. Ак. Н. 1909, I, ст. 201—236). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 208.

Berkusky H. Die Lage der russischen „Fremdvölker" (Globus, 1909, I, том XCV, стор. 165—171, 186—191). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 237.

Бѣлокуровъ С. А. Дневальныя записки приказа тайныхъ дѣлъ 1765—1783 гг. (Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Рос., 1908, кн. 1 і 2. Ст. III—X+1—346). *М. Залїзняк.* XCVI, Бібл. с. 171—178.

Білоусенко О. Листи з Петербургу (IV—VI, VII, IX—XIII) (Рада, 1909). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 242.

Білоусенко О. Нова поетична сила (Л.-Н. Вістник, 1909, VII, ст. 4—16). *В. Д.* XCV, с. 224—225.

Біляшевський М. Про український орнамент (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 40—53). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 174—175.

Björkmann Erik. Nordische Personennamen in England in alt- und frühmittelenglischer Zeit. Ein Beitrag zur englischen Namenkunde (Studien zur englischen Philologie, XXXVII). Галле, М. Німаєр, 1910, стор. XI+(V)+217, 8⁰. *З. К.* XCVI, Бібл. с. 194.

Быковъ Николай. Ив. Ив. Манжура, украинскій этнографъ и поэтъ (1851—1893), Катеринославъ, 1910, ст. 25. *М. Возняк.* XCVII, Бібл. с. 232—233.

Бобровъ Е. Проф. Изъ исторіи русской литературы и просвѣщенія въ XIX столѣтіи. I—XII. Варшава 1909, ст. 68, 8⁰. *В. Дорошенко.* XCIII, Бібл. с. 200—201.

Богородицкій В. Опытъ физіологіи общерусскаго произношенія въ связи съ экспериментально-фонетическими данными (Записки И. Казанскаго Унив. 1909 р. кн. 3, 4, ст. 1—32, з табл.). *О. Н.* XCIII, Бібл. с. 193.

Бойковъ Н. С. Агрономическій отдѣлъ Кіевской Губернской Управы по дѣламъ земскаго хозяйства. Потребительная кооперація въ Кіевской губ. Очеркъ, составленый инструкторомъ потребительныхъ обществъ... Київ, 1910, ст. 47. *М. Гехтер.* XCVIII, Бібл. с. 228—230.

Braun Joseph. Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik. Фрайбурґ в Б., Herder, 1907, стор. XXIV+797, 8⁰ (з 316 образками). 30 м. *З. К.* XCV, Бібл. с. 198.

Браунъ Ѳ. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани (Извѣстія имп. археол. ком. XXIII, 1907, стор. 66—75).

М. Грушевський. ХСІІІ, Бібл. с. 173—174.

Brugmann Karl Dr. Ein Wörterbuch der sprachwissenschaftlichen Terminologie (Germanisch-romanische Monatsschrift hrg. v. H. Schröder. Гайдельберґ, 1909, IV, стор. 209—222). *З. К.* XCVI, Бібл. с. 193.

Brugmann K. Der slav. Instr. Pl. auf — y und der aw. Instr. auf — ūš. (Indogermanische Forschungen XXII, 1907/08, ст. 336—339). *I. С.* XCVIII, Бібл. с. 208.

Brückner A. O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 3, стор. 362—371). *I. Крч.* XCIV, Бібл. с. 200.

Brückner A. Über etymologische Anarchie. (Indogerm. Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 206—219). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 209.

Будде Е. Θ. Очеркъ исторіи современнаго литературнаго русскаго языка (XVII—XIX вѣкъ). (Энциклопедія славянской филологіи. Изд. отд. русск. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ. Подъ ред. И. В. Ягича. Выпускъ 12, Спб. 1908, ст. XIV+132, ц. 70 коп.). *Вол. Дорошенко.* ХСІІІ, Бібл. с. 190—192.

Будяк Ю. Записки учителя (1899—1906). (Л.-Н. В. 1909—10). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 227—228.

Buzek Józef Dr. Historya polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908, Льв. 1909. Стор. VI+569, 16⁰. *Василь Панейко.* XCIV, Н. хр. с. 174—194.

Булгаковъ С. Святитель Іоасафъ Горленко, епископъ Бѣлгородскій и Обоянскій (1705—1754 рр.) Курскія Епархіальныя Вѣдомости 1909, ч. 11—19). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 184—185.

Бучинський Б. Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 (Записки Укр. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 100—136; V, ст. 61—87; VI, ст. 5—53). *В. Д.* XCIV, Бібл. с. 201.

Vasmer M. Etymologien (Zeitschrift für deutsche Wortforschung hrg. v. F. Kluge. IX, 1907, стор. 20—23). *З. Кузеля.* XCVIII, Бібл. с. 204—205.

Варзаръ В. Е. Статистика стачекъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за трехлѣтіе 1906—1908 гг. Составилъ и разработалъ фабричный ревизоръ... Изданіе Отдѣла Промышленности Мин. Т. и Пр. Спб. 1910, ст. 72+220. *Я. Міхура.* XCVI, Бібл. с. 213—219.

Варнеке Б. В. Гоголь и театръ (Р. Ф. В. II, стор. 307—336). *I. Свенціцкий.* XCVII, Бібл. с. 231—232.

Варнеке Б. В. Исторія русскаго театра. Ч. 1-ая: XVII и XVIII вѣкъ. Казань, 1908, ст. III+361, 8⁰; Ч. II-ая: XIX в. (Опытъ изложенія), Каз., 1910, ст. IV+432. *I. Свенціцкий.* XIV, Бібл. с. 22—229.

Васильевскаго В. Г. Труды, изданіе Имп. Академіи Наукъ, т. I і II, 1, Спб. ст. VIII+401, 1908 і 295, 1909. *М. Грушевський.* XCVI, Бібл. с. 162—163.

Василенко Н. Памяти Н. И. Костомарова, какъ историка (Кіевская Мысль 1910, чч. 97 и 98). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 195.

Webersfeld Edward. Jaworów, monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna (Przewodnik naukowy i literacki 1909, ст. 369,

457, 551, 649, 741, 833, 903). *Ів. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 205—206.

Weigand Gustav. Zur Terminologie der Molkerei (XVI Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig. 1910, ст. 213—230). *З. Кузеля.* XCVII, Бібл. с. 220 - 223.

Веретенниковъ В. И. Исторія Тайной канцеляріи петровскаго времени, Харків, 1910, ст. IV+306. *І. Джиджора.* XCVII, Бібл. с. 205—208.

Веселовскій Б. Исторія земства за сорокъ лѣтъ. Спб. 1909, изд. О. Н. Поповой, т. I, ст. XVI +724+2 мапи; т. II, ст. 703. *Вол. Дорошенко.* XCV, Бібл. с. 733—737.

Вестбергъ Фр. Ѳ. Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ (Ж. М. Н. П. 1908, II, с. 364—412, III, с. 1—52). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 175—178.

Wierzbowski Theodorus. Matricularum regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoniensi asservantur. T. I (1447—1492), Варшава 1905, ст. 4+IV +192; т. II (1492—1501), Варшава 1907, ст. VIII+192; т. III (1501-- 1506), Варшава 1908, ст. 4+IV+304. *Ів. Крипякевич.* XCVIII, Бібл. с. 174—176.

Wierzbowski Teodor. Vade mecum. Podręcznik do studyów archiwalnych dla historyków i prawników polskich. Варшава, 1908, стор. VIII+188. *Ів. Крипякевич.* XCVIII, Бібл. с. 173—174.

Wijk (van) N. Germanische Etymologien (Indogerman. Forschungen, 1909, XXIV, ст. 230—238). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 207.

Winiarz A. Archiwum Namiesnictwa we Lwowie (Przewodnik naukowy i literacki, 1909, VI—VII). *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 182—183.

Winiarz A. Z dziejów archiwum Namiesnictwa we Lwowie (Przewodnik naukowy i literacki, 1910, I—II). *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 182—183.

Воблый К. Г. Очерки по исторіи польской фабричной промышленности (Университетскія Извѣстія, київські, 1909 р., № 4—11, ст. 1+417+(1)+1—VIII). *О. Назарієв.* XCIV, Бібл. с. 237.

Вовк Хв. Палеолїтичні знахідки в с. Мізинї на Чернигівщинї (Записки Українського Наук. Тов. в Київі, IV, 1909, ст. 90—99). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 174.

Возняк М. „Тренос“ М. Смотрицького (Дїло, 1910, чч. 134—139). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 233—234.

Волковъ Ѳ. К. Старинныя деревянныя церкви на Волыни (в I т. „Матеріаловъ по этнографіи Россіи“ й окремою відбиткою). Спб. 1910, ст. 26, 4⁰. *К. Широцький.* XCVII, Бібл. с. 194—197.

Wotsche Th. König Sigismund August von Polen und seine evangelischen Hofprediger (Archiv für Reformationsgeschichte 1906, IV, стор. 329—350). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Вяземскій Б. А. кн. Верховный Тайный Совѣтъ, Спб. 1909, ст. 423. *І. Джиджора.* XCVII, Бібл. с. 208—209.

Haberlandt M. Dr. Neuer Führer durch das Museum für österreichische Volkskunde. Ausgearbeitet vom Direktor. (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1908, I—II, стор. 61—80, з 31

обр. в тексті). *З. К.* XCV, Бібл. с. 232—233.

Hammerschmidt Wilhelm. Geschichte der Baumwollindustrie in Russland vor der Bauernemanzipation. Штрасбурґ, 1906, ст. XIV+124, 8°. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 236—237.

Handbuch des Deutschtums im Auslande nebst einem Adressbuch der deutschen Auslandschulen. 2 umgearb. und stark vermehrte Auflage. Berlin, 1906, ст. XXXI+573, 8°. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 237—238.

Hartleb Kazimierz Dr. Stosunki Kalwinów polskich z gminą szwajcarską (Przewodnik naukowy i literacki 1910, кн. I, ст. 16—26). *І. Крч.* XCVI, Бібл. с. 183—184.

Helfert (von) Joseph Alexander Freiherr. Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848—1849. Zweiter Band. Фрайбурґ і Відень, 1909, вел. 8°, ст. XV+382. *Іван Франко.* XCIII, Бібл. с. 188—189.

Герасимович І. На новий шлях (Замітки з нагоди загальних зборів „Української Школи“ в Чернівцях, дня 13 червня 1909 р.). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 232—233.

Герасимович Іван. Подрібний розклад праці українського народного учительства по громадах. Одобрений в'їздом повітових комісий дня 21 і 22 листоп. 1908 р. в Чернівцях (Каменярі 1909). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 232.

Herz Hugo. Die Kriminalität der Juden in Österreich (Archiv für Strafrecht und Strafprozess hrg. v. J. Kohler. Берлїн, 1907, LIV, стор. 183—218. *З. К.* XCIV, Бібл. с. 221.

Гехтер М. Значіннє України в економічному життї Росії (Л.-Н. Вістник, 1909, XI, ст. 288—301). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 237.

Гехтер М. З нової України (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 9, ст. 487—490). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 236.

Гехтер М. З українського життя (Л.-Н. Вістник, 1909—10). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 241—242; XCVIII, Бібл. с. 231.

Гехтер М. Побічні й домашні (кустарні) селянські промисли на Вкраїні (Л.-Н. Вістник, 1909, XII, ст. 459—493). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 239.

Hiltebrandt Ph. Die polnische Königswahl von 1697 und die Konversion Augusts des Starken (Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, X, 1907, ст. 152—215). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Hirt H. Untersuchungen zur indogermanischen Altertumskunde (Indogerm. Forschungen, XXI, 1908, стор. 55—95). *М. Грушевський.* XCVII, Бібл. с. 190—191.

Hnatjuk Vol. Die Brautkammer. Eine Episoda aus dem ukrainischen Hochzeitbräuchen. (*'Ανθρωποφυτεια.* Липськ, 1909, т. VI, ст. 113—149). *З. Кузеля.* XCV, Бібл. с. 226—228.

Hnatjuk Vol. Ein erotisches ukrainisches Lied aus dem XVII Jahrhundert. (*'Ανθρωποφυτεια.* Липськ, 1909, т. VI, стор. 344—347). *З. Кузеля.* XIV, Бібл. с. 226—228.

Hnatjuk Volodymyr. Polnische erotische Lieder aus dem XVIII Jahrh. Mitgeteilt von... (*'Ανθρωποφυτεια.* Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsge-

schichte der geschlechtlichen Moral hrg. v. F. S. Krauss. Bd. VII. Липськ, 1910, стор. 359—365). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 217.

Hnatjuk, пор. **Parallelen.**

Голоскевичъ Г. К. Описаніе говора с. Бодачевки (Колодіевки), Ушицкаго у. Подольской губ. (Изв. 2 Отд. АКН. 1909, IV, ст. 106—131). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 194.

Голубевъ С. Панегирикъ кіево-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 г. (Труды К. Дух. Ак., 1910, VI, ст. 296—350+2 таблиці). *М. Возняк.* XCVII, Бібл. с. 225—227.

Horák Jiři. Ze studií o motivech lidových písní československých (Narodopisný Věstnik. V Praze 1908, III, ст. 32—41). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 217—218.

Городцовъ В. А. Древнее населеніе Рязанской губерніи (по поводу статьи А. А. Шахматова), (Извѣстія отд. рус. языка, 1908). *Михайло Грушевський.* XCVIII, с. 5—9.

Гродский Й. О. Положенє Русинів в Боснї (Руслан, 1909, чч. 232—251). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 222.

Грузинський Ол. „Elegia Alexii" Т. Прокоповича (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 20—40). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 202.

Грушевський М. Байда Вишневецький в поезії й історії (Записки Наук. Тов. в Київі, III, ст. 108—139). *В. Дорошенко.* XCIII, Бібл. с. 180.

Грушевський М. Виговський і Мазепа (Л.-Н. В. 1909, VI, ст. 417—428). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 208—209.

Грушевський М. Вол. Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности (Зап. Наук. Тов. в Київі, кн. III, стор. 5—14). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 234.

Грушевський М. В сорок восьмі роковини Шевченка (Л.-Н. Вістник, 1909, IV, ст. 3—6). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203.

Грушевський М. На українські теми (Л.-Н. Вістник, 1909—10). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 241; XCVIII, Бібл. с. 231.

Грушевський М. Наша Школа (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 1—5). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 227.

Грушевський М. По світу (З подорожних вражінь). (Л.-Н. Вістник, 1909, кн. I—V, ст. 16—31, 304—319, 515—532, 48—56, 234—244). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 203.

Грушевський М. Україна, Білорусь, Литва (Діло, 1909, ч. 29; Ukrainische Rundschau, 1909, ч. 2). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 240.

Грушевський Мих. Українська історіоґрафія і Микола Костомаров (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 5, стор. 209—225). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 215—216.

Грушевський Мих. Холмщина (Головні моменти в історії її приналежности). (Діло, 1909, ч. 107). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 202.

Грушевський М. Юбилей Миколи Гоголя (Л.-Н. Вістник, 1909, III, ст. 606—610). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203.

Грушевський Ол. З життя української старини XVIII в. I. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 149—158). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 186—187.

Грушевскій Александръ. Изъ исторіи украинской этнографіи. Этнографическія темы въ украин-

ской литературѣ. (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ 1909 г., кн. 2, стор. 152—180). *М. Возняк.* XCVIII, Бібл. с. 209—210.

Грушевський Ол. М. Гоголь і сучасна українська суспільність (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 3—19). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 229.

Грушевський Ол. Поетична творчість П. Куліша (Л.-Н. Вістник, т. IX—XII, ст. 398—411, 72—89, 436—453). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 224.

Грушевський Ол. Українське письменство в 1909 р. Л.-Н. В., 1910, ч. 1). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 237.

Грушевський Ол. Українські поети в новім перекладі Л.-Н. В. 1909, V, ст. 292—298). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 225.

Hujer O. Slav. domovь. (Indogermanische Forschungen XXIII, 1908/09, стор. 152—158). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208.

Hujer O. Slavische Miszellen. (Indogermanische Forschungen, 1909, XXIV, стор. 70—72). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 207.

Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 1-2, стор. 78—125). *Ів. Крипякевич.* XCV, Бібл. с. 203—204.

Garr Max. Die österreichische Wahlreform. Beiträge zur Geschichte ihrer Entstehung (Jahrbuch für Gesetzgebung u. Volkswirtschaft des deutschen Reichs. Липськ, 1907, том XXXII, 2, ст. 1575—1612). *З. Кузеля.* XCIV, Бібл. с. 220—221.

Ґеринович Володимир. Питане про третичного чоловіка в новійшій літературі (Л.-Н. Вістник, Львів—Київ, 1909, т. XLVI, кн. V, ст. 331—345). *З. Кузеля.* XCV, Бібл. с. 191—196.

Grużewski Bolesław. Ordynacya sądów ziemskich i grodzkich w Galicyi 1778 r. (відб. з „Przegląd-y prawa i administracyi", 1909), Львів, 1900, ст. 34. *Ів. Кревецький.* XCIV, Бібл. с. 219—220.

Данилевич В. Нові дані для біоґрафії Івана Сірка (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 140—148). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 186.

Даниловъ В. А. А. Котляревскій и М. А. Максимовичъ (Р. Ф. В 1909, I, ст. 113—120). *І. С.* XCV, Бібл. с. 216.

Данилів В. До історії української етноґрафії (Зап. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 41—48). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 231.

Данько М. Вол. Винниченко (проба літературної характеристики) (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 7). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 237.

Detlefsen D. Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius u. ihre Quellen (=Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie hrg. von W. Sieglin, XVIII). Берлїн, 1909, ст. VI+171. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Dziewulski Stefan. Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej wobec projektu utworzenia gubernii Chełmskiej. Варшава, 1909, ст. 38, 8° + карта. *В. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 212—215.

Diels Paul. Studien zur slavischen Betonung (Arch. für slav. Philol. 1909, I—II, ст. 1—101). *І. С.* XCVII, Бібл. с. 223.

Добровольський Л. Забуті межі

давньої Київщини (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 54—78). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 174.

Доброгаевъ М. Игуменъ Почаевскаго, а потомъ Георгіевскаго Козелецкаго монастыря Іосифъ Исаевичъ (1708—1731 г.), (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1906 р., ч. 42). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 214.

Доброгаевъ М. Черниговскій игуменъ Каллистъ Меновскій, бывшій прежде настоятелемъ монастыря Почаевскаго (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 40). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 214.

Dokumenty w sprawie gubernii chełmskiej, Краків, 1908, ст. 24, 8°. *В. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 215—216.

Доманицький В. Альбом українських історичних портретів (Рада, 1909, ч. 36). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 202.

Доманицький В. Марко Вовчок (Діло, 1909, чч. 170--172). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 224.

Доманицький В. Незнаний ширше портрет Мазепи (Діло, 1910, ч. 55). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 198.

Доманицький В. Одна з „Катерин“ (Матеріял для драми з житя „українофілів“ 1860-их років). (Л.-Н. Вістник, 1909, VII, ст. 65—70). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 211.

Doritsch Al. Gebrauch der altbulgarischen Adverbia (16 Jahresbericht d. Instituts f. rumänische Sprache. Липськ, 1910, ст. 81—192). *З. К.* XCVI, Бібл. с. 193—194.

Драгоманова М. Листи до редакторів российського соціяльно-революцийного виданя „Впередъ“ (1876—1878). (Діло, 1910, чч. 200—232 і окремо, Львів, 1910, ст. 58, ц. 50 сот.). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 195—196.

Древная записка пѣшехода Саратовскаго церковника изъ Саратова до Кіева въ 1787 г. (Курскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 30—31). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Древнее преданіе о Борисоглѣбскомъ монастырѣ, составленное Полоцкимъ архіепископомъ Іосафатомъ Кунцевичемъ въ дѣлѣ съ Корсакомъ (Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, ч. 34, ст. 622—626). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 169.

Євшан М. Богдан Лепкий (Елементи його творчости). (Укр. Хата, 1909, ч. 7—8, ст. 396—403). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 212.

Євшан М. Василь Пачовський (спроба характеристики). (Укр. Хата, 1909, ч. 6, стор. 306—314). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 212—213.

Євшан М. Микола Чернявський (спроба характеристики). (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 5). *В. Д.* Бібл. с. 236.

Євшан М. Михайло Яцків. Літературна характеристика (Укр. Хата, 1909, ч. 3—4, ст. 157—165). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 204.

Євшан М. Ольга Кобилянська (Укр. Хата, 1909, ч. 9, ст. 473—482). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 211—212.

Євшан М. Петро Карманський і нова збірка його поезій (Л.-Н. Вістник, 1909, VI, ст. 537—543). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 212.

Єрофеєв І. Українські думи і їх редакції (Зап. Наук. Тов. в Київі, VI, ст. 69—83). *І. С.* XCV, Бібл. с. 223.

Eulenburg Franz. Die internationale Wirtschaftslage (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozial-

politik und Verwaltung, 1906, т. XV, ст. 281—306). *З. Кузеля.* XCIV, Бібл. с. 236—237.

Єфремов С. Гнучка чесність (Рада, чч. 59 і 60). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 225.

Єфремов С. Муза гніву та зневірря (Рада, 1909, чч. 282 і 284). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 225.

Єфремов С. На переломі (Рада, 1910, ч. 46). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 234.

Жуковичъ П. Проф. Жизнеописаніе митрополита Іосифа Вельямина-Рутскаго, составленное митрополитомъ Рафаиломъ Корсакомъ, и сочиненіе Рутскаго объ улучшеніи внутренняго строя уніатской церкви (Христіанское Чтеніе 1909, августъ—сентябрь). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 184.

Жуковичъ П. Проф. Козацкій погромъ и Куруковскій договоръ 1625 года (Христіанское Чтеніе, 1900, цвітень, ст. 515—532, і май, ст. 769—789). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 169—170.

Жуковичъ П. Н. О неизданныхъ сочиненіяхъ Іоасафата Кунцевича, Спб., 1910, ст. 33 (з Извѣстій Академії, 1909, III). *М. Грушевський.* XCIV, Бібл. с. 202—203.

Жуковичъ П. Проф. Первый польскій сеймъ послѣ Куруковскаго разгрома казаковъ (Христіанское Чтеніе, 1909, червень—липень, стор. 906—932). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 169—170.

Жуковичъ (П. Н.) Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, Спб., 1909, ст. 19, вел. 8⁰ (з III т. „Статей по славяновѣдѣнію“). *М. Грушевський.* XCIV, Бібл. с. 203—204.

Zahorski Władysław Dr. Obraz Najświętszej Panny Marji Ostrobramskiej w Wilnie (Kwartalnik litewski, t I, ст. 19—33). *І. Крипякевич.* XCV, Бібл. с. 198.

Залізняк М. Популярна література Галицької України 1908 р. (Л.-Н. Вістник, 1909, IX, ст. 512—527). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 233.

Zachar Anton. Die Bevölkerung des Herzogtums Bukowina nach dem Berufe veröffentlicht von... Teil I—II. (Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina, Heft XIII). Чернівці, 1908—9, ст. XVIII+225+XIX+326. *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 169—172.

Zachar Anton. Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31. Dezember 1900 im Herzogtume Bukowina. Veröffentlicht von... (Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XI). Чернівці, 1907, вел. 8⁰, ст. CCL+77+XLIX+26. *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 169—172.

Zbornik u slavu Vatroslava Jagića (Jagić — Festschrift). Берлін, 1908, стор. 1 порт.+VIII+725. *І. Свєнціцкий.* XCVI, Бібл. с. 191—193.

Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów z lat 1648—1655 (Przegląd historyczny, 1909, т. IX, ст. 228—248, 342—362). *Ів. Крипякевич.* XCVI, Бібл. с. 170—171.

Jensen Alfred. Mazepa. Historiska bilder fråu Ukraina och Karl XII-s dagar. Лунд, 1909, ст. 241. *С Томашівський.* XCIII, Бібл. с. 181—184.

Іерархи Бѣлгородско-Курской епархіи въ XVII и XVIII столѣтіи (Курскія Епархіальныя Вѣдо-

мости, 1909 р., ч. 2—6). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 214—215.

Истринъ В. Греческій оригиналъ болгарскаго перевода хроники Георгія Амартола (Визант. Врем. т. XIII, 1907, ст. 36+57). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 202.

Kaindl R. F. Dr. Die Bukowina im Jahre 1809 (Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 16 Jahrg., Чернівці, 1909, ст. 17—25). *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 167.

Kaindl Raimund Friedrich. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Ґота, 1907, т. I, ст. XXII+370+1 карта. Том II, ст. XII+422+1 карта. *І. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 197—200.

Kaindl Raimund Friedrich Dr. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Auf Veranlassung der Czernowitzer Stadtgemeinde. Чернівці, Пардіні, 1908, 4⁰, ст. XIV+231. *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 163—166.

Kaindl Raimund Dr. Prof. in Czernowitz. Neue Beiträge zur Geschichte der Deutschen in Galizien. (Відбитка із „Deutsche Erde, Zeitschrift für Deutschkunde. Gotha—Perthes, Jahrg. 1909, Heft 6, стор. 170—172). *Іван Франко.* XCV, Бібл. с. 209—215.

Kalima I. Nochmals russ. bygát' „trocknen, dahinschwinden, verderben“ (Indogermanische Forschungen, XXIV, 1900, ст. 249—250). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 207.

Kallenbach Józef пор. **Lament** chłopski.

Карскій Е. Ѳ. Значеніе Н. В. Гоголя въ исторіи русскаго литературнаго языка (Р. Ф. В. 1909, II, ст. 205—222). *І. Свєнціцкий.* XCVII, Бібл. с. 231—232.

Keller Albrecht. Die Schwaben in der Geschichte des Volkshumors. Freiburg i. B., J. Bielefeld, 1907, ст. XVI+388, 8⁰, 8 м. *З. К.* XCV, Бібл. с. 231.

Kisch G. Nordsiebenbürgisches Namenbuch (Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. 1907, XXXIV, 1, стор. 1—153). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Клингеръ В. Животное въ античномъ и современномъ суевѣріи (Университетск. Извѣстія, київські, 1909, №№ 10, 11, 1910, № 1, ст. 1—205). *О. Н.* XCV, Бібл. с. 230.

Klinger Witold. Jajko w zabobonie ludowym u nas i w starożytności (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Serya II. Tom XXX (Og. zb. t. 45). 1909, ст. 162—190). *О. Назаріїв.* XCV, Бібл. с. 228—229.

Къ матеріаламъ для исторической топографіи Кіева (Труды Кіев. Духовной Академіи, 1909, лютий, ст. 311—336). *Ю. С.* XCV, Бібл. с. 216.

Кмицикевич В. Засноване товариства учителів висших шкіл ім. Сковороди в Черніівцях (Наша Школа, 1909, III—IV, ст. 18—23). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 233.

Ковалевскій Максимъ. Соціологія, т. II: Генетическая соціологія или ученіе объ исходныхъ моментахъ въ развитіи семьи, рода, собственности, политической власти и психической дѣятельности. Спб., 1910, ст. 296. *М. Грушевський.* XCVII, Бібл. с. 189—190.

Колесса Ф. Материяли до історії козаччини з рр. 1709—1721 вібрані в Шведськім Державнім Архіві в Штокгольмі (Діло, 1910, чч. 33, 34, 36, 38—40). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 213.

Кондаковъ Н. П. Изображенія русской княжеской семьи въ миніатюрахъ XI вѣка. Спб. 1906, ст. 123+2+6 табл. *М. Грушевський.* XCV, Бібл. с. 196—198.

Кондаковъ Н. П. Македонія — Археологическое путешествіе (съ 12 табл., 1 цвѣтн. автотипіей и 194 рисунками въ текстѣ). Спб., 1909. *К. Широцький.* XCVI, Н. хр. с. 151—161.

Копач І. Др. Новий австрійський „Нормальний плян науки для ґімназій" (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 14—32; III—IV, ст. 24—77). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 229.

Kopera Felix. Notatki do historyi sztuki i kultury w Polsce. Краків, 1909, ст. IV+80+17 таблиць. *Ів. Крипякевич.* XCVII, Бібл. с. 191.

Копко Петръ М. Д-ръ. Изслѣдованіе о языкѣ „Беседъ на Евангелія" (св. Григорія Великаго папы римскаго) памятника южнорусскаго XII вѣка. Львів, 1909, ст. 103+(2). *М. Возняк.* XCVI, Бібл. с. 189—190.

Korduba Miron Dr. Die Lage der Ukraine und die Politik Mazepas vor der Schlacht bei Poltawa (Bukowiner Post, 1909, ч. 2423—2424). *З. Кузеля.* XCVIII, Бібл. с. 178.

Кордуба М. Др. Українські підручники в середніх школах на Буковині (Наша Школа, 1909, III—IV, ст. 91—97). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 230.

Korzon Tadeusz. Organizacja wojskowa Litwy w okresie jagiellońskim (Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie, 1908, ст. 1—16). *І. Крч.* XCIII, Бібл. с. 179.

Короленко В. Трагедія писателя. Нѣсколько мыслей о Гоголѣ (Русское Богатство, 1909, ч. 4, ст. 160—172; ч. 5, ст. 143—185). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 230.

Корфъ С. А. Замѣтка объ отношеніяхъ древне русскаго лѣтописца къ монархическому принципу (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1909, VII, ст. 50—71). *І. Франко.* XCIV, Бібл. с. 222—224.

Костомаровъ Н. Изъ воспоминаній. Арестъ, заключеніе, ссылка (Вѣстникъ Европы, 1910, кн. 4). А. Костомарова — Н. И. Костомаровъ. — Изъ воспоминаній (ibid. кн. 6—9). Е. Юнге — Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ (ibid. кн. 11). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 195.

Kochanowska Auguste. Bukowinaer Jahrmärkte (Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Відень, 1908, V—VI, ст. 199—207). *З. К.* XCV, Бібл. с. 231—232.

Koštiál, пор. **Parallelen**.

Krauss, пор. **Parallelen**.

Croiset v. d. Kop A. C. Die russischen Übersetzungen polnischer Literaturwerke. Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Bildung Russlands im XVIII Jahrhundert (Archiv f. sl. Phil. Bd. XXX, 57—89). *І. Свєнціцкий.* XCVI, Бібл. с. 202—203.

Krumbacher K. *Κτήτωρ.* Ein lexikographischer Versuch (Indogermanische Forschungen, XXV, 1909, стор. 393—421). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208.

Крушельницький А. Українські підручники в середніх школах у Галичині (Наша Школа, 1909, III IV, ст. 78—90). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 229—230.

Кудрявскій Д. Къ статистикѣ глагольныхъ формъ въ Лаврентьевской лѣтописи (Изв. 2 отд.

Ак. Наукъ, 1909, II, ст. 48—54 з діаґрамою). *I. С.* XCVII, Бібл. с. 224.

Кудряшевъ П. Отношеніе населенія къ выборамъ въ Екатерининскую коммиссію (Вѣстникъ Европы, 1909, чч. 11 і 12, ст 99—120 і 531—548). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 216.

Кузеля З. Про потребу і техніку збирання етноґрафічних матеріялів (Діло, 1909, ч. 155). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 232.

Кузеля З. і **Чайковский** М. Словар чужих слів. 12000 слів чужого походженя в українській мові. Зібрали... вредаґував др. Зенон Кузеля. Чернівці, 1910, VIII +368, 8⁰. *В. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 201—204.

Кунцевичъ Іосафатъ, порівн. **Древнее** преданіе.

Лагуновъ Н. Донское земство (Русское Богатство, 1909, № 11, ст. 108—133, № 12, ст. 56—86). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 237—238.

Лаппо И. Пинскій сеймикъ послѣ отреченія Яна Казимира (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1910 р, февраль, ст. 284 - 300). *О. Назарїв.* XCVII, Бібл. с. 203—205.

Латышевъ В. В. *Ποντικά.* Изборникъ научныхъ и критическихъ статей по исторіи, археологіи, географіи и эпиграфикѣ Скиѳіи, Кавказа и греческихъ колоній на побережьяхъ Чернаго моря. Спб., 1909, ст. 430+4 таблиці. *М. Грушевський.* XCIV, Бібл. с. 196.

Л. В. Что значитъ фамилія „Тѣнтѣтниковъ?" (Р. Ф. В. 1909, II, ст. 223—226). *I. Свєнціцкий.* XCVII, Бібл. с. 231—232.

Lewin Dawid Dr. Das Branntweinmonopol in Russland. Ergänzugsheft zu XXV Bd. der Zeitschrift für das gesamte Staatswissen. Тібінґен, Г. Лєпп, 1908, ст. 208, 8⁰, ц. 5 М. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 237.

Левицький М. Де-що до справи про вкраїнську письменницьку мову (Л.-Н. Вістник, 1909, VIII, ст. 238—251). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 193.

Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 98—107). *В. Д* XCIII, Бібл. с. 180.

Leżański Richard. Zwei gerichtliche Urteile (Archiv für Kriminalanthropologie, 1908, XXIX, ст. 202—204). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 218.

Леонтія (Лебединскаго) московскаго митрополита письма (Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Др. Р. при москов. унив., 1908, II, ст. 9—50). *М. Залїзняк.* XCIV, Бібл. с. 206—208.

Леонтовичъ Ѳ. И. Вѣча, сеймы и сеймики въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1910, февраль, ст. 233—274). *О. Назарїв.* XCIV, Бібл. с. 213—218.

Leskien A. Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Supraliensis (Abhandlungen der philol.-hist. Klasse der K. Sächs. Gesellschaft der Wissenschalten, Bd. XXVII, № XIII і осібно) Липськ, 1909, ст. 23, 8⁰. *I. Свєнціцкий.* XCVII, Бібл. с. 216—217.

Lilientalowa Regina. Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości. Część I (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział filologiczny. Serya II. Tom XXX (Ogóln. zb. t. 45). 1909 р., ст. 191—288, з 20 табл.). *О. Назарїв.* XCVIII, Бібл. с. 216—217.

Липа І. Іван Манджура. Біоґрафічний нарис (Укр. Хата, 1909, ч. 5—6). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 210.

Липа Іван. Олексій Плющ (псіхоґрафічний нарис). (Укр. Хата, 1909, ч. 5, ст. 223—228). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 212.

Липинський В. Данило Братковський, суспільний діяч кінця XVII ст. (Л.-Н. Вістник, 1909, II, ст. 326-338). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 186.

Litwinowicz M. Dr. Die Hypothekarverschuldung des Grossgrundbesitzes physischer Personen in der Bukowina, des Grundbesitzes in der Landeshauptstadt Czernowitz u. des Kleingrundbesitzes physischer Personen im Gerichtsbezirke Czernowitz, von... (Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XII). Чернівці, 1907, вел. 8°, стор. 93. *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 169—172.

Личко Ів. Л. Яновська, критичні замітки (Л.-Н. Вістник, 1909, III, ст. 618—628). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 204.

Личко І. Спиридон Черкасенко (Критичний нарис). (Україн. Хата, 1909, ч. 1, ст. 26—29; ч. 2, ст. 63—66). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 205.

Лобода А. Праці Антоновича по етноґрафії та літературі (Зап. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 23—28). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 235.

Лозинський М. Литовське національне відродження (Л.-Н. В., 1910, ч. 6, ст. 488—503; ч. 7, ст. 71—81 і ч. 8, ст. 258—276). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 194.

Лотоцький О. Безвістний поет демократ (Л.-Н. Вістник, 1909, I, ст. 77—96). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 202—203.

Лукіянович Д. Михайло Яцків (Л.-Н. Вістник, 1909, XI, ст. 275—287). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 211.

Лучаківський К. Др. До історії видавництва українських шкільних книжок (Наша Школа, 1910, ч. 1, ст. 24—38). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 193—194.

Любавскій М. К. Отзывъ о сочиненіи А. В. Стороженка: Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки (Записки Имп. Акад. Наукъ истор.-фил. отдѣл, т. VIII, № 8, ст. 141—181). *Ів. Крипякевич.* XCVI, Бібл. с. 167—168.

Lament chłopski na pany, wydał Józef Kallenbach, wydawca Karol Badecki (Białe kruki, I). Львів, 1910, ст. VII+28, 4°. *Ів. Шпитковський.* XCVII, Бібл. с. 227—231.

Маковей О. Александер Попович (Причинок до історії 1850-х років на Буковині). (Буковина, 1909, чч. 10 і 11). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 223—224.

Маковей О. З нагоди ювилею „Руської Бесіди“ в Чернівцях). (Роки 1869—1885 в історії сього товариства) (Буковина, 1909, чч. 33 і 34). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 216.

Маковей О. З переписки двох поетів (Буковина, 1909, ч. 46). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 210.

М. О. Материяли до історії буковинської Руси (Руслан, 1909, чч. 1, 2, 4—19 і 21—41). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 189.

Маковей О. Причинок до історії народного шкільництва на Буковині (Буковина, 1909, ч. 15). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 210—211.

Маковей О. Др. Шипітскі берези (Замітки до кількох поем

Федьковича). (Буковина, 1909, ч. 232 і 234). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 210.

Margolin Salomom. Die wirtschaftliche Lage der jüdischen arbeitenden Klassen in Russland (Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik, 1907, XXVI, стор. 240—269). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 237.

Marquart J. Cfr. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrh. (ca. 840—940). Липськ, 1903, ст. L+557). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 175—178.

Marquart J. Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II. Липськ, 1907, ст. 259 (Philologus, Supplementband X). *М. Грушевський.* XCIV, Бібл. с. 196—197.

Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлї автобіоґрафії та данних історії (Рада, 1909, ч. 70—71 і осібно). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 235.

Meillet M. Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen (Переклад з 2-ого французького виданя Wilh. Printz-a). Липськ, 1909, ст. XVIII+330. *І. Свєнціцкий.* XCVII, Бібл. с. 216.

Мельник—Антонович К. Майданові городища на Україні (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 79—97). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 174.

Meringer R. Wörter und Sachen, I—V (Indogerm. Forschungen, т. XVI—XIX і XXI). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 171.

Meyer—Lübke W. Aufgaben der Wortforschung (Germanisch-romanische Monatsschrift, I, зош. X, ст. 634—647). *З. К.* XCVI, Бібл. с. 193.

Mikkola Joos. J. Zur slavischen Etymologie (Indogermanische Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 120—127). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 206—207.

Михайлович Гнат. Відроджене лиговского народу (Руслан, 1909, чч. 1—4, 7, 8, 10—11, 13). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 189.

Михальчук і Е. **Тимченко.** Проґрама до збирання діялектичних одмін української мови (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 1—48; VI, ст. 49—96 в додатку). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 192—193.

Могилянскій М. Неизвѣстное стихотвореніе Т. Г. Шевченка (Вѣстникъ Европы, 1909, V, ст. 194—196). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 231.

Mombert Paul. Studien zur Bevölkerungsbewegung in den letzten Jahrzenten mit besonderer Berücksichtigung der ehelichen Fruchtbarkeit. Карльсруе, G. Braun, 1907, ст. VI+280, 8°. *З. К.* XCV, Бібл. с. 238—239.

Morawski K. M. Pamiętnik marszałka Stanisława Lubomirskiego z czasów konfederacyi barskiej (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 3, стор. 378—380). *Ів. Крч.* XCV, Бібл. с. 216.

Мякотинъ В. Теоретикъ польской національ-демократіи (Русское Богатство, 1909, Nr. 6, ст. 91—127). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 240.

Невірова К. Мотиви української демонольоґії в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 27—60). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 229—230.

Некрасовъ Н. И. Замѣтка о ст.-слав. формѣ любы въ выраженіи любы дѣяти (Изв. 2 отд. 1909, IV, ст. 165—174). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208.

Некрасовъ Н. И. По поводу двухъ статей А. И. Томсона о род.-вин. падежѣ (Изв. 2 ого отд. Ак. Наукъ, 1909, III, ст. 35—74). *І. С.* XCVII, Бібл. с. 224.

Niederle L. Cholmska Rus (Narodopisný Věstnik. V Praze, 1909, IV, стор. 82-85). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 218.

Никольскій А. Нѣсколько словъ о житіи и сочиненіяхъ св. Димитрія Ростовскаго (Изв. II о Отд. Ак. Наукъ, 1909, I, ст. 160—171). *І. С.* XCV, Бібл. с. 215.

Nistor Janen J. Dr. Zur moldauisch-pokutischen Grenzfrage (Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 16 Jahrg., 1909, ст. 3—16). *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 166—167.

Новомбергскій Н. Слово и дѣло государевы. Матеріалы, т. II. Томск, 1909, стор. II+368+6. *І. Джиджора.* XCVII, Бібл. с. 205—208.

Огибовскій І. свящ. Къ вопросу о мѣстѣ погребенія основательницы Почаевскаго монастыря Анны Тихоновны Гойской (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, N. 44). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 213.

Огієнко Іван. Двійне число в українській мові (відбитка з Зап. Укр. Наук. Тов. в Київі, 1909, VI). Київ, 1910, ст. 43. *І. Свєнціцкий.* XCVI, Бібл. с. 188—189.

Огієнко Ив. Изданія „Ключа Разумѣнія" Іоанникія Галятовскаго (Русскій Филологическій Вѣстникъ, 1910, N. 2, ст. 263—307). *М. Возняк.* XCV, Бібл. с. 219—220.

Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінольоґії (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 49—89). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 192.

Огієнко І. Шевченко на селї (Чи знають Шевченка та його твори наші селяне?) (Рада. 1909, ч. 46). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 233.

Огієнко І. Як селяне читають і пишуть по вкраїнськи (Матеріяли до питання про вкраїнський правопис (Л.-Н. Вістник, 1909, VI, ст. 505—514). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 193.

Олесницький Е. Др. Кропивницький в Галичинї (Дїло, 1910, ч. 95). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 235.

Описаніе Почаевской Лавры вскорѣ по отпаденіи ея въ унію въ 30-хъ годахъ XVIII вѣка (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, ч. 34). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Орѣшковъ П. Древнеболгарское эпентетическое *л* (Рус. Фил. Вѣст., 1909, I, стор. 97—110). *І. С.* XCVII, Бібл. с. 224.

О Св. Димитріи Ростовскомъ (Кіевскія Епархіальныя Вѣдом., 1909, ч. 43). *Ю. С.* XCVII Бібл. с. 213.

Osten-Sacken Frhr. v. d. W. Etymologien (Indogerm. Forschungen, XXIII, 1908/09, стор. 376—384; XXIV, 1909, ст. 238—248). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 206.

Osten-Sacken Freiherr v. d. W. Zur slavischen Wortkunde (Indogermanische Forschungen, XXII, 1907/08, стор. 312—323). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 205—206.

О частномъ землевладѣніи въ Кіевской губ. Київ, 1910, ст. 63+

статистичні таблиці. *М. Гехтер.* XCVIII, Бібл. с. 223—227.

Pawłowski Bron. Dr. Lwów w 1809 r. (Biblioteka lwowska, III). Львів, 1909, ст. 82. *Ів. Кревецький.* XCIII, Бібл. с. 187—188.

Павлуцький Г. В. Антонович як археольоґ (Зап. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 15—22). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 235.

Памятники древне-русскаго каноническаго права. Часть первая (Памятники XI—XV в.). Изданіе второе. Спб., 1908, ст. III—VI+I—XVIII+1—446+1—72 (Русская Историческая Библіотека, т. VI). *О. Назаріїв.* XCIV, Бібл. с. 211—213.

Parallelen zu einem magyarischen Volkslied. Eine Umfrage von Vol. Hnatjuk. Beiträge von Hnatjuk, Koštiál und Krauss. (*Ἀνϑρωποφυτεια*, Липськ, 1909, т. VI, ст. 348—352) *З. Кузеля.* XCV, Бібл. с. 226—228.

Пачовський М. Др. Становище й наука українсько-руської мови як викладової в наших ґімназіях (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 33—61). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 194.

Педаґоґ. Наша відповідь (Наша Школа, 1909, III—IV, стор. 1—9). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 230—231.

Перетцъ В. Н. Къ исторіи польско русскаго народнаго театра, XI—XII (Изв. 2-го Отд. Ак. Наукъ, 1909, I, ст. 125—159). *І. С.* XCV, Бібл. с. 223.

Перетцъ В. Н. Проф. Новые труды по источниковѣденію древне-русской литературы и палеографіи (Университетск. Извѣстія, київські, 1909, N. 6, ст. 1—39). *О. Назаріїв.* XCVI, Бібл. с. 196—197.

Перетц В. Панеґірик „Вѣзерунокъ цнотъ превел. о. Е. Плетенецкого" року 1618 (Записки Наук. Тов. в Київі, VI, ст. 54—68). *І. С.* XCV, Бібл. с. 223.

Petersson Herbert. Etymologien (Indogermanische Forschungen, XXIII. 1908/09, ст. 384—404). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 206.

Petersson H. Zur indogermanischen Wortforschung (Indogerm. Forschungen, 1909, XXIV, ст. 250 і д.). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 206.

Петровъ А. Л. Рукописные матеріалы о. А. Петрушевича (відб. з „Извѣстій Имп. Акад. Наукъ", 1910, N. 7). Спб., 1910, ст. 493—510. *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 205—207.

Петровъ Н. проф. Кіевская искуственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая (Труды Кіев. Дух. Академіи, 1909, май—падолист і 1910 січень). *Ю. С.* XCV, Бібл. с. 220—221.

Петровскій Н. М. Къ исторіи „Откровенія Меѳодія Патарскаго" въ западно-славянскихъ литературахъ (відб. з „Извѣстій Отд. русс. языка Акад. Наукъ 1909 г.", кн. 3). Спб., 1910, стор. 1—20. *І. Франко.* XCIV, Бібл. с. 227.

Петровскій П. Недуга Гоголя (Зап. Украін. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 20—26). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 230.

Писаревъ С. пор. **Успенскій** В.

Погодинъ А. Л. Записки имп. географ. общества і т. д. (рец. на працю Якобія), (Извѣстія отд. рус. яз., 1908). *М. Грушевський.* XCVIII, с. 5—9.

Погодинъ А. О нѣкоторыхъ

національныхъ проблемахъ Россіи (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 6, ст. 708—718). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 239.

Покровскій А. М. Верхне-Салтовскій могильникъ. Дневникъ раскопокъ (Труды двѣнадцятаго археологическаго съѣзда въ Харьковѣ. Т. I, ст. 465—478+479—491+V таблиць. М., 1905). *М. Залїзняк.* XCIII, Бібл. с. 172—173.

Покровскій И. XIV всероссійскій археологическій съѣздъ въ Черниговѣ 1908 г. (Православный Собесѣдникъ, 1909, I, II, III, IV). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 198.

Покровскій Н. В. Проф. Церковно-археологическій музей С.-Петербургской Духовной Академіи 1879—1909 г. Спб., 1909. *Кость Широцький.* XCVII, Бібл. с. 191—193.

Polek J. Dr. Zur Frage der Errichtung eines röm.-kath. Bistums in der Bukowina (Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums 16 Jahrg. Чернівцї, 1909, ст. 26—51). *М. Кордуба.* XCVIII, Н. хр. с. 168.

Поповъ Н. П. Собраніе рукописей Московскаго Симонова монастыря. Москва, 1910, ст. 213 (Чт. въ Имп. Общ. Ист. и Древ. Рос. 1910 г., кн. 2). *Оп. Требін.* XCVI, Бібл. с. 203—205.

Поржезинскій В. Введеніе въ языковѣдѣніе (Пособіе къ лекціямъ), 2-ое испр. и допол. изд. Москва, 1910, стор. (4)+214. *І. Свєнцїцкий.* XCVI, Бібл. с. 185—186.

Пребываніе императора Петра I въ Кіевѣ 200 лѣтъ тому назадъ (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, ч. 25). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 215.

Преображенскій В. С. Славянорусскій Скитскій Патерикъ. Опытъ историко-библіографическаго изслѣдованія. Кіевъ, 1909, ст. VII+257, 8 кн. *І. Свєнцїцкий.* XCVI, Бібл. с. 197—202.

Przyborowski Walery. Przyczyny upadku Polski. Zarys historyczny. Варшава—Львів, 1910, ст. 266. *Ів. Кревецький.* XCVII, Бібл. с. 212—213.

Просвітянин С. Гоголівські свята і українська пісня (Укр. Хата, 1909, ч. 1, ст. 30—50). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203.

Prochaska Antoni. Z życia biskupa przemyskiego (Aleksandra Trzebieńskiego) (Przegląd historyczny, 1908, т. VII, ст. 75—83, 204—311). *Ів. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 204—205.

Prochaska Antoni. Król Władysław Jagiełło, т. I, с. VII+413; т. II, с. 407. Краків, 1907. *М. Шпаковський.* XCIII, Н. хр. с. 158—169.

Pfaundler R. Die Ergebnisse der Viehzählung in Russland 1906 (Statistische Monatsschrift. Берно, 1907, т. XXXIII, ст. 166—168). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 236.

Пчілка О. Марко Кропивницький, яко артист і автор (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 6). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 235.

Раковський І. Др. Заснованє Товариства „Учительська Громада" (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 6—10). *В. Дорошенко.* XCVI. Бібл. с. 233.

Rhamm K. Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde. Zweite Abteilung, zweiter Teil: Erstes Buch — Die altslawische Wohnung. Брауншвайґ, 1910, ст. X+431+2. *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 170—171.

Rhamm Karl. Talken und Geislitz (russisch toloknó und kisélj), zwei alte slavische Hafergerichte (Carinthia, 1909, XCIX, ст. 209—222). *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 218.

Рѣзановъ В. И. Къ исторіи русской драмы. Экскурсъ въ область театра іезуитовъ. Ніжин, 1910, ст. VII+464 (відбитка з т. XXV „Извѣстій истор.-филолог. Института кн. Безбородко"). *Гл. Свенціцкий.* XCIV, Бібл. с. 227—228.

Рыболовскій А. Варлаамъ Вонатовичъ, Архіепископъ Кіевскій, Галицкій и Малыя Россіи (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1908, V—XI). *Ю. С.* XCV, Бібл. с. 204—206.

Рклицкій М. Козаки Золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцевской Описи 1767 года (Оттиск из Статистическаго Ежегодника Полтавскаго Губернскаго Земства на 1900 г.), ст. 126+10 стор. таблиць. *М. Порш.* XCVIII, Бібл. с. 182—193.

Рождественскій С. В. Изъ исторіи учебныхъ реформъ Императрицы Екатерины II (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1909, март і червень). *М. Залізняк.* XCV, Бібл. с. 206—209.

Розов В. Українська шкільна драма „Успеніе Богородицѣ" (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 88—96). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 229.

Romansky St. Dr. Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen (Fünfzehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, hrg. v. Weigand, 1909, ст. 89—134). *З. Кузеля.* XCVII, Бібл. с. 217—220.

Романчук Ю. Недруковані поезії Куліша (Діло, 1909, ч. 5). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 224.

Rocznik slawistyczny wydawany przez Jana Łosia, Leona Mańkowskiego, Kazimierza Nitscha i Jana Rozwadowskiego. Revue slavistique publice par... Tom I—II. Kraków — Cracovie. 1908—1909, 8⁰. Том I, ст. IV+(II)+324; том II. ст. VIII+318. *З. Кузеля.* XCVIII, Бібл. с. 196—198.

Русова С. Шевченко и новѣйшая украинская литература (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 7, ст. 328—338). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 232.

Русов О. Про заняття Українців по перепису 1897 р. (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, с. 97—110). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 235.

Rutkowski Jan. Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII. Краків, 1910, ст. VIII+252. *Іван Крипякевич.* XCVII, Бібл. с. 209—212.

Rutkowski Jan. Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka (Kwartalnik historyczny, 1909, кн. 1—2, ст. 1—77). *Ів. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 218—219.

Савва В. И. Матеріалы изъ архива нѣжинскихъ греческихъ братства и магистрата. Выпускъ первый (Сборникъ Истор.-Филолог. Общества при Инстит. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, 1909, т. VI, ст. III+53). *О. Н.* XCIII, Бібл. с. 187.

Sagorsky Simon. Die Arbeiterfrage in der südrussischen Landwirischaft. Монахів, Е. Райнгардт, 1908, ст. 208, 8⁰. Ціна 6 м. *З. К.* XCVIII, Бібл. с. 234.

Сальо Л. Наука німецької мови в середніх школах і підручники до неї (Наша Школа, 1909, III—IV, ст. 98—111). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 229.

Salomon R. G. Eine russische Publikation zur päpstlichen Diplomatik (Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde, 1906/1908, XXXII, ст. 457—75). *З К.* XCVIII, Бібл. с. 193.

Свєнціцкий І. Др. Дещо про церковну старину (Нива, 1909, ч. 1, ст. 7—11; ч. 2, ст. 56—59; ч. 3, ст. 94—96; ч. 4, ст. 124—130). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 175.

Свистунъ Ф. И. Акты бережанской Рады русской 1848—1849 гг. (Вѣстникъ „Народного Дома". Львів, 1909, чч. 2—9). *Ів Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 180—181.

Свистунъ Ф. И. Русскіе домовладѣльцы въ Львові въ XVIII вѣкѣ (Вѣстникъ „Народного Дома", Львів, 1909, ст. 171—181). *Ів. Кревецький.* XCV, Бібл. с. 209.

Siemieński Józef Dr. пор. **Archiwum.**

Sygański Jan. Z życia domowego szlachty sandeckiej w epoce Wazów (Przewodnik naukowy i literacki, 1909). *Ів. Крипякевич.* XCIII, Бібл. с. 181.

Сычевская А. И. Къ вопросу о Мольерѣ въ польской драматической литературѣ XVIII-го ст. „Doktór przymuszony" въ польско-бѣлорусской обработкѣ кс. Цецерскаго 1787 г. Р. Ф. В., 1909, III—IV, ст. 75—109). *І. С.* XCV, Бібл. с. 223.

Сластьон О. Записуваня дум на фоноґрафі (Рідний Край, 1909, чч. 22—24, ст. 8—9, 7—10 і 6—8). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 232.

Смирновъ А. В. Проф. прот. Архимандритъ Өеофанъ, церковный композиторъ (Записки И. Казанскаго Унив., 1909, кн. 7—8, ст. портр.+1—46). *О. Н.* XCV, Бібл. с. 201—202.

Смирновъ Я. И. Рисунки Кіева 1651 года по копіямъ изъ конца XVIII вѣка (Труды XIII археол. съѣзда, II, ст. 196—512+XIV табл.). *М. Грушевський.* XCV, Бібл. с. 199—200.

Smólski G. Niemcy w Galicyi (Biblioteka warszawska, 1908, т. I, ст. 17-59). *І. Крч.* XCVI, Бібл. с. 185.

Соболевскій А. Кириллица и глаголица (Богословская Энциклопедія, X стовп. 213—228, Спб., 1909). *І. Свєнціцкий.* XCV, Бібл. с. 217—218.

Соболевскій А. Къ исторіи малорусскаго нарѣчія. Варшава, 1910, ст. 8, 8° (Відбитка з „Рус. Филолог. Вѣстника"). *В. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 199—201.

Соболевскій А. И. Посланіе епископа Симона (Изв. 2-го отд. Имп. Акад. Наукъ, 1909, I, ст. 1—11). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 208.

Созанський І. До історії народного шкільництва в рр. 1821—1838 (Учитель, 1909, ч. 10-21). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 210.

Спицынъ А. Историко-археологическія разысканія (Журналъ мин. нар. просв., 1909, I, ст. 67—98). *І. Франко.* XCIV, Бібл. с. 195—196.

Сріблянський М. Поет праці (Б. Грінченко) (Укр. Хата, 1909, ч. 9). *В. Д.* Бібл. с. 211.

Сріблянський М. Траґічна постать памяти П. Куліша (Україн. Хата, ч. 3—4, ст. 140—147). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203—204.

Старицька - Черняхівська. 25

років українського театра. (Спогади та думки). Київ, 1908, ст. 118. *В. Дорошенко.* XCV, Бібл. с. 221—222.

Статистическій Ежегодникъ, 1909 г. Изданіе Харьковской Губернской Земской Управы. Харків, 1910, ст. 184+236+10 діаґрам на окремих листах, ц. 1 р. 25 к. *М. Гехтер.* XCVI, Бібл. с. 219—221.

Статистическій Справочникъ по Югу Россіи. Полтава, 1910, ст. 75+мапа, ц. 25 коп. *М. Порш.* XCVIII, Бібл. с. 219—223.

Steinschneider Moritz. Rangstreit-Literatur. Ein Beitrag zur vergleichenden Literatur und Kulturgeschichte (Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wiss. in Wien. Philos. Hist. Kl., 155 B, 4 Abhandl., 1908, ст. 87). *В. Щурат.* XCIII, Бібл. 194—195.

Stern (von) Ernst. Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung (Klio, 1909, ст. 139—152). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 171—172.

Стешенко Ів. Антонович як суспільний діяч (Зап. Наук. Тов. в Київі, III, ст. 29—32). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 235.

Stille Arthur. Carl XII:s fälttägsplauer 1707—1709 med karta utarbetad af Carl Bennedich. Лунд 1908, ст. 246, з мапою. *С. Томашівський.* XCIII, Бібл. с. 185.

Strarowieyski Fr. X. Polacy we „Wzmocnionej Radzie Państwa“ 1860 roku. Przyczynek do dziejów porozbiorowych. Z przedmową St. Tarnowskiego (Przegląd polski, 1909). *Ів. Кревецький.* XCVI, Бібл. с. 181—182.

Строевъ В. Бироновщина и кабинетъ министровъ. Очеркъ внутренней политики императрицы Анны. Ч. I (1730—1735 г.), Москва, 1909, ст. 205, ч. II, вип. 1, Спб. 1910, ст. 76. *І. Джиджора.* XCVIII, Бібл. с. 178—182.

Студинський К. Др. Ґенеза поетичних творів Маркіяна Шашкевича (Руслан, 1909, ч. 178—196). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 209.

Султановъ Н. В. Останки Якутскаго острога и нѣкоторые другіе памятники деревяннаго зодчества въ Сибири (Извѣстія имп. археолог. ком. вип. XXIV). Спб., 1907, ст. 154+18 табл. *М. Грушевський.* XCV, Бібл. с. 200.

Сумцов М. Проф. Фільольоґічна вага перекладу Потебні „Одисеї“ (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, VI, ст. 84—87). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 194.

Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 3—19). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 202.

Täubler E. Zur Geschichte der Alanen (Klio, 1909, ст. 14—28). *М. Грушевський.* XCIII, Бібл. с. 179.

Тимченко Е. пор. **Михальчук** — **Проґрама.**

Титовъ Ѳ. Бѣлгородка въ ея исторіи и въ современныхъ археологическихъ раскопкахъ на мѣстѣ ея (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909, ч. 45, ст. 1079—1090 і чч. 51—52, ст. 1240—1247). *Ю. С.* XCVI, Бібл. с. 169.

Титовъ Ѳ. прот. Къ исторіи Кіев. Дух. Академіи въ XVII—XVIII вв. (Труды Кіев. Духов. Академіи, 1909, вересень, ст. 66—111 і жовтень, ст. 173—240). *Ю. С.* XCV, Бібл. с. 215—216.

Томашівський Ст. Др. З історії

державноï середньоï школи в Галичинї (Наша Школа, 1909, I—II, ст. 11—13). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 189.

Томсонъ А. И. Къ вопросу о возникновеніи род.-вин. (gen.-acc.) п. въ славянскихъ языкахъ. Сходныя являніе въ другихъ языкахъ (Изв. 2-го отд. Акад. Наукъ, 1909, I, ст. 59—83); ibid. 1908, III, ст. 281—302; Приглагольный род. п. въ праслав. языкѣ і II, ст. 232—264: Род.-вин. пад. при названіяхъ живыхъ существъ въ слав. языкахъ. *І. С.* XCVII, Бібл. с. 223.

Трубицынъ Н. Н. Идеализмъ Гоголя (Р. Ф. В., 1909, II, ст. 297—306). *І. Свенціцкий.* XCVII, Бібл. с. 231—232.

Turowski Stanisław Dr. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezya na tle współczesnem (Przewodnik naukowy i literacki, 1909, вип. 1—6). *Крч.* XCIII, Бібл. с. 202.

Успенскій В. — С. **Писаревъ:** Лицевое житіе преподобнаго Іоасафа царевича Индійскаго (Фотолитографическое воспроизведеніе рукописи изъ библіотеки царя Алексѣя Михайловича). Спб. 1908, ст. II+53+9 ст. тексту разом з 24 образами и 4 таблицями. *М. Тершаковець.* XCVII, Бібл. с. 193—194.

Fijałek Jan Dr. Tarłowie. Znamienitego rodu początki i świetność (Przegląd historyczny, том VIII, ст. 63—88, 167—197, 284—312). *Ів. Крипякевич.* XCVI, Бібл. с. 165—167.

Philippide Alex. Rumänische Etymologien (Zeitschrift für romanische Philologie, 1907, XXXI, ст. 282 і д). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 207.

Forman Stanislav. Srovnávací čitanka slovanských jazyků. Praga, 1909, 110, 8°. *Вол. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 198—199.

Franko Ivan Dr. Das älteste ruthenische Volkslied (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1907, I—II, ст. 27—32). *З. К.* XCV, Бібл. с. 231.

Францевъ В. А. Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси съ статистическими таблицами къ нимъ. Составилъ... Варшава, 1909, ст. XVI+48, 4° + дві карти. *Вол. Гнатюк.* XCVIII, Бібл. с. 210—212.

Харламповичъ К. Архимандритъ Константинъ Борковскій и его литературная дѣятельность (Православный Собесѣдникъ, 1909, XI). *Ю. С.* XCVII, Бібл. с. 214.

Chodynicki Henryk. Sejmiki ziem ruskich w wieku XV (Studya nad historyą prawa polskiego, wydawane pod redakcyą Oswalda Balzera, tom III, zeszyt 1). Львів, 1906, ст. 120. *Ів. Крипякевич.* XCVI, Бібл. с. 163—165.

Хоткевич Г. Камні отметаемие (Укр. Хата, 1909, ч. 10, ст. 523—538). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 213.

Чайківський К. Наука моралї в школах (Наша Школа, 1909, III—IV, ст. 112—124). *В. Дорошенко.* XCVI, Бібл. с. 229.

Чайковский Микола, пор. **Кузеля.**

Czermak Wiktor Dr. Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643—1651 (Scriptores rerum polonicarum t. XIX). Краків, 1907, ст. 4+LXXVI+438. *Ів. Крипякевич.* XCVII, Бібл. с. 199—203.

Черноволотъ Н. И. Музей изящныхъ искусствъ и древностей И. Харьковскаго Университета. Коллекція гравюръ А. Н. Алферова (Записки И. Харьковскаго

Унив., 1909, кн. 4, ст. 1—112). *О. Н.* XCV, Бібл. с. 202—203.

Шахматовъ А. А. Крымскій: Украинская грамматика, I¹,²,⁶, II¹. Москва, 1907—8 (Rocznik slawistyczny, II, ст. 135—174). *Іл. Свєнціцкий.* XCVI, Бібл. с. 186—187.

Шахматовъ А. А. Южныя поселенія Вятичей (відб. з „Извѣстій импер. академіи наукъ"). Спб., 1907. *Михайло Грушевський.* XCVIII, с. 5—9.

Шевченко С. Къ исторіи „Великаго Зерцала" въ Юго-Западной Руси. „Великое Зерцало и сочиненія Іоанникія Галятовскаго (Рус. Фил. Вѣст., 1910, III—IV, ст. 110—130). *І. Свєнціцкий.* XCV, Бібл. с. 218—219.

Szydelski Stefan Dr. Konstanty Zieliński, arcybiskup lwowski. Краків, 1910, ст. IV+198. *І. Крч.* XCVI, Бібл. с. 184.

Шумяковъ Сергѣй. Сотницы, грамоты и записи. Выпускъ пятый (Чтенія Имп. Общ. исторіи и древностей, 1909, кн. IV, ст. VI+116). *І. Крч.*

Щерба Л. В. Субъективный и объективный методъ въ фонетикѣ (Изв. 2 Отд. Ак. Н., 1909, IV, ст. 196—204). *І. С.* XCVIII, Бібл. с. 208—209.

Щурат В. Др. Глагілки і риндзівки (Діло, 1910, ч. 95). *В. Д.* XCVIII, Бібл. с. 217.

Щурат В. Др. До української пісні про Жидів (Діло, 1909, ч. 263). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 185.

Щурат В. Др. Маріинський культ на українських землях давної польської держави (Нива, 1910, ч. 11—14). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 213.

Щурат В. Др. Найблившї жерела творчости М. Шашкевича (Учитель, 1909—10). *В. Д.* XCVI, Бібл. с. 209—210; XCVII, Бібл. с. 234—235.

Щурат В. Др. Поясненя деяких Шевченкових висловів (Учитель, 1909, ч. 22—23, ст. 332—339). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 231.

Щурат В. Др. Шевченків „Іван Підкова" (Учитель, 1909, ч. 5—6, ст. 66—68; ч. 7, ст. 98—103). *В. Д.* XCIII, Бібл. с. 203.

Щурат В. Др. Шевченкове посланне Гоголю (Учитель, 1909, ч. 10—12). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 231.

Щурат В. Др. Шевченко-Желіґовский-Чечот (Діло, 1910, чч. 117 і 118). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 234.

Юнге Е. див. Костомаровъ.

Южаковъ С. Двухсотлѣтіе россійской государственности (Русское Богатство, VI, ст. 140—152). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 209.

Jaworski Franciszek. Lwów stary i wczorajszy. Львів. 1910, ст. 480. *Ів. Крипякевич.* XCVIII, Бібл. с. 176—178.

Jaworski Franciszek. Nobilitacya miasta Lwowa (Biblioteka lwowska t. IV). Львів, 1909, ст. 60. *Ів. Крипякевич.* XCIV, Бібл. с. 205.

Яворскій Ю. А. Два замѣчательныхъ карпато-русскихъ сборника XVIII в., принадлежащихъ университету св. Владиміра. Описаніе рукописей и тексты. Кіевъ, 1909, велика 8⁰, ст. 1—95. *Іван Франко.* XCIII, Бібл. с. 195—200.

Яворскій Ю. А. Omne vivum ex ovo. Къ исторіи сказаній и повѣрій о яйцѣ. Кіевъ, 1909. 8⁰, ст. 1—22. *Іван Франко.* XCV, Бібл. с. 229—230.

Якобій П. И. Вятичи Орловской губерніи (Записки импер.

географич. общества по отдѣл. этнографіи, XXXII). Спб., 1907. *Михайло Грушевський.* XCVIII, с. 5—9.

Яричевський С „Иродова морока“ (Буковина, 1909, чч. 129—132, 135—137). *В. Д.* XCV, Бібл. с. 224.

Ярошевич А. Опис маєтків, як джерело по економіці Південно-Західного краю (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 137—152). *В. Дорошенко.* XCIV, Бібл. с. 225—226.

Ярошенко В. Г. Украинская сказка въ фонетической транскрипціи (Изв. II Отд. АКН., 1909, I, ст. 237—240). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 194.

Яцимирскій А. И. Къ исторіи апокрифовъ и легендъ въ ю.-слав. письменности, I—V (Изв. 1909, II, ст. 267—322); VI—VIII (III, ст. 103—159). *І. С.* XCVI, Бібл. с. 208.

Яцимирський А. Огляд новійших розвідок і видань по історії старої української літератури (Наша Школа, 1910, ч. 3). *В. Д.* XCVII, Бібл. с. 233.

Яцимирскій А. И. Романскій митрополитъ Макарій и новооткрытая его славяно-молдавская лѣтопись 1541—1551 г. (Ж. М. Н. Пр., 1909, V, ст. 133—166). *І. Франко.* XCIV, Бібл. с. 224—226.

Скорочення авторських імен:

В. Д. = Володимир Дорошенко; **І. Крч.**, **Ів. Крч.** і **Крч.** = Іван Крипякевич; **З. К.** = Зенон Кузеля; **О. Н.** = Олександр Назаріїв; **І. С.** = Іляріон Свєнціцкий; **Є. Т.** = Стефан Томашівський.